В. В. Лучик

Підручник

Вступ до слов'янської філології

серія
альма матер

- Слов'янська філологія як наука і навчальна дисципліна
- Слов'янські народи і мови
- Праслов'янська мова
- Слов'яни у давні часи
- Виникнення писемності у слов'ян
- Історія слов'янської філології

Серію засновано
в 1999 році

альма матер

В. В. Лучик

Вступ до слов'янської філології

Підручник

Київ
Видавничий центр «Академія»
2008

ББК 80
Л87

Затверджено Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист №1.4/18—Г—802 від 04.04.2008 р.)

У підручнику розкрито сутність, становлення й етапи розвитку слов'янської філології в її взаємозв'язках з історією, особливостями буття слов'янських народів, їх культурою, в тому числі писемністю, представлено різноманітні наукові теорії, що стосуються цієї проблематики. Філологічно цінними є відомості про лексичні, фонетичні, граматичні ознаки праслов'янської мови, про відображені в ній матеріальні й духовні цінності давніх слов'ян, а також про літературні мови, мікромови і діалекти сучасних слов'янських народів. Важливу для розуміння означеної проблематики понятійну основу подано у короткому термінологічному словнику.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів, учителів-словесників, усіх зацікавлених походженням, взаємозв'язками, характерними ознаками слов'янських мов і народів у давнину і сьогоденні.

Рецензенти:
доктор філологічних наук, професор, академік НАН України *В. Г. Скляренко;*
доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України *Ю. О. Карпенко;*
доктор філологічних наук, професор *М. С. Скаб*

ISBN 978-966-580-262-4
© В. В. Лучик, 2008

Зміст

1. Слов'янська філологія як наука і навчальна дисципліна

Філологія як комплекс лінгвістичних і культурно-історичних дисциплін

Людина як розумна істота завжди прагнула пізнати навколишній світ, іншу людину, саму себе через створені нею знаки матеріальної та духовної культур. Пізнанню людської культури різних епох служить **ф і л о л о г і я** (грец. philologia, від phileō — любити і logos — слово) — сукупність гуманітарних наук, які вивчають духовну культуру людства чи окремих народів шляхом мовного і лінгвостилістичного аналізу писемних текстів. Цей термін у вузькому значенні охоплює мовознавство (лінгвістику) і літературознавство, які є основою філологічної науки, оскільки вона вивчає мову, слово в найширшому розумінні, а також мову, слово в тексті авторської чи народної (фольклорної) літератури. Термін «філологія» має і ширше (традиційне) значення, адже писемне слово, текст є об'єктом вивчення й інших гуманітарних наук: т е к с т о л о г і ї — науки про зв'язні писемні тексти давньої літератури; д ж е р е л о з н а в с т в а — історико-філологічної науки про джерела писемності; п а л е о г р а ф і ї — історико-філологічної науки, що вивчає зовнішній вигляд і письмо стародавніх рукописів з метою їх правиль-

ного прочитання та встановлення часу й місця написання; н у м і з м а т и к и — науки, що вивчає стародавні монети, медалі; е п і г р а ф і к и — історико-філологічної дисципліни, яка вивчає написи, вирізьблені на твердих матеріалах.

Отже, основою, що об'єднує в одну науку низку лінгвістичних і культурно-історичних дисциплін, є текст з усіма внутрішніми аспектами і зовнішніми зв'язками, без якого неможливі зародження, розвиток і функціонування філології.

Аналізуючи тексти й роблячи спеціальні коментарі (а саме така форма є класичною в науковому філологічному дослідженні), філологія у такий спосіб слугує пізнанню та усвідомленню культури як ознаки розвитку суспільства. Внутрішня структура філології двопланова. З одного боку, вона покликана глибоко вивчати тексти, не допускаючи фантазій і відходів від їх конкретності (в цьому її «буденність»), з іншого — через зміст накопичених текстів вона є акумулятором людської думки про розвиток матеріальної й духовної культур (в цьому її універсальність).

Філологія як наука виникла на відносно зрілій стадії розвитку суспільств, які користувалися письмом. Наявність філології характеризує не лише рівень цивілізації, а й її тип. Так, високорозвинуті давні культури Близького Сходу не мали філології як науки, а в країнах західноєвропейського середньовіччя вона була слаборозвинута. Зате у цей самий період (середина І тис. до н. е.) вона швидко формувалася в Давніх Індії та Греції. Становлення давньоіндійської філології зумовлене необхідністю тлумачити священні гімни вед і внормовувати санскрит як писемну літературну мову цих релігійних текстів, а давньогрецька мала на меті тлумачення античних творів («Іліади», «Одіссеї» та ін.) і розвивалася як певна відповідність пізнавальній рефлексії над мисленням, словом і мовленням і як наслідок безпосереднього ставлення до них.

Давня індійська філологія представлена граматистами Паніні (V—IV ст. до н. е.), Варaручі Катьян (III ст. до н. е.), Панаджалі (II ст. до н. е.), а пізніше теоретиками орфоепії та стилю. Вона відкрила неоцінені пам'ятки, написані спочатку мовою вед (середина II тис. до н. е.), а відтак — санскритом (початок І тис. до н. е.), вивчення якого в Європі дало поштовх зародженню на початку XIX ст. порівняльно-історичного мовознавства.

Глибоку філологічну традицію мала також культура давнього Китаю, однак через генетичну відмінність мови і писемних текстів вона не справила такого впливу на європейську й, зокрема, слов'янську філологію, як давньоіндійська. Переважно з тих самих причин не мала істотного впливу на розвиток гуманітарних наук у Європі і високорозвинута давньоарабська філологія VII—XII ст.

Витоки традицій європейської філології йдуть з давньогрецьких джерел і значною мірою через давньоримське посередництво. Зароджувалася давньогрецька філологія із шкільного коментування поем Гомера, звідки і тлумачення філології як дослідження давніх писемних творів. У софістичну добу (V—IV ст. до н. е.) література відокремилася від позалітературної реальності і стала об'єктом теоретичної поетики та філології. Серед софістів («словоблудів») найбільші заслуги в розробленні філологічних методів і прийомів належать Плутагору, Горгію, Продіку. Але найвищої зрілості давньогрецька теорія літератури досягла в «Поетиці» Арістотеля (384—322 до н. е.). Наприкінці III ст. до н. е. елліністична філологія поступово починає відходити від філософії, в надрах якої вона розвивалася, і наприкінці II — на початку І ст. до н. е. остаточно відокремилася від неї. У цей час філологією займалися граматисти з бібліотек Александрії та Пергами, які встановлювали коректні тексти і їх коментували. Приблизно в 170—90 рр. до н. е. представник Александрійської школи Діонісій Фракійський остаточно оформив на граматичній основі вчення про частини мови, яке зберігається й понині.

Ранньохристиянські вчені Оріген (прибл. 185—254) та Ієронім (прибл. 340—420) переклали Біблію грецькою мовою, а Ієронім створив ще й латинський переклад. Традиції давньогрецької філології розвивалися в Давньому Римі і в середньовічній Візантії, після падіння якої спадщину візантійської філології в середині XV ст. перебрала Італія епохи Відродження. Гуманісти цієї доби прагнули не просто оволодіти змістом авторитетних античних джерел, а й «переселитися» в стародавній світ, заговорити його мовою, реконструювати його творчу енергію і використати її для боротьби з інерцією середньовічної латини, яка вже фактично перетворилася на мертву мову.

Нова доба у філології започаткована «неогуманізмом» німецького вченого, основоположника естетики класицизму Йоганна-Йоахима Вінкельмана (1717—1768). Вченими було порушено наукову проблему цілісного образу античного світу. Німецький філолог Фрідріх-Август Вольф (1759—1824) запровадив термін «філологія» як назву науки про античність. У першій половині XIX ст. німецькі

вчені Г. Узенер, Е. Роде, У. фон Віламовиць-Мелендорф та інші відмежовували від філології давню історію. У цей час під впливом романтизму виникла «нова філологія» (неофілологія): германістика (Ф. Бопп, Я. і В. Грімм, В. фон Гумбольдт, А. Шлейхер та ін.), романістика (Ф. Ренуар, Ф. Діц), славістика (чех Й. Добровський, словак П.-Й. Шафарик, словенці В. Копітар і Ф. Міклошич, серб В. Караджич, росіяни О. Востоков, Ф. Буслаєв, українці О. Бодянський, М. Максимович, О. Потебня) та ін.

Розпад філології як цілісної історико-філологічної науки, яка вивчала лише привілейовані тексти класичної (античної) та біблійної («священної») літератур, спричинився до автономного функціонування мовознавства, літературознавства, фольклористики і текстології. Однак єдність філології як синкретичної науки зберігається й нині завдяки особливому способу аналізувати текст. Філологія продовжує існувати й розвиватися як форма комплексного знання, що визначається не так межами предмета, як специфічним підходом до нього. Будучи засобом пізнання закодованого в тексті змісту, вона допомагає зрозуміти іншу людину, інший народ, іншу культуру, іншу епоху.

Отже, філологія охоплює комплекс лінгвістичних і культурно-історичних знань людства про суспільство й природу, відображених у писемних текстах. Через пізнання змісту текстів вона забезпечує розуміння матеріальних і морально-інтелектуальних цінностей, створених носіями різних культур у попередні епохи.

Слов'янська філологія як галузь філологічних знань

Невід'ємною складовою філології як науки є слов'янська філологія.

***Слов'янська філологія** — сукупність гуманітарних наук, які вивчають культурне надбання слов'ян чи окремих слов'янських народів шляхом мовного й стилістичного аналізу писемних текстів.*

О б ' є к т о м вивчення слов'янської філології є слов'янські мови та написані ними давні тексти різних жанрів і стилів, а відображений у них розвиток матеріальної й духовної культур слов'ян є її п р е д м е т о м.

Ґрунтуючись на вивченні слов'янських мов, літератур і фольклору, слов'янська філологія є органічним компонентом науки про слов'ян — с л о в ' я н о з н а в с т в а, або с л а в і с т и к и, яка, крім дисциплін, що вивчають писемні тексти як основу духовної культури народу, охоплює й ті, що досліджують усі аспекти матеріального й духовного буття слов'ян: історію, міфологію, релігію, мистецтво, виробництво, побут, транспорт тощо.

Слов'янська філологія почала формуватися наприкінці XVIII — на початку XIX ст., хоч її першими представниками вважають авторів слов'янської писемності Костянтина (Кирила) і Мефодія (IX ст.), літописця Нестора (XI—XII ст.) та інших давніх просвітителів і дослідників писемних текстів. Кафедри слов'янської філології як наукові та навчально-методичні центри відповідного профілю створювали в провідних університетах переважно в середині XIX ст.

У полі зору слов'янської філології як науки і навчальної дисципліни перебувають:

1) слов'янські народи й мови: етнокультурна близькість і демографічний склад слов'ян, слов'янські мови, їхні особливості, генетична спорідненість, класифікація, літературні форми й діалекти;

2) праслов'яни й праслов'янська мова: витоки, особливості та періодизація історії праслов'янської мови, найдавніша територія праслов'ян та її розширення, лінгвістичні теорії їхньої прабатьківщини;

3) історія слов'ян та їхні зв'язки із сусідніми народами за даними мови: свідчення про слов'ян у творах античних європейських і східних авторів, значення діалектології, ономастики, етимології, запозиченої лексики для вивчення історії та міжетнічних і міжмовних зв'язків слов'янських народів;

4) відображення матеріальної і духовної культур слов'ян у мові: матеріальна культура слов'ян у період родового ладу, соціальна структура давньослов'янського суспільства, язичницькі уявлення про природу й навколишній світ за даними мови;

5) виникнення писемності у слов'ян: передумови виникнення слов'янської писемності, старослов'янська мова, найдавніші слов'янські рукописи;

6) історія та актуальні проблеми слов'янської філології: витоки й зародження слов'янської філології, становлення й розвиток східно-, західно-, південнослов'янської та зарубіжної слов'янської філології, міжнародні славістичні форуми й видання.

Слов'янська філологія перебуває в тісних зв'язках з іншими науками: ф і л о с о ф і є ю — наукою про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і ми-

слення; л о г і к о ю, що вивчає закони і форми мислення; п с и х о л о г і є ю — наукою про закономірності, розвиток і форми психічної діяльності істот; і с т о р і є ю, що досліджує закономірний розвиток народів, суспільних утворень і подій; а р х е о л о г і є ю — наукою, яка вивчає давній побут і культуру людства на підставі добутих під час розкопок речових пам'яток; е т н о г р а ф і є ю — наукою про культуру й побут народів світу, їхній етногенез, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки; д е м о г р а ф і є ю, що вивчає склад і рух населення, закономірності його розвитку; с о ц і о л о г і є ю — наукою про суспільство і різні форми історичної зумовленості суспільного буття; а н т р о п о л о г і є ю, що вивчає антропологічну природу людини, її раси та ін. Через дотичні до мовного тексту аспекти філологія пов'язана також із семіотикою, анатомією, логопедією, фізикою, географією, інформатикою та іншими природничими дисциплінами.

Слов'янська філологія, як і будь-яка наука, має методологію — систему вихідних принципів і спеціальних методів та прийомів дослідження. У філологічній методології виділяють три рівні: загальнофілософську, загальнонаукову і часткову.

1. Загальнофілософська методологія. Її принципи й закони визначають орієнтацію, напрями і підходи до об'єкта наукового дослідження. У філології вона пов'язана з розв'язанням таких загальнофілософських проблем, як взаємовідношення матеріального та ідеального в культурі й мові; взаємозв'язок форми і змісту слів, а також знаків культури, відображених у текстах; єдність і боротьба протилежностей як внутрішнє джерело розвитку мов і культур; дія закону переходу кількісних змін у якісні й пов'язаного з ним закону заперечення (перехід від спільного культурного і діалектного простору до окремих народів і мов, від язичництва до християнства тощо).

2. Загальнонаукова методологія. Вона ґрунтується на двох основних принципах: системності, згідно з якою писемні тексти і мови загалом слід вивчати як системні явища в їхніх зв'язках з іншими явищами дійсності, з урахуванням різних аспектів діяльності, міжмовної і міжкультурної взаємодії, та історизму, який передбачає розуміння мови й культури як явищ, що історично розвиваються.

У слов'янській філології використовують такі загальнонаукові методи: а н а л і з (грец. analysis — розклад, розчленування) — метод дослідження, що полягає у розкладанні мовного цілого (тексту) на його складові з метою пізнання їх сутності; с и н т е з (грец. synthesis — з'єднання, складання) — метод вивчення об'єкта (тексту) в цілісності, єдності та взаємозв'язку складових частин, що забезпечує узагальнене його розуміння; д е д у к ц і ю (лат. deductio — відведення) — метод дослідження, який полягає у виведенні із загальних положень як істинних часткових нових положень. Різновидом дедукції є гіпотеза як наукове припущення, що випливає із знання загальних істинних положень; і н д у к ц і я (лат. induction — наведення, збудження) — метод наукового дослідження способом логічного умовиводу, де на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне.

Загальнонаукові принципи й методи часто зараховують до загальнофілософської методології.

3. Часткова методологія. Це система застосовуваних у відповідній галузі науки спеціальних методів і прийомів дослідження, зумовлених конкретною специфікою об'єкта або його окремих сторін і складових.

Філологія як сукупність взаємопов'язаних гуманітарних наук не має власних методів дослідження, а послуговується усіма названими методами.

Щодо слов'янської філології, то вона використовує систему часткових методів, поширених у мовознавстві, літературознавстві, соціології, історії, археології та ін. Провідну роль з-поміж них виконують мовознавчі методи. Залежно від аспекту дослідження й мети вивчення об'єкта найчастіше застосовують описовий, порівняльно-історичний, зіставний, соціолінгвістичний метод, метод лінгвістичної географії.

О п и с о в и й м е т о д є методом планомірного аналізу мовних одиниць, їх інвентаризації та систематизації, з'ясування особливостей будови і функціонування з урахуванням різних перехідних випадків. Його використовують при вивченні сучасного стану мов і діалектів, але можуть застосовувати і до інших хронологічних зрізів з позиції с и н х р о н і ї — наукового розгляду мови як об'єкта дослідження на певному часовому зрізі у відриві від процесу мовного розвитку.

Одним із способів застосування принципу історизму в мовознавстві є п о р і в н я л ь н о - і с т о р и ч н и й м е т о д — система наукових прийомів визначення генетичних відношень між мовами і відтворення (реконструкції) доісторичного розвитку мов та їх праформ на підставі

виявлених конкретних ознак звукової спорідненості семантично тотожних чи близьких морфем порівнюваних мов. Порівняльно-історичний метод є основою для здійснення етимологічного аналізу слів або морфем, за допомогою якого встановлюють їх походження, первісне значення, початкове звукове оформлення (праформу) та історію розвитку. Спираючись на фонетичні, морфологічні та семантичні критерії порівняльно-історичного методу, етимологічний аналіз слів передбачає використання прийому культурно-історичної інтерпретації позначуваних реалій, яка пронизує весь курс слов'янської філології. Пов'язані з порівняльно-історичним методом прийоми та етимологічний аналіз слів ґрунтуються на діахронії — науковому підході, що розглядає мову з урахуванням часових змін окремих компонентів мовної структури або мови в цілому.

Для вивчення мов і культур у взаємодії між собою використовують зіставний метод — систему наукових прийомів для синхронного порівняльного дослідження двох або кількох мов. Застосовуючи цей метод, виявляють типологічні (подібні) та контрастивні (відмінні, специфічні) ознаки на різних мовних рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному та ін.

За допомогою методу лінгвістичної географії вивчають територіальне поширення діалектних та ономастичних явищ певної мови з нанесенням їх умовними знаками на окрему карту (прийом картографування). Цей метод використовують у межах функціонування однієї, двох або кількох мов, що контактують.

З метою вивчення особливостей народів і мов вдаються до соціолінгвістичного методу — дослідження соціальних аспектів розвитку мови, її суспільних функцій у синхронії й діахронії, механізмів взаємодії мови й суспільства. За допомогою цього методу у слов'янській філології вивчають проблеми соціальної диференціації мов, взаємозв'язку мови й культури, мови й нації, мовної політики, двомовності тощо.

Нефілологічні методи можливі лише в периферійних галузях слов'янської філології і не зачіпають всієї її сутності. Наприклад, запозичені з географії та геології терміни субстрат, суперстрат, адстрат пов'язані з перенесенням у мовознавство стратиграфічного методу виділення різних прошарків земної кори. Математико-статистичні методи важливі в аналізі демографічної ситуації у різних країнах, динаміки розвитку їхніх народів і мов тощо.

Отже, вивчення слов'янської філології забезпечує системні знання про слов'ян та їхні мови як інтелектуально-естетичну словесну творчість народу, яка історично розвивалася і була нерозривно пов'язана з культурними процесами та взаємодією живих і мертвих споріднених мов.

Запитання. Завдання

1. Які значення має термін «філологія»?
2. Чому філологію називають синкретичною наукою? Назвіть дисципліни, з якими пов'язана філологія. У чому полягає цей зв'язок?
3. Охарактеризуйте загальнофілософський та загальнонауковий рівні методології у філології.
4. У чому сутність часткової методології у філології? Наведіть приклади можливого перенесення у філологію методів з інших наук.
5. Де й коли виникла філологія? Назвіть основні філологічні школи та їх представників в античних країнах.
6. Охарактеризуйте нову добу у філології? Хто її представляв? Хто запровадив термін «філологія» і в якому значенні?
7. Опишіть витоки й основні віхи розвитку слов'янської філології. Чому як наука вона почала формуватися лише наприкінці XVIII — на початку XIX ст.?
8. Розкрийте основні проблеми слов'янської філології.

2.

Слов'янські народи і мови

Сучасні слов'янські народи, їхня етнічна спорідненість

Слов'яни є найчисленнішою в Європі (в т. ч. етнічні росіяни всієї Росії) групою індоєвропейських народів, споріднених за походженням (генетично), мовою і культурою. Слов'янські мови як основна ознака слов'янських народів за кількістю носіїв посідають п'яте місце у світі (після китайської, індійської, германської та романської груп). За даними Internet, загальна кількість носіїв слов'янських мов у світі на 2001—2005 рр. становила майже 290 млн осіб. За різними джерелами, у слов'янських країнах проживають: росіяни (понад 145,5 млн осіб), українці (понад 47,1 млн), білоруси (до 10,3 млн), русини (кілька сот тисяч у Воєводині), поляки (понад 38,6 млн), чехи (до 10,3 млн), словаки (понад 5,4 млн), серболужичани (кілька десятків тисяч), кашуби (зникають, асимілювавшись з поляками), серби (до 10 млн), болгари (до 9 млн), хорвати (до 4,5 млн), боснійці (до 3,8 млн), словенці (понад 2 млн), македонці (понад 2 млн), чорногорці (понад 0,7 млн). Співвідношення між кількістю слов'ян і носіїв слов'янських мов приблизно однакове, але в Україні значна, а в Білорусі переважна частина громадян користується російською мовою, у зв'язку з чим носіїв цієї мови більше, ніж росіян, а носіїв білоруської та української мов менше, ніж білорусів і українців. Більшість слов'ян має свої національні мови й держави, і лише окремі з них позбавлені таких ознак, що є основною підставою для дискусій стосовно кількості слов'янських мов і народів. Загальноприйнятим є поділ слов'янських народів на три групи: східну (росіяни, українці, білоруси і, за деякими джерелами, русини), західну (поляки, чехи, словаки, серболужичани і кашуби), південну (болгари, македонці, серби, хорвати, словенці, боснійці і, з певними застереженнями, чорногорці).

Єдиного погляду на кількість сучасних слов'янських народів (їх визнається від 12 до 16) і, відповідно, слов'янських мов немає. Це зумовлено постійно діючими історичними процесами конвергенції (інтеграції) та дивергенції (диференціації), що спричиняють перехідний стан багатьох суспільних явищ. Саме тому, наприклад, генетично близькі до закарпатських і східнословацьких українців русини (руснаки), які в середині XVII ст. переселилися на територію сучасної Воєводини в Середній Наддунайщині, внаслідок дивергентно-конвергентного процесу набувають певних ознак окремого народу і стверджують про реальність русинської мови. Аналогічний конгломерат, але значно раніше (з VII ст.), переживали інші племена (слов'янські, грецькі та романізовані іллірійсько-фракійські нащадки), внаслідок чого поступово формувалися македонці, яких лише в XX ст. було визнано як окрему слов'янську націю з власною мовою. З розпадом Югославії й утворенням самостійних держав майже загальноприйнятим стало виокремлення сербської та хорватської мов, хоч до кінця XX ст. панувала думка про єдину сербохорватську мову. Натомість більшість науковців не вважає окремими слов'янськими націями боснійців і чорногорців, які розвинулися переважно в сербському етномовному середовищі і належать до південнослов'янських народів як народності. Ледь помітними залишаються на початку XXI ст. сліди колись відомого слов'янського народу кашубів, які поступово асимілювалися з поляками.

Крім об'єктивно зумовлених історичних процесів, які впливають на реальний стан слов'янських народів і мов, важливу роль у питанні про їхню кількість відіграє політичний чинник. Так, на початку XX ст. професор Київського університету Св. Володимира Т. Флоринський активно переймався долею і мовою 2,7 млн словаків, але не визнавав самостійності 30-мільйонного українського наро-

ду та його мови, послідовно втілюючи в життя офіційну шовіністичну політику стосовно України Російської імперії. З іншого боку, в XX — на початку XXI ст. переважно західні дослідники пропагують сепаратистську ідеологію щодо русинської мови закарпатських, пряшівських і лемківських українців як мови окремого слов'янського народу, використовуючи здебільшого заангажовані політичні аргументи. У міжвоєнні роки її найактивніше обстоював угорський філолог О. Бонкало, а нині основним ідеологом цієї теорії виступає канадський історик П.-Р. Магочі.

Отже, з огляду на історичні процеси і різні погляди щодо цього питання можна стверджувати про існування 16 слов'янських народів, які функціонують у різних статусах: 11 націй (росіяни, українці, білоруси, поляки, чехи, словаки, болгари, македонці, серби, хорвати, словенці), що мають свої національні держави і мови; 3 народності, які не мають своїх державних утворень (серболужичани) або національних мов (боснійці та чорногорці); 2 етнічні групи, одна з яких остаточно втрачає свою етномовну специфіку (кашуби), а інша набуває ознак відмінної від материнських діалектів мови (русини), не маючи державного чи адміністративно-територіального оформлення.

Незважаючи на те що вже майже півтори тисячі років як перестала існувати праслов'янська етномовна спільність і слов'яни розселилися на різні території, почали користуватися різними мовами, жили здебільшого в різних державах, досі збереглися спорідненість їхніх мов і типові антропологічні дані, близькість культур, вірувань і ментальності, відчуття етнічної солідарності та генетичної спільності. Однією з основних причин духовної близькості була їхня постійна боротьба за свою незалежність, створення чи збереження національних держав. Якщо росіянам у складі Московської Русі, царської Росії та її наступника Радянського Союзу на сході, а полякам завдяки Речі Посполитій і Польщі на заході слов'янських земель вдавалося зберігати й розвивати свої держави протягом багатьох останніх століть, то інші слов'янські народи або дуже давно мали власні державні утворення (наприклад, українці — Київську Русь і Запорозьку Січ, болгари — Болгарські царства), або й зовсім не мали їх (наприклад, македонці, словенці, кашуби). Найчастіше слов'янські народи, крім росіян і поляків, входили до складу чужих країн. Так, південні слов'яни протягом XIV—XIX ст. перебували під турецько-османським гнітом. Білоруси і значна частина українців знаходилися в цей час (XIV—XVIII ст.) у складі

Польщі, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. В XIX — на початку XX ст. чехи, словаки, словенці, хорвати, частково й українці перебували в складі Австрійської чи Угорської держави, а згодом Австро-Угорської імперії.

Нерідко слов'янські народи були розірваними частинами в складі кількох держав. Прикладом цього є Україна, землі якої до початку Другої світової війни входили до складу Польщі (Західна Україна), Румунії (Північна Буковина й Південна Бессарабія), Чехословаччини (Закарпатська Україна), Радянського Союзу (Центральна й Східна Україна). Лише в 1945 р. споконвічні землі українського народу були зібрані в єдину суверенну (де-юре за Конституцією СРСР) республіку, а де-факто незалежною державою Україна стала після розпаду СРСР 1991 р. Польщу, яка має багатовікову історію великої національної держави, в XIX ст. було поділено між Росією, Австро-Угорщиною та Пруссією (Німеччиною). І навіть такий кількісно невеликий народ як серболужичани, живучи серед німців, був поділений між Пруссією і Саксонією.

Демографічний склад і державно-територіальний розподіл слов'ян на початку XX ст. подано в табл. 2.1 (за А. Супруном).

Національно-етнічну роздрібненість і державну невлаштованість більшості слов'янських народів підсилювали релігійні відмінності. Більшість східних і південних (крім хорватів і словенців) слов'ян традиційно належить до православ'я і користується власне слов'янською писемністю — кирилицею. Західні слов'яни, а також хорвати і словенці, — це переважно католики і користуються латиницею. Щоправда, в різні історичні періоди це співвідношення змінювалося. Так, значна кількість чехів (гусити), поляків і білорусів (кальвіністи) в давні часи належала до протестантського руху, частина західних українців була й залишається прибічниками унії, тобто представниками греко-католицької церкви, яка посідає проміжне місце між православ'ям і католицизмом, а деякі групи південних слов'ян, крім словенців, унаслідок багатовікового панування турків-османів змушені були прийняти мусульманство і частково перейти на арабське письмо.

Релігійна розпорошеність слов'ян перешкоджала їх духовному та культурному зближенню й сприяла перерозподілу сфер впливу між супердержавами або ставала приводом для міжслов'янських (наприклад, боротьба за віру в XVI—XVIII ст. між православними запорозькими козака-

Таблиця 2.1

Слов'яни на початку XX ст.

Назви народів	Кількість (у тис. осіб)	По державах і країнах (у тис. осіб)										
		Російська імперія	Болгарське царство	Сербське королівство	Чорногорське королівство	Австро-Угорська імперія	Туреччина	Німеччина	Румунія	Італія	Інша Європа й Азія	Америка
Великороси (росіяни)	69400	69200										
Малороси (українці)	33100	28400				4500					170	330
Білоруси	7400	7400										
Болгари	5700	226	3400			34	1900		110		30	
Серби і хорвати	9773	2		2800	260	5855	550			6		300
Словенці	1500					1325				43		132
Чехи	7500	65				6935		126			64	310
Словаки	2740	2				2358						380
Серболужичани	157							56* 90**				11
Поляки	21700	9800				4900		3900			100	3000
Кашуби	370							222				148
У підсумку***	159420	115100	3400	2800	260	25600	2450	4500	130	50	600	4500

*Саксонія.
**Пруссія.
***Сумарні цифри враховують невеликі групи, які фігурують інколи в графі «Америка та інші країни», «Росія та інші країни», і заокруглені, тому не становлять простої суми стовпчика.

ми і католицькою польською шляхтою) чи внутрішніх суперечок і війн. У наш час, із занепадом комуністичної ідеології та відродженням релігійної віри у слов'ян, конфесійна належність знову набуває актуальності, що позначається на міждержавних (міжслов'янських) відносинах.

Розбіжності в релігійних поглядах слов'ян спричинилися до використання ними, відповідно до традицій православ'я та уніатства, католицизму, протестантства і мусульманства, різних азбук. Народи, які сповідують православну або греко-католицьку віру, користуються слов'янською (кириличною) писемністю. Латинська писемність використовується представниками католицької релігії й протестантства. Незначна частина південних слов'ян (здебільшого боснійців і чорногорців), яка прийняла мусульманство, перейшла на канонічний для цієї віри арабський алфавіт.

Протягом XX ст. демографічна й національно-державна ситуації у слов'янських народів істотно змінювалися. Так, у другій половині цього століття чисельність слов'ян помітно зросла і на одну одиницю збільшилася кількість їхніх держав, яких стало 5: СРСР, Болгарія, Югославія, Польща, Чехословаччина. Росіян налічувалося 142,8 млн, українців 44,73 млн, білорусів 9,89 млн, болгар 9,23 млн, сербів 8,97 млн, хорватів 5,130 млн, боснійців 2,29 млн, словенців 2,160 млн, македонців 1,7 млн, чорногорців 0,6 млн, поляків 42,09 млн, чехів 10,47 млн, словаків 5,15 млн, лужичан 0,1 млн. Загальна кількість слов'ян на цей час становила 285,31 млн, а їхнє розселення найбільшою мірою охоплювало 19 країн світу.

Розселення слов'ян у республіках федеративних держав на цей час було нерівномірним і стосувалося переважно Радянського Союзу. Зокрема, за межами РРФСР в інших республіках проживало 25 млн росіян (найбільше в Україні — 10,472 млн і в Казахстані — 5,991 млн), за межами УРСР — приблизно 6 млн українців (у Росії 3,658 млн, Казахстані — 0,930 млн, Молдові — 0,507 млн та ін.), а за межами БРСР — приблизно 2 млн білорусів (у Росії — 1,052 млн, Україні — 0,406 млн та ін.). Ті слов'янські народи, які жили в складі Чехословаччини та Югославії (ФСРЮ), становили більшість своїх національних республік і меншою мірою були представлені в інших республіках спільної країни.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. співвідношення між слов'янськими народами в межах своїх держав і тими, що живуть у неслов'янських країнах, істотно не змінилося, хоча помітні певні тенденції. Так, за активної еміграції

слов'ян у високорозвинуті держави їхня загальна частка в цих країнах (особливо в США) поступово зменшується, що зумовлено невпинною асиміляцією (американізацією та ін.) найбільшої хвилі слов'ян-емігрантів кінця XIX — початку XX ст. Крім того, відбувається зменшення кількості росіян у колишніх союзних республіках унаслідок повернення частини з них після розпаду СРСР на свою історичну батьківщину і послаблення русифікації національних держав пострадянського простору.

Якщо порівняти чисельність слов'янських народів і країни їхнього розселення на початку й у 80-ті роки XX ст., то очевидними є певні зміни.

1. Кількість слов'янських народів зросла від 12 до 14, хоч кашуби згадуються вже не як окремий народ, а як частина поляків з виразно специфічним діалектним мовленням. Окремими слов'янськими народами стали: македонці, які почали формуватися в VII ст. на основі слов'янських племен смолян, струменів, сагудатів, драгувитів, берзитів та інших, що зайняли історичну область Македонію і змішалися там з романізованими нащадками іллірофракійців і греками, але до XX ст. не мали своєї національної держави; боснійці (мусліман), які сформувалися на основі сербських і хорватських племен, ставши фактично самостійними і незалежними від сербських земель з XII ст., і виявилися найбільш потуреченими (омусульманеними) з усіх слов'ян; чорногорці, у формуванні яких основну участь узяло слов'янське плем'я дуклян, які після утворення в XIV ст. окремої чорногорської держави із своєю православною церквою відокремилися від сербів.

2. Чисельність слов'янських народів зросла приблизно на 125,89 млн осіб, що становить майже 79%, але приріст слов'ян був нерівномірним, оскільки народи зазнали різних втрат населення у Другій світовій війні. Так, представників деяких народів (наприклад, росіян і поляків) стало більше приблизно удвічі, а деяких — лише в півтора раза. Це стосується, наприклад, білорусів, значна частина яких зрусифікувалася, українців, які, крім інтенсивної русифікації, зазнали великих втрат унаслідок голодомору 1932—1933 рр. Істотне зменшення серболужичан зумовлене тим, що вони вже багато віків розселені серед німців, котрі ще з X ст. захопили слов'янські землі колишніх полаб'ян, до складу яких входили і давні лужичани.

3. Порівняно з початком XX ст. у 80-ті роки втратили свою державу чорногорці, отримавши статус республіки в складі федеративної Югославії. Такого самого статусу набули серби, хорвати, словенці та македонці.

На початку XXI ст. слов'янське населення збільшилося приблизно на 5 млн. Але значно важливіші зміни відбулися в системі національно-державних утворень слов'ян. З розпадом СРСР, СФРЮ і ЧССР утворилося 13 національних держав: Російська Федерація, Україна, Білорусь, Польща, Чехія, Словаччина, Болгарія, Македонія, Сербія, Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія. Отже, більшість сучасних слов'янських народів має незалежні держави, що сприяє самобутньому розвитку їхніх етнокультурних традицій і національних мов. Протиріччя, які виникають між окремими слов'янськими народами внаслідок активних перехідних (переважно диференційних) процесів, не можуть істотно вплинути на існуючу між слов'янами етнічну, культурну, ментальну та мовну близькість.

Про етнічну близькість слов'ян свідчить кілька чинників.

1. Компактність і тривалість заселення найдавніших слов'янських земель. Праслов'яни заселяли землі зі сходу на захід від басейну Середнього Дніпра до басейну Вісли, а з півдня на північ — від рубежів Правобережного Лісостепу до Полісся. Ця територія не була моноетнічною, бо сюди в давнину проникали й інші племена і народи (наприклад, кельти, іллірійці, фракійці, готи, волохи, мадяри, тюрки та ін.). Однак такі міграції були нетривалими або пізніми, тому не могли істотно вплинути на етномовну єдність праслов'ян і близькість давніх слов'янських племен та народів. Так само розширення територій праслов'ян і давніх слов'ян від Адріатичного моря до Уралу і від узбережжя Балтійського моря до Північного Надчорномор'я суттєво не впливало на збереження слов'янської етномовної близькості.

2. Антропологічна сумісність населення. Беззаперечним є той факт, що всі слов'янські народи належать до європеоїдної раси. Як зазначав Прокопій Кесарійський у VI ст., характеризуючи склавинів і антів, «за зовнішнім виглядом вони не відрізняються одні від інших. Вони дуже високого зросту й велетенської сили. Колір шкіри й волосся в них дуже білий або золотистий і не зовсім чорний, але всі вони темно-червоні», тобто руді або русі. Такі антропологічні ознаки слов'ян були визначальними протягом багатьох століть праслов'янського розвитку, і лише після другого Великого переселення народів у середині I тис. н. е. внаслідок історичного розширення слов'янських земель відбулося масове змішування праслов'ян, а потім давніх слов'ян з іншими етносами, що зумовило часткову антро-

пологічну диференціацію західно-, східно- і південнослов'янських народів.

3. Подібність способу життя слов'ян, їх матеріальної й духовної культур. Опис слов'ян (склавинів й антів) зробив у VI ст. учасник військових походів на північ і схід Прокопій Кесарійський, автор книги «Війна з готами»: «Ці племена, склавини й анти, не керуються волею однієї людини, а з давніх-давен живуть у народоуправлінні (демократії), і тому в них щастя і нещастя в житті вважається спільною справою. І в усьому іншому в обох цих варварських племен усе життя й закони однакові. Вони вважають, що один тільки бог, творець блискавок, є владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків і здійснюють інші священні обряди. Живуть вони в жалюгідних хижах, на великій відстані один від одного, і часто міняють місця проживання. Вступаючи в битву, більшість з них іде на ворогів зі щитами і дротиками в руках, панцерів же вони ніколи не надівають... Спосіб життя у них, як у массагетів, грубий, без будь-яких зручностей, завжди вони покриті брудом, але по суті вони не погані і зовсім не злісні, а в усьому зберігають гунські звичаї».

Характеристику способу життя слов'ян, їх матеріальної та духовної культур дав візантійський письменник VI — початку VII ст. Маврикій Стратег: «Племена склавинів і антів схожі за своїм способом життя, за своїми звичаями, за своєю любов'ю до свободи: їх ніяким чином не можна схилити до рабства чи підлеглості у своїй країні...

У них велика кількість всілякої худоби і плодів земних..., особливо проса й пшениці» (за А. Супруном і А. Калитою).

Про спільні етнічні витоки слов'янських народів свідчать фольклор, звичаї та обряди, давні вірування, прийняте ними християнство та ін.

Очевидною є також однаковість або схожість мов у слов'янських племен і народів. Подібність між слов'янськими мовами у фонетиці, лексиці, морфології, синтаксисі та в проміжних рівнях настільки значна, що представники різних слов'янських народів можуть порозумітися між собою і без перекладача. А ті відмінності, які спостерігаються між сучасними слов'янськими мовами, є наслідком їх природного розвитку.

4. Загальноприйнята самоназва с л о в ' я н и, с л о в е н и. Інші народи називали слов'ян по-різному (наприклад, германці й романці — венедами). Цей етнонім є давнім і невипадковим для сукупності слов'янських племен, адже, крім загальної для них самоназви, трапляються ще споріднені етноніми: с к л а в и н и (переважно південнослов'янські племена), с л о в е н ц і (на крайньому заході південнослов'янських земель), с л о в а к и (на сході західнослов'янських земель), с л о в і н ц і (на півночі західнослов'янських територій), н о в г о р о д с ь к і с л о в е н и (на півночі східнослов'янських земель у Європі). Існують і географічні назви (переважно гідроніми) з архаїчною основою С л о в-/С л а в- у Середній Наддніпрянщині (пор. праслов'янську назву Дніпра *Славута, Славутич*), яка стала твірною для етноніма *слов'яни* (як *Буг* для *бужани*, *Лаба* для *полаб'яни*, *Вісла* для *вісляни*). І навіть після розпаду в VI ст. праслов'янської єдності, внаслідок чого в західноєвропейських джерелах різняться в е н е д и (західні слов'яни), а н т и (східні слов'яни) і с к л а в и н и (переважно південні слов'яни), спільний для слов'ян етнонім ствердився як загальновживаний.

5. Взаємодопомога у визвольній боротьбі проти загарбників. Слов'яни завжди приходили на допомогу одні одним. Так, 1380 р. у Куликовській битві разом з росіянами проти монголо-татарських загарбників боролися і представники українського та білоруського народів. У Грюнвальдській битві об'єднана польсько-литовсько-російська армія на чолі з польським королем Владиславом II Ягеллом (Ягайлом) оточила й розгромила війська германського Тевтонського ордену, зупинивши його просування на схід. У 1621 р. під Хотином польсько-українські війська Я. Ходкевича й П. Сагайдачного перемогли турецьку армію султана Османа II, а 1673 р. — польські війська Я. Собеського розгромили турецьку армію. У звільненні від турецько-османського ярма велику допомогу південнослов'янським народам надали російські війська. Прикладом слов'янського військового братерства є спільна боротьба поляків, чехів, словаків, українців, білорусів, росіян, сербів, хорватів та інших народів за визволення від німецько-фашистських загарбників у Другій світовій війні.

6. Однаковість або подібність ментальності слов'ян, розвиток двосторонніх і багатосторонніх економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків, поглиблення співпраці в науковій та освітній сферах, визначення слов'янських регіонів і міст-побратимів та ін.

Отже, на початку XXI ст. усі слов'янські народи створили власні держави, що сприяло розвитку їхніх націо-

нальних мов і самобутніх культур при одночасному збереженні традиційно тісних міжетнічних зв'язків. Водночас стосунки між слов'янськими народами не завжди були дружніми, а різне бачення перспектив їхнього розвитку часто викликало суперечки. Так, обґрунтована Я. Колларом у праці «Роздуми про імена, початки і старожитності народу слов'янського та його племен» ідея єднання всіх слов'ян навколо чотирьох наймогутніших гілок їхнього спільного дерева — російської, польської, чеської та сербської — по-різному була потрактована в слов'янському світі. Сам Я. Коллар, будучи етнічним словаком, задля здійснення ідеї писав твори чеською мовою, демонструючи одночасно патріотизм, гуманність, добрі наміри до слов'янських і неслов'янських народів. У відповідь російський письменник О. Пушкін обстоював імперські наміри Росії щодо слов'ян. Тому Т. Шевченко, для якого Росія була уособленням фізичної і духовної неволі, єдиної і неподільної імперії, протиставив Колларовій ідеї всеслов'янської єдності прагнення до братерства й рівності слов'ян, за що ратував тоді і словак П.-Й. Шафарик. Така дискусія представників слов'янських народів щодо їхнього майбутнього засвідчує, що будь-які імперські зазіхання одних слов'ян стосовно інших неминуче призводять до розбрату, який можна подолати лише на засадах рівноправності та демократії.

Слов'янські мови, їх генетична спорідненість

Спорідненість слов'янських мов є очевидною. Найпоказовішим підтвердженням цього є функціонування в них однакових назв на позначення предметів, явищ, дій, ознак, процесів. Приклади генетично споріднених слів у слов'янських мовах наведено у табл. 2.2. Однак самостійний розвиток слов'янських мов протягом майже 1,5 тис. років спричинився до значних розходжень, особливо в їхніх лексичних системах (пор., наприклад, функціонування в чеській мові назви *podzim* на місці *осінь* в інших слов'янських мовах; українському *людина* в усіх слов'янських мовах відповідає *чоловік*; дієслова *бачити*, *бачыць* відповідно в українській та білоруській мовах уживаються на місці слов'янських дієслів з коренем *вид-*) і семантиці споріднених слів (наприклад, на місці загальнослов'янського *ліс* у значенні «насадження диких дерев» у болгарсь-

Таблиця 2.2

Назви актуальних понять у слов'янських мовах

Мова										
українська	**російська**	**білоруська**	**польська**	**чеська**	**словацька**	**болгарська**	**македонська**	**сербська**	**хорватська**	**словенська**
голова	голова	галава	głowa	hlava	hlava	глава	глава	гла̏ва	glava	gláva
серце	сердце	сэрца	serce	srdce	srdce	сърце	срце	ср̏це	srce	srcè
рука	рука	рука	ręka	ruka	ruka	ръка	рака	ру̏ка	ruka	róka
мати	мать	маці	matka	matka	matka	майка	мајка	ма̏јка	majka	máti
брат	брат	брат	brat	bratr	brat	брат	брат	бра̑т	brat	brát
сестра	сестра	сястра	siostra	sestra	sestra	сестра	сестра	се̏стра	sestra	séstra
земля	земля	зямля	ziemia	země	zem	земя	земја	зе̏мља	zemlja	zémlja
сніг	снег	снег	śnieg	sníh	sneh	сняг	снег	сне̑г	sneg	snêg
вітер	ветер	вецер	wiatr	vítr	vietor	вятър	ветар	ве̏тар	vetar	vêter
річка	река	рэчка	rzeka	řeka	rieka	река	река	ре̑ка	reka	réka

кій і сербській мовах функціонує слово *гора*, а на позначення поняття *гора* в цих мовах використовується географічний термін *планина*; східнослов'янські назви з дієслівним коренем *вон'-* мають значення «смердіти», а західнослов'янські, навпаки, — «мати надзвичайно приємний запах», що передається рос. *благовоние*; у цих же групах мов протилежним є значення в прикметника *черствий:* сх.-сл. «давно випечений, твердий, засохлий» (про хліб), чес., словац. «свіжоспечений, теплий» (про хліб); укр. *вродлива* (про людину) — «дуже красива, приваблива», рос. *уродливая* — «дуже некрасива, спотворена» та ін.). Щоправда, в діалектах різних слов'янських мов простежуються сліди давньої тотожності нині відмінних або відсутніх мовних фактів і явищ (наприклад, як відповідник до українського літературного *бачити* в діалектах функціонує *видіти*, яке продовжує ряд дієслів у сучасних слов'янських мовах з основою *вид-* < псл. **vid-*; укр. *чоловік* «мужчина; одружений мужчина» у просторіччі та в діалектах має ще значення «людина», як в інших слов'янських мовах).

Про генетичну спорідненість слов'янських мов свідчить також подібність граматичних форм слів (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Відмінювання іменників у слов'янських мовах різних груп

Однина

Відмінки \ Мова	Українська	Чеська	Сербська
Називний	корова	kráva	кра̏ва
Родовий	корови	krávy	кра̏ве
Давальний	корові	krávě	кра̏ви
Знахідний	корову	krávu	кра̏ву
Орудний	коровою	krávou	кра̏вом
Місцевий	(на) корові	(o) krávě	(о) кра̏ви
Кличний	корово	krávo	кра̏во

Множина

Відмінки \ Мова	Українська	Чеська	Сербська
Називний	корови	krávy	кра̏ве
Родовий	корів	krav	кра̑ва
Давальний	коровам	kravám	кра̏вама
Знахідний	корів	krávy	кра̏ве
Орудний	коровами	kravami	кра̏вама
Місцевий	(на) коровах	(o) kravách	(о) кра̏вама

Близькість граматичних форм у слов'янських мовах спостерігається і в інших частинах мови, зокрема в дієсловах (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Дієвідмінювання у слов'янських мовах різних груп

Однина

Особа \ Мови	Українська	Чеська	Болгарська
1. Я	плету	pletu	плета
2. Ти	плетеш	pleteš	плетеш
3. Він, вона, воно	плете	plete	плете

Множина

Особа \ Мови	Українська	Чеська	Болгарська
1. Ми	плетемо	pleteme	плетем
2. Ви	плетете	pletete	плетете
3. Вони	плетуть	pletou	плетат

Наведені лексичні та граматичні порівняння свідчать про існування в далекому минулому спільної мови-основи — п р а с л о в ' я н с ь к о ї. Щоправда, не завжди легко виявити спорідненість мов та їхніх одиниць, навіть коли зовні лексико-семантичні, фонетичні, морфемно-словотвірні, морфологічні ознаки збігаються. Зокрема, в болгарській, сербській, хорватській, українській, білоруській, російській і польській мовах функціонує слово *комиш* (рос. і білор. *камыш*, болг. *камъш*, серб. *ка̀миш*, хорв. *kamiš*, пол. *komysz*), яке в чеській і словенській мовах застаріло. Воно є і в татарській, турецькій, узбецькій, башкирській, киргизькій (*kamyš*), азербайджанській, туркменській (*gamyš*) мовах, які належать до тюркської сім'ї. Етимологічний аналіз свідчить, що в цьому випадку спостерігається запозичення слів з однієї чи кількох тюркських мов у слов'янські. Подібні процеси поширені в різних мовах.

Однак кожна слов'янська мова має свої особливості. Тому носієві однієї мови не завжди легко зрозуміти споріднену мову чи перекласти її рідною, а тим більше вивчити її. Це стосується насамперед художнього стилю, який насичений образними виразами, а також фразеології, що не завжди має відповідники в інших слов'янських мовах (пор., наприклад, приблизний переклад назви вірша Т. Шев-

ченка «Я не нездужаю, нівроку» російською мовою як «Я, слава Богу, не болею» або російські фразеологізми *строить глазки*, *цыплят по осени считают*, яким в українській мові відповідають вирази *пускати бісики*, *не кажи «гоп», поки не перескочиш*).

Слов’янські мови разом з індійськими, іранськими, балтійськими, германськими, романськими, кельтськими, албанською, вірменською та грецькою мовами належать до індоєвропейської сім’ї. Зазначені живі та мертві (хетсько-лувійська, тохарська, фригійська, фракійська, іллірійська, венетська) групи і мови виділилися зі спільної індоєвропейської прамови приблизно наприкінці III тис. до н. е. й донині зберігають подібність. Про це свідчать зіставлення спільних для індоєвропейських мов назв, на основі яких можна реконструювати праформи (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Спільне походження слів індоєвропейських мов

Давньоіндійська (санскрит)	Давньогрецька	Латинська	Литовська	Українська	Індоєвропейська праформа
návas	né(v)os	nóvus	návas	новий	*nŏv-
dámas	dómos	dómus	—	дім	*dom-
ávis	ó(v)is	óvis	avís	вівця	*ovik-
náktis	nyktos (Р. в.)	noctis (Р. в.)	naktís	ніч	*nŏkt-
duvá(u)	dyo	dúo	du	два	*du-

Чим давніший зріз чи стан порівнюваних мов, тим більша їх подібність. Це можна простежити при зіставленні санскриту (найдавніша літературна писемна індоєвропейська мова), литовської (з усіх сучасних індоєвропейських мов найдавніша за своєю будовою і найближча до стану індоєвропейської прамови) та давньоруської (найдавніша писемна мова східних слов’ян) мов (табл. 2.6).

Закономірно, що приблизно за 4 тис. років істотно змінилися лексичний склад, фонетична та граматична системи мов. Унаслідок цього представники однієї групи індоєвропейських мов уже не можуть без спеціальної підготовки зрозуміти мовлення представників іншої групи. Саме тому мова італійців, німців чи інших індоєвропейських народів нині вже не зрозуміла для пересічного слов’янина навіть у тій частині лексичного складу, яка має спільне походження (лише етимолог може встановити генетичний

Таблиця 2.6

Подібність лексичних одиниць давніх індоєвропейських мов

Мови / Значення	Санскрит (давньоіндійська)	Литовська	Давньоруська
«хто»	kas	kas	къто
«котрий, який»	kataras	kataras	которыи
«син»	sūnus	sūnus	сынъ
«стовп»	stambhas	stambas	стълбъ

зв’язок, наприклад, між італ. *padre*, нім. *Fater* й укр. *батько*). Однак таких споріднених основ в індоєвропейських мовах відносно мало.

Отже, розвиваючись із спільного праслов’янського кореня, слов’янські мови постійно віддалялися за фонетичними, лексичними і граматичними ознаками як від своєї основи, так і одна від одної. Це зумовило необхідність їх генеалогічної класифікації.

Класифікація слов’янських мов

Перші спроби генеалогічної класифікації слов’янських мов належать чеському філологові Йосефу Добровському (1753—1829). Його вважають патріархом слов’янської філології, який заклав основи систематичного порівняльного дослідження мов. Учений поділяв усі слов’янські мови і діалекти на дві підгрупи: 1) західнослов’янські: польська із сілезьким діалектом; чеська (богемська) з моравським, сілезьким і словацьким говорами; 2) південно-східні: російська; іллірійська за говорами — болгарським, російсько-сербським, боснійським, славонським, далматським, рагузьким; хорватська з віндським говором. Така класифікація відображає поділ і протиставлення слов’янських діалектів на західно- та східнослов’янські й засвідчує тісніші етнокультурні зв’язки (у т. ч. і церковнослов’янські) між південними і східними слов’янами, ніж між південними й західними чи західними й східними. Недосконалість цієї класифікації пов’язана з неадекватним уявленням тогочасних філологів про справжню картину слов’янського мовного світу, низьким рівнем типологічних досліджень і відсутністю порівняльно-історичного методу.

Запропоновану Й. Добровським класифікацію слов’янських мов підтримали згодом і деякі представники порів-

нявльно-історичного мовознавства: А. Шлейхер, О. Шахматов, Б. Цонєв та ін. Водночас результати компаративістики спричинилися до формування в XX ст. класифікації, яка визначає три підгрупи слов'янських мов: західну, східну і південну (південна сформувалася на основі тієї частини діалектів, що відкололися від східнослов'янської групи). За цією класифікацією до західнослов'янської підгрупи належать: польська мова із залишками кашубської; чеська; словацька; лужицька у двох своїх варіантах — верхньо- і нижньолужицькому, які все частіше розглядають як окремі мови; мертва полабська мова і поморсько-словінський діалект. Східнослов'янська підгрупа об'єднує три мови: російську, українську й білоруську. Специфічним різновидом західноукраїнських діалектів у сербському мовному середовищі є русинська мова — діалект югославських руснаків. Південнослов'янську підгрупу становлять болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови, а також мертва старослов'янська.

Тричленна класифікація хоч і є загальноприйнятою, проте не позбавлена дискусійних моментів, зумовлених складними процесами зовнішніх впливів і дивергенції та конвергенції слов'янських мов. Наприклад, діалектна основа чеської та словацької мов у добу державного утворення Само й Великоморавського князівства за своїми фонетичними й лексико-граматичними ознаками була ближчою до південнослов'янської, ніж до західнослов'янської, на основі якої сформувалися польська й лужицька мови. Підтвердженням цього є створена 863 р. Кирилом і Мефодієм на території ранньофеодальної західнослов'янської Великоморавської держави південнослов'янська за характером писемність. На її основі сформувалася старослов'янська літературна мова, що належить до південнослов'янської підгрупи. Але після того як давні мадяри (угорці) наприкінці IX ст. вклинилися поміж західних і південних слов'ян, проточеські та протословацькі діалекти втратили безпосередній зв'язок з південнослов'янськими й поступово почали зближуватися за своїми ознаками з контактними протопольською і протолужицькою мовами.

Аналогічні чи подібні процеси у різні історичні періоди відбувалися з іншими слов'янськими народами, тому важко провести чіткі межі між окремими мовами та мовними підгрупами. Так, існування в IX—XII ст. спільної для східних слов'ян ранньофеодальної держави Київська Русь спричинилося до тісної інтеграції східнослов'янських племен та їхніх діалектів, що дало підстави стверджувати про

наявність у постпраслов'янську добу єдиної давньоруської мови, хоч нічого подібного не було ні в західних, ні в південних слов'ян. З одного боку, неможливо заперечити спільні для східнослов'янських мов фонетичні та лексико-граматичні ознаки, а з іншого, є такі ознаки і в мовах західних та південних слов'ян, які не мали спільних мов після розпаду праслов'янської. Доведеним фактом є спільне використання східними слов'янами церковнослов'янської та давньоруської писемно-літературних мов, але вони не заміняли собою різнодіалектного живого мовлення в Київській Русі, як не заступала собою живих мов різних підгруп писемна старослов'янська, що виконувала функцію слов'янської міжнародної мови в середовищі спочатку західних (чехів, моравців, словаків і частково поляків), а згодом південних і східних слов'ян.

Існують проблеми в класифікації мов південнослов'янської підгрупи, які розвивалися в значно «розірванішому» середовищі, ніж західно- і східнослов'янські, через що подібність між мовами південних слов'ян менша, ніж між мовами західних і східних слов'ян. Як наслідок, болгарська і македонська мови, тісно контактуючи з албанською, грецькою і румунською мовами, втратили такі загальнослов'янські категорії, як відмінювання та інфінітив, але набули постпозитивного артикля, специфічних форм ступенів порівняння і майбутнього часу, запозичили значно більше від інших південнослов'янських мов грецизмів і тюркізмів. Решта південнослов'янських мов підпадала більшою мірою під північно-західні впливи угорців, австрійців, італійців, через що розвивалася в іншому напрямі порівняно з болгарською та македонською. У зв'язку з цим виділяють дві підгрупи південнослов'янських мов: східну (болгарська й македонська мови) і західну (сербська, хорватська, словенська мови).

Є помітні відмінності і в системі західнослов'янських мов. Певною мірою зберігається історична відокремленість чеської та словацької мов від польської і лужицьких, з одного боку, і, з іншого боку — верхньо- та нижньолужицької, які розвивалися в німецькомовному середовищі, від сусідньої польської. Ці відмінності сприяли виділенню підгруп західнослов'янських мов: лехітської, чесько-словацької та серболужицької.

У середині XX ст. було зроблено спроби деталізувати цю класифікацію (чеський славіст Ф. Копечний і радянський мовознавець Л. Якубинський). Якубинський запропонував поділ слов'янських мов на такі підгрупи: 1) східнослов'янські мови; 2) польська мова з кашубською та по-

морсько-словінською; 3) лужицькі мови; 4) чеська мова зі словацькою; 5) сербська, хорватська і словенська мови; 6) болгарська і македонська мови.

З огляду на основні фонетичні типи рефлексів праслов'янських звукосполук, територіальну поширеність мов, культурно-історичні зв'язки народів більшість сучасних учених визнає тричленну класифікацію слов'янських мов (рис. 2.1).

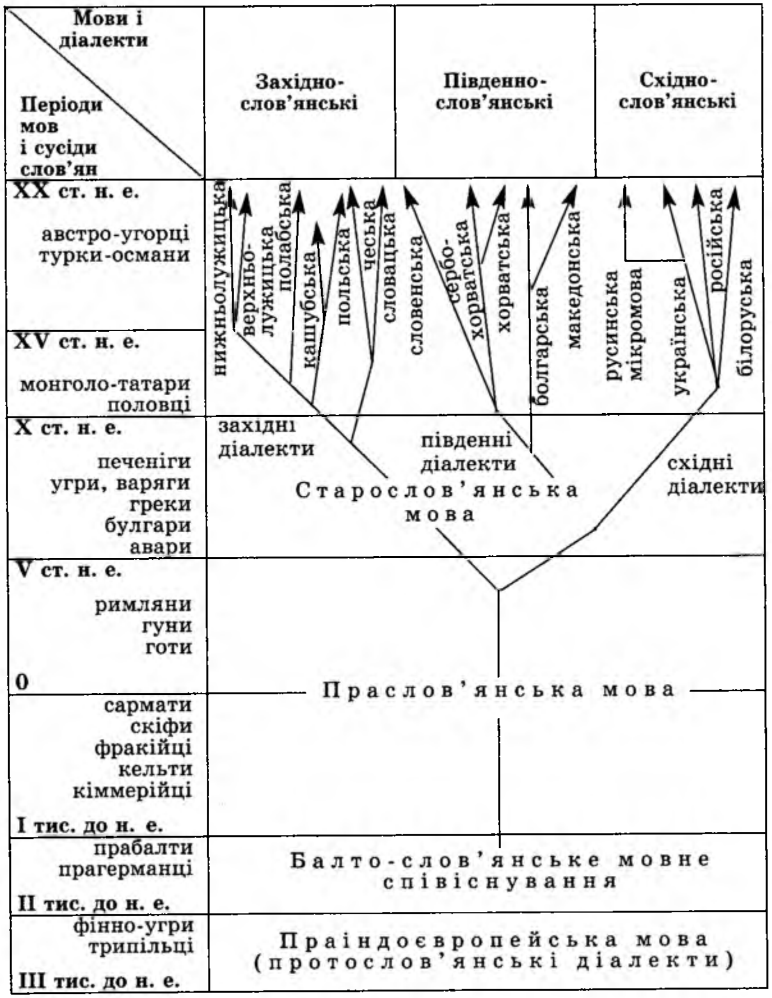

Рис. 2.1. Розвиток і класифікація слов'янських мов

Східнослов'янські літературні мови і діалекти

Специфічні східнослов'янські ознаки простежуються ще в надрах праслов'янської мови у зв'язку з її діалектним членуванням і формуванням у Середній Наддніпрянщині наприкінці III ст. до н. е. — на початку II ст. зарубинецької культури. Першими могутніми східнослов'янськими племенами були с к л а в и н и та носії пеньківської культури а н т и (V—VII ст.), нащадки яких у IX—XII ст. мали спільну державу Київську Русь, але розмовна мова й діалекти в них були різними. Різною мірою східнослов'янські племена успадкували від неї традиції писемно-літературних церковнослов'янської та книжноруської (руської[1]) мов. Церковнослов'янська мова функціонувала у релігійній сфері, а книжноруська — в юридично-діловій документації, літописній та світсько-художній практиці, приватному листуванні. Обидва варіанти писемної літературної мови були далекими від живого розмовного мовлення, тому писемні пам'ятки не повною мірою відображають його особливості. Більше того, живе мовлення протоукраїнців, проторосіян і протобілорусів за багатьма ознаками було настільки відмінним, що важко стверджувати про існування єдиної мови в східних слов'ян.

Беззаперечними є основні фонетичні та лексико-граматичні ознаки, які свідчать про наявність спільного діалектного масиву і близьку спорідненість мов у східних слов'ян, що зумовлює їхню відмінність від інших підгруп слов'янських мов. Найістотнішими ознаками східнослов'янських діалектів, на основі яких сформувалися українська, російська та білоруська мови, є: 1) розвиток на місці праслов'янських звукосполук типу **tort*, **tert*, **tolt*, **telt* повноголосних форм зразка *torot*, *teret*, *tolot*, *telet* (*telot*): *корова, дерево, золото, полон;* 2) метатеза неприкритих звукосполук **ort*, **olt* на початку слів: *ростъ, робота, лодья;* 3) випадання зімкнено-проривних **d*, **t* в групах **dl*, **tl*: *мыло, рыло;* 4) розвиток звукосполук **dj*, *tj*, **kt'* у м'які шиплячі *ж'*, *ч'*: *межа, свѣча, ночь;* 5) *л* на місці *j* після губних: *люблю, ловлю, ломлю, луплю*; 6) утрата носо-

[1] Термін *руський* і формально, і семантично походить від хороніма *Русь* (Київська), тому стосується насамперед тієї давньої доби. У розмовному мовленні він уживався до кінця XIX ст. стосовно українців (наприклад, творче об'єднання українських письменників «Руська трійця», *Галицько-руська матиця*, топоніми типу *Рава-Руська* на Львівщині та ін.) і більшою мірою поширився в Росії як синонім до однозначного *російський.*

вих голосних і заміна їх звуками *у* < **ǫ* та *'а (я)* < **ę*: *зубъ, губа, мясо, пять*; 7) розвиток початкового *о-* на місці **ę-*: *осінь, олень, озеро;* 8) початкові звукосполуки *зв-, цв-* або *кв-* на місці **gvě-*, **kvě-*: рос. *звезда*, укр. *цвісти, квітка;* 9) тривале збереження ѣ (< псл. **ě*) та його перетворення на *е* (в російській і білоруській мовах), *і* (в українській мові) або закрите *ê* (в північновеликоросійському наріччі) чи дифтонг *іе* в поліських говорах: *лес, ліс, лêс, ліес;* 10) перетворення в сильній позиції редукованих *ъ, ь*, які зберігалися як окремі фонеми до XII ст., в *о, е: толмач (<тълъмачъ), день (<дьнь)* та ін.

Сучасні східнослов'янські мови користуються кириличною графікою.

Українська мова

На тій території, де започаткувалася Київська Русь зі столицею м. Київ, сформувалася Україна, яка стала спадкоємицею етнокультурного надбання давньоруської держави. Її назва походить від автохтонного географічного терміна у к р а ї н а, утвореного на основі псл. **ukraj* «виділений шматок землі» за допомогою суфікса **-ina*, і вперше згадується в Іпатіївському літописі 1187 р. Згодом топонім У к р а ї н а поширився на всі землі етнічних українців, ставши основою їхньої самоназви та назви їхньої мови.

Усна й писемна форми української мови сформувалися на основі діалектів і пам'яток центральної частини Київської Русі. Тому на розвиток давньої української літературної мови визначальним чином впливали насамперед створені в Києві та інших давніх містах України-Русі писемні пам'ятки: Остромирове євангеліє (1056—1057); переписаний у Києві Ізборник Святослава (1073) і скомпонований тут Ізборник (1076); «Руська правда» — збірник норм давньоруського права (XI — XII ст.); «Повчання» Володимира Мономаха (кінець XI — початок XII ст.); «Повість временних літ» літописця Києво-Печерської лаври Нестора (початок XII ст.); «Слово о полку Ігоревім» невідомого автора (кінець XII ст.); Київський літопис (кінець XII ст.); «Моленіє» Данила Заточника (XII ст.); Галицько-Волинський літопис (XIII ст.); грамоти XIV—XVI ст.; переклади Святого Письма — Пересопницьке євангеліє (1556—1561), Літківське євангеліє (друга половина XVI ст.), Крехівський Апостол (друга половина XVI ст.) та ін.; перший східнослов'янський посібник «Буквар» з граматикою (1574), друге видання Апостола з автобіографічною післямовою (1574), знаменита Острозька Біблія (1581), видані у Львові та Острозі І. Федоровим; ділові та юридичні документи, літописи, авторські твори, переклади XVII—XVIII ст.

Однак ці джерела та авторські твори І. Вишенського, К. Зиновієва, М. Смотрицького, П. Могили, І. Величковського, С. Величка, Ф. Прокоповича, Г. Кониського, Г. Сковороди та інших носили книжний характер і не мали загальнонародного впливу на українську мову. Лише наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Іван Котляревський (1769—1838) поемою «Енеїда» започаткував нову українську літературну мову на народній основі. Продовжувачами процесу становлення сучасної української літературної мови були Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський, Л. Боровиковський, Є. Гребінка та ін. Завершення цього процесу пов'язують з іменем Тараса Шевченка (1814—1861), який став основоположником нової української літератури і сучасної національної літературної мови. Надалі розвиток української літературної мови, попри існуючі перепони і переслідування імперських систем царської Росії, Австро-Угорщини, СРСР, усупереч традиції формування староукраїнської літературної мови на основі південно-західного наріччя, суспільної розірваності українського народу, набув прогресивно-консолідуючого характеру завдяки класикам української літератури: Панасу Мирному, М. Коцюбинському, Марку Вовчку, Лесі Українці, І. Нечую-Левицькому, І. Франку, О. Кобилянській, Ю. Яновському, І. Багряному, П. Панчу, Є. Маланюку, П. Тичині, М. Рильському, В. Сосюрі, М. Стельмаху, М. Бажану, О. Довженку, О. Гончару, П. Загребельному, Б. Олійнику, І. Драчу, Д. Павличку, Л. Костенко та ін., а також перекладам світової класики Ф. Корша, А. Кримського, М. Рильського, М. Бажана, Б. Тена, А. Білецького, Г. Кочура, В. Мисика, М. Лукаша.

Значний внесок у вивчення української мови і питань слов'янської філології загалом зробили історики мови та граматисти: наприкінці XVI — на початку XVII ст. автор «Грамматіки словенскої...» Л. Зизаній; у першій половині XVII ст. мовознавець, письменник, церковний та освітній діяч, автор знаменитої «Грамматіки славєнскиѧ...» (1619) М. Смотрицький, автор першої граматики з матеріалами української мови «Грамматыка словенская» (1643, 1645) І. Ужевич; у другій половині XIX ст. — мовознавець, філософ, фольклорист, етнограф, літературознавець, автор праць «Із записок з руської граматики» в 4-х т., «Слово і

міф», «Мисль і мова» та інших О. Потебня; один з основоположників сучасного українського мовознавства, історик мови, літератури і фольклору П. Житецький; у XX — на початку XXI ст. А. Кримський, І. Огієнко, В. Сімович, Є. Тимченко, М. Грунський, М. Возняк, О. Курило, Л. Булаховський, О. Мельничук, Ю. Шевельов, О. Пріцак, В. Русанівський, В. Скляренко, С. Самійленко, В. Німчук, І. Вихованець, Г. Півторак, О. Ткаченко, А. Непокупний, Ю. Карпенко, Л. Гумецька, М. Жовтобрюх, І. Ковалик, С. Бевзенко, Й. Дзендзелівський, Ф. Медведєв, І. Слинько, О. Горбач, А. Багмут, А. Грищенко та ін.

Важливе значення для становлення української літературної мови мав розвиток її лексикографії, до найвагоміших здобутків якої належать: перший друкований словник «Лексисъ...» (1596) Л. Зизанія, «Лексіконъ словенороссkій...» (1627) П. Беринди та інші у староукраїнську добу; «Малоруско-німецкий словар» (1885—1886) Є. Желехівського і С. Недільського, колективний «Словарь української мови» в 4-х т. (1907—1909), підготовлений і виданий Б. Грінченком, «Українсько-російський словник» (1953—1963) у 6-ти т. за ред. І. Кириченка, «Польсько-український словник» (1958—1960) у 2-х т. за ред. Л. Гумецької, «Російсько-український словник» у 3-х т. (1968), тлумачний «Словник української мови» в 11-ти т. (1970—1980), «Словник староукраїнської мови 14—15 ст.» у 2-х т. за ред. Л. Гумецької, «Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.» (з 1994 р. вийшло 13 випусків за ред. Д. Гринчишина), «Етимологічний словник української мови» в 7-ми т. за ред. О. Мельничука (видано поки що 5 томів), «Фразеологічний словник української мови» у 2-х т. (1993), «Словник синонімів української мови» у 2-х т. (2000), «Орфографічний словник української мови» (2007), «Словник мови Т. Шевченка» у 2-х т. (1964) та ін. Помітною подією в національному і слов'янському мовознавстві стало видання «Атласу української мови» в 3-х т. (т. I — 1984; т. II — 1988; т. III — 2001).

Сучасна українська літературна мова сформувалася на основі середньонаддніпрянських говорів південно-східного наріччя. Вона має такі найхарактерніші ознаки:

— тверді приголосні перед [е]: *небо, ледар, село, перший, темно*;

— м'які приголосні [с'], [з'], [ц'] на місці [х], [г], [к] унаслідок другої палаталізації: *блосі, друзі, руці*;

— [і] на місці новозакритих [о], [е] (*біб* < *бобъ, сіл* < *село*) та псл. [ě] (*дід, гніздо, різати*);

— фрикативний [г] на місці зімкнено-проривного псл. [g]: *гриб, нога*;

— ікавізм, тобто поява початкового [і] перед групою приголосних (*імла, іржа*), або втрата [і] в аналогічній позиції (*гра, голка*);

— збереження кличного відмінка: *Хлопче! Мамо!*;

— паралельне закінчення *-ові, -еві* в давальному і місцевому відмінках іменників чоловічого роду: *батькові, коневі*;

— синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду на *-му, -меш, -ме, -муть*... (*писатиму, носитимеш, мовчатимуть*), паралельні до аналітичних;

— особове закінчення *-мо* в дієсловах наказового способу, які виражають спільну дію: *ходімо, граймо, починаймо*;

— непродуктивність дієприкметників теперішнього часу і відповідних синтаксичних зворотів та ін.

Якщо локальні варіанти української літературної мови (галицький, закарпатський, русинський та ін.) з'явилися під впливом відповідних суспільно-політичних умов, то діалекти української мови розвивалися природним шляхом у межах сучасної України і на етнічних землях українців за її межами. До основних діалектів (наріч) української мови належать:

1. Північне (поліське) наріччя, яке охоплює українське Полісся від Холма (Польща) на заході до порубіжних районів Курської обл. (Росія) включно на сході та від умовної лінії Володимир-Волинський — Луцьк — Рівне — Новгород-Волинський — Київ — Конотоп на півдні до південної частини білоруського Полісся включно на півночі. Поліський діалект зараховують до перехідного типу говорів, бо він поширюється на територію функціонування білоруської мови, поступово переходячи в її південно-західний діалект.

2. Південно-західне наріччя об'єднує різнотипні говори й говірки, поширені на захід від умовної лінії східніше Житомира й Козятина через Тальне (Черкаська обл.), Новоархангельськ (Кіровоградська обл.), Первомайськ (Миколаївська обл.), Роздільну (Одеська обл.), Тирасполь (Молдова) до контактних районів включно в Молдові, Румунії, Словаччині та Польщі. Розмаїтими в південно-західному наріччі є гірські говірки, частина з яких належить до говорів змішаного типу (наприклад, українсько-словацькі).

3. Південно-східне наріччя менш строкате за кількістю говорів, ніж південно-західне, хоч охоплює значно більшу територію України і поширене у прилеглих до неї районах

Бєлгородської та Ростовської областей, а також Краснодарського краю Росії.

Складні суспільно-політичні та історичні умови, в яких функціонувала українська мова, не завадили їй зберегти генетичний зв'язок з давніми східнослов'янськими витоками й розвинути самобутні національні ознаки.

Російська мова

Російська мова є державною в найбільшій у світі за територією, а серед слов'ян — і за населенням країні — Російській Федерації. Назва країни Р о с і я вперше згадується в XIV ст. і походить від спільного для всіх східних слов'ян топоніма *Русь*, в основі якого, найімовірніше, зв'язане з д.-інд. *ruks-* іран. *ors-* «світлий», що розвинулося в слов'янських мовах у *рос-*, *рус-*, або кельтська назва племені *рутени* (< *rutheni*) чи кельтський географічний термін *reuth-* «поле» (пор. д.-рус. *поляни*).

Російська літературна мова має багато спільних традицій з українською, хоч на її формування більшою мірою впливали старослов'янські, північно-східноруські та власне російські писемні джерела: Остромирове євангеліє (1057), Архангельське євангеліє (кінець XI ст.), Новгородські уривки (XI ст.), Синодальний Новгородський 1-ий літопис (список літописів XIII—XIV ст.) і російське літописання, яке досягло розквіту в XV—XVI ст. у містах Новгород, Псков, Твер, Москва та ін. У 1564 р. І. Федоров разом з П. Мстиславцем видав першу російську друковану книгу Апостол. Переїхавши з України до Москви, М. Смотрицький 1648 р. перевидав церковнослов'янську граматику.

Протиріччя, яке виникло внаслідок відірваності церковнослов'янського і книжно-літописного варіантів російської літературної мови від живого розмовного мовлення, спричинилося до якісних змін літературної мови. Частину з них (розмежування церковного й гражданського друку, масове видання книг громадянського змісту, реформа кириличної гражданської азбуки) здійснив адміністративно-календарним методом Петро І. У цей час багато власне російських мовних елементів Ф. Полікарпов включив у «Лексикон тримовний», виданий у Москві 1704 р.

Перші професійні кроки в упорядкуванні і частковому наближенні до живого розмовного мовлення російської літературної мови зробили А. Кантемир і В. Тредіаковський. Вагомий внесок належить М. Ломоносову («Риторика», 1748; «Російська граматика», 1755; «Передмова про користь книг церковних у російській мові», 1758). Розвиток російської літературної мови на народній основі спостерігається у творах Д. Фонвізіна, О. Радищева, І. Крилова, М. Карамзіна, В. Жуковського, О. Грибоєдова. Загальнонародні норми російської літературної мови, з яких розпочинається її нова епоха і сучасний стан, розробив і закріпив у своїх творах письменник Олександр Пушкін (1799—1837).

Закладені ним основи сучасної російської літературної мови збагачували в XIX ст. М. Лермонтов, М. Гоголь, І. Тургенєв, Ф. Достоєвський, М. Некрасов, О. Островський, І. Гончаров, М. Салтиков-Щедрін, Л. Толстой, А. Чехов та ін. Передові позиції російської літератури і мови в слов'янській і світовій культурах в XX ст. розвивали І. Бунін, М. Булгаков, О. Толстой, О. Блок, С. Єсенін, Б. Пастернак, М. Горький, В. Маяковський, М. Гумільов, А. Ахматова, М. Цвєтаєва, О. Солженіцин, Є. Євтушенко, А. Вознесенський та ін.

Будучи могутньою імперською країною, Росія всіляко сприяла розвиткові й поширенню російської мови і культури. Тому носіїв російської мови було значно більше, ніж власне росіян. Натомість українська й білоруська мови, функціонуючи в царській Росії, офіційно не визнавалися як самостійні аж до відповідного рішення РАН у 1905 р. Природно, що за таких обставин російську мову вивчали із залученням великих людських і матеріальних ресурсів, у т. ч. національних меншин.

У другій половині XVIII ст. активізувалася лексикографічна діяльність. Помітним явищем стало видання першого академічного словника російської мови в 6-ти кн. (1789—1794), який був перевиданий у 1806—1822 рр. з правками і доповненнями. У 1847 р. вийшов у світ «Словник церковнослов'янської й російської мови», що перевидавався в 1867—1868 рр. Найвидатнішою лексикографічною працею є 4-томний «Тлумачний словник живої великоросійської мови» (1863—1866) вихідця з України В. Даля. Цей словник, на відміну від академічних, орієнтованих на літературну мову, охоплював понад 200 тис. слів, фразеологізмів, приказок і прислів'їв, зібраних автором у різних областях Росії з живого розмовного мовлення. За кількістю лексем він є неперевершеним у східнослов'янському мовознавстві. Словник неодноразово перевидавали.

У XX ст. видано: 4-томні тлумачні словники російської мови за ред. Д. Ушакова (1935—1940) та АН (1957—1961),

1-томний словник С. Ожегова (1949), 17-томний «Словник сучасної російської літературної мови» (1948—1965) та ін. Крім тлумачних, загальнослов'янське значення мають словники інших типів: І. Срезневського «Матеріали для словника давньоруської мови за писемними пам'ятками» у 3-х т. (1890—1912), «Словник російської мови XI—XVII ст.» у 14-ти частинах (видання триває з 1975), «Етимологічний словник російської мови» в 4-х т. (1964—1973) М. Фасмера, «Етимологічний словник слов'янських мов: праслов'янський лексичний фонд» за ред. О. Трубачова (з 1974 вийшло вже 33 випуски), «Словник російських народних говорів» (з 1965 видано понад 30 випусків), «Словник мови Пушкіна» в 4-х т. (1956—1961) та ін. За кількістю і типами виданих словників російське мовознавство займає провідні позиції в славістиці.

Не менш вагомі здобутки і в дослідженні різних рівнів російської та інших слов'янських мов. У першій половині XIX ст. закладені М. Ломоносовим традиції розвивають у своїх граматиках М. Греч й О. Востоков, який став засновником порівняльно-історичного методу в слов'янському мовознавстві. Видатні здобутки в русистиці та славістиці XIX—XX ст. належать Ф. Буслаєву, О. Потебні, П. Фортунатову, І. Бодуену де Куртене, О. Шахматову, Л. Щербі, О. Пєшковському, В. Виноградову, А. Селіщеву, О. Соболевському, Б. Ларіну, Л. Булаховському, Ф. Філіну, В. Топорову, О. Трубачову та ін. Граматична система сучасної російської мови ґрунтовно описана в академічних 3-томній «Грамматике русского языка» (1952—1953), 2-томній «Русской грамматике» (1970, 1980).

Сучасна російська літературна мова сформувалася на основі перехідних московських говірок середньовеликоросійського наріччя. Для неї характерні такі основні ознаки:

— м'якість приголосних перед [е]: *небо, село, темно, резать, перед*;

— акання: [вада́, нага́];

— редукція голосних неверхнього піднесення: [ч'ьлав'е́к, бъск'ьдбал'и'ст];

— збереження зімкнено-проривного псл. [g]: *год, бегать, рогатый*;

— [е] на місці псл. [ě], д.-рус. [ѣ]: *лень, верить*;

— оглушення дзвінких приголосних у кінці слова: *са[т], бе[к], гри[п], моро[с]*;

— насиченість лексичного складу старослов'янізмами: *враг, среда, пламя, плен, освещение, между, -ающий*;

— відсутність граматичної форми кличного відмінка: *Отец! Друг! Сестра!*;

— висока продуктивність дієприкметників і дієприкметникових зворотів: *зовущий, обнимающий, молчавший*; *морфема, выражающая значение*, та ін.

У сучасній російській мові переважно на основі європейських говірок сформувалося три діалекти (наріччя):

1. Північне (північновеликоросійське) наріччя, яке поширене на північ і північний схід від лінії, близької до міст Санкт-Петербург, Новгород, Кострома, Юр'євець і далі.

2. Південне (південновеликоросійське) наріччя, яке охоплює землі на південь і південний захід від умовної лінії, що тягнеться північніше міст Себеж (Псковська обл.), Білий (Тверська обл.), Вязьма (Смоленська обл.), Мединь (Калузька обл.), Коломна (Московська обл.), Рязань, Тамбов і далі на південний схід.

3. Середньоросійські говори (середньовеликоросійське наріччя), які поширені між північним і південним наріччями навколо умовної лінії Псков — Твер — Москва — Володимир — Нижній Новгород і далі на південний схід. Середньоросійські говори мають перехідний характер між північним і південним наріччями.

Сприятливі суспільно-політичні та історичні умови розвитку російської мови спричинилися до її значного поширення за межі етнічних земель росіян і набуття нею статусу однієї із світових мов.

Білоруська мова

Білоруська мова поширена в Білорусі, назва якої сформувалася на основі словосполучення Б і л а Р у с ь, що використовували в XIV—XVI ст. на позначення білоруських земель (пор. Ч е р в о н а Р у с ь — історична назва Галичини в зарубіжних джерелах). Фактична відсутність у білорусів національної держави негативно позначилася на розвиткові їхньої культури і мови, які збереглися завдяки високорозвинутому народному прикладному мистецтву й фольклору.

Писемні пам'ятки з виразними ознаками білоруської мови, на основі яких розвивалася її літературна форма, датовані XIII—XVIII ст. Це Псалтир (1296), Вкладна Івана Никоновича (XIV ст.), Договір Полоцька з Ригою (1330), Жалована грамота великого князя Литовського Олександра-Вітовта Кестутиєвича Василю Карачовському (1386), Судебник короля Казимира Ягеллончика (1468), Західноруський літопис (1495) у списку Аврамки, Західноруська

четья (1489) та ін. Важливу роль у поширенні білоруської літературної мови відіграли засновані в XV ст. перші школи. Істотний внесок у розвиток білоруської філології та культури належить книговидавцю і просвітителю першої половини XVI ст. Ф. Скорині. У 1517—1519 pp. у Празі він видав першу білоруську книгу Псалтир і 19 окремих книг Біблії книжнослов'янською (церковнослов'янською) мовою, в яку частково проникли елементи білоруського народного мовлення. На початку 20-х років XVI ст. Ф. Скорина заснував у Вільні першу на теренах проживання східних слов'ян друкарню.

Визначальний вплив Ф. Скорини на формування старобілоруської (західноруської) літературної мови спричинився до появи в середині XVI ст. «Граматики...» братів Мамоничів, видання Литовського статуту (1529, 1566, 1588), Баркалабівського літопису (кінець XVI ст.) та інших і до остаточного формування самостійної білоруської народності. Сприятливим чинником цього процесу було входження Білорусі до складу Великого князівства Литовського, яке гарантувало вільний розвиток білоруської та західноукраїнської мов. З 1569 р. Білорусь опинилася у складі Речі Посполитої, а з кінця XVIII до початку XX ст. — Російської імперії, які не визнавали білоруської мови і перешкоджали її розвитку та вивченню. У цих складних умовах видано у Вільні граматику (1596) Л. Зизанія, а також опубліковано в Ев'є (під Вільном) граматику М. Смотрицького (1619). У другій половині XVII — першій половині XIX ст. спостерігається занепад у розвитку білоруської літературної мови, оскільки її практично вилучили з друкованої продукції та освіти.

Часткове відродження білоруської літературної мови почалося в середині XIX ст. під впливом національно-визвольних рухів слов'ян. Були видані збірки білоруського фольклору, перші твори художньої літератури В. Дуніна-Марцінкевича, Я. Чечота й анонімні поеми «Тарас на Парнасі», «Енеїда навиворіт». У другій половині XIX ст. білоруський революціонер-демократ К. Калиновський разом із соратниками видавав білоруську газету «Мужицька правда». У цей час починали свою літературну діяльність Ф. Богушевич і Я. Лучина. Однак остаточне формування білоруської літератури і сучасної білоруської літературної мови пов'язують з творчістю поетів першої половини XX ст. Янки Купали (1882—1942), Якуба Коласа (1882—1956), Максима Богдановича (1891—1917). У XX ст. збагачували і розвивали білоруську літературну мову П. Бровка, І. Мележ, К. Крапива, П. Глебка, З. Бядуля, Е. Самуйльонок, М. Танк, А. Макайонок, І. Шамякін, І. Науменко, В. Биков, Р. Бородулін та ін.

Серйозні наукові дослідження з білоруської мови відновилися наприкінці XIX ст. з виходом у світ «Словника білоруського наріччя» І. Носовича. На початку XX ст. істотний внесок у вивчення білоруської мови зробив фундатор білоруської філології Ю. Карський своєю 3-томною працею «Білоруси» (про витоки і розвиток до XX ст. білоруської мови, фольклору і літератури).

Активізація вивчення білоруської мови значною мірою була зумовлена її офіційним визнанням у 1905 р. царською Росією, а пізніше підтримкою радянської влади. У 1921 р. заснований Білоруський державний університет, 1929 р. — Академія наук, у якій розгорнулася діяльність з підготовки 5-томного тлумачного словника й академічної граматики білоруської мови. Вони були видані в повоєнні роки. У цей час вийшов з друку діалектологічний атлас білоруської мови. Його підготували Р. Аванесов з Інституту російської мови в Москві, білоруські вчені Ю. Мацкевич, М. Бірило та ін.; історію білоруської мови досліджували О. Булика, Л. Шакун, Ф. Янковський, А. Журавський, М. Булахов, А. Супрун, В. Мартинов та ін. Питання білоруської мови, літератури й культури гідно представлені в 20-томній «Білоруській радянській енциклопедії», виданій за редакцією академіка П. Бровки.

Сучасна білоруська літературна мова сформувалася на основі центральних (середньобілоруських) говорів, які поєднують ознаки південно-західного і північно-східного наріч. Найхарактернішими її особливостями є:

— м'якість приголосних перед [е]: *мера, жнец*;

— акання, яке закріпилося на письмі: *вада, барада*;

— нескладовий [ў] на місці етимологічних [в] і [л]: *праўда, воўк*;

— [а], [і] перед групою приголосних: *аржаны, імгла*;

— твердість [р]: *мора* «море», *рака* «річка», *рады* «ряди»;

— дзекання і цекання, тобто поява африкат [дз'], [ц'] на місці м'яких [д'], [т']: *дзень, дзіва, ціхи, цень*;

— оглушення дзвінких приголосних у кінці слів: *во[с], мё[т], му[ш]*;

— фрикативний [г] на місці псл. [g]: *гара, нага*;

— стягнення прикметникових форм у називному відмінку чоловічого роду: *добры, летні, прачытаны, трэці*;

— відсутність пасивної форми дієприкметників теперішнього часу та ін.

У сучасній білоруській мові виділяють два основних діалекти:

1. Північно-східний, який об'єднує полоцьку і вітебсько-могилівську групи говорів, що тягнуться вздовж кордонів з Росією, Латвією і частково Литвою.

2. Південно-західний, що охоплює гродненсько-барановицьку і слуцько-мозирську групи говорів, які поширені від кордонів Польщі та Литви до кордонів Гомеля на південному сході Білорусі.

Крім цих двох діалектів, існують також перехідні середньобілоруські говори, в зоні яких знаходиться м. Мінськ, а також специфічна для білоруської мови група поліських говорів, які більшістю своїх фонетичних та граматичних ознак тяжіють до північного (поліського) наріччя української мови.

Несприятливі історичні та суспільно-політичні умови негативно позначилися на сучасному стані білоруської мови й філології, але здобуття Білоруссю державної незалежності відкриває можливість для відродження в ній національних мови й культури.

Західнослов'янські літературні мови і діалекти

Західнослов'янські мовні ознаки виникли ще в носіїв пшеворської культури (кінець III ст. до н. е. — початок V ст.), яка більшу частину свого функціонування розвивалася паралельно із зарубинецькою культурою майбутніх східнослов'янських племен. Західнослов'янські мови є менш однорідними, ніж східнослов'янські, бо в доісторичну добу частина їхніх діалектів (прачеських і прасловацьких) тяжіла до південнослов'янських, а частина була германізована (полабська, серболужицька). Не було в західних слов'ян і єдиної ранньофеодальної держави, що сприяло б інтенсивній конвергенції споріднених діалектів.

Особливістю західнослов'янської групи мов є те, що серболужичани (лужичани) розвинули дві самостійні мови — верхньолужицьку і нижньолужицьку, кожна з яких має свою літературну форму.

До спільних ознак західнослов'янських мов належать: 1) метатеза голосного й плавного у звукосполуках типу **tort, *tert, *tolt, *telt:* пол. *krowa, brzeg, złoto, mleko*, чес. *břeh, kráva, zlato, mléko* та ін.; 2) метатеза голосного й плавного в неприкритих звукосполуках типу **ort, *olt*: пол. *radło, robić, łania, łokieć;* 3) збереження зімкнених *d, t* у звукосполуках **dl, *tl* : пол. *mydło, padło*, чес. *pletl*; 4) розвиток звукосполук **dj, *tj, *kt'* у *dz/z, c:* словац. *medza, svieca, noc;* 5) м'якість губних перед історичним *j*: пол. *ziemia, gubię, kupię;* 6) початкове *je-* на місці **e-*: чес. *jelen, jeden*, словац. *jeseter, jelša;* 7) збереження початкових **gvě-, *kvě-*: пол. *gwiazda, kwiat*, словац. *hviezda, kvet;* 8) переважно [e], [i], ['a] на місці [ě]: чес. *koleno, bily*, пол. *biały, lato;* 9) [e] на місці сильного [ъ]: словац. *sen* «сон», н.-луж. *kšej* «кривий»; 10) [š] на місці [ch] унаслідок другої та третьої палаталізацій: пол. *musze* «мусі», н.-луж. *wšen* «весь»; 11) фіксований наголос у чеській, словацькій, лужицьких мовах на першому складі, в польській — на другому від кінця та ін.

Сучасні західнослов'янські мови використовують латинську графіку.

Польська мова

Польща утворилася на історичних землях лужичан і венедів наприкінці X — на початку XI ст., отримавши одночасно назву P o l o n i a r e g i o і самоназву корінного населення — п о л я к и, в основі якої географічний термін п о л е.

Польська літературна мова зароджувалася на основі писемних пам'яток, найдавніші з яких належать до XIII—XV ст. До цього часу ділові та інші папери писали лише латинською мовою. Феодальна роздрібненість Польщі, німецька колонізація, монголо-татарські набіги в XIII—XIV ст. перешкоджали розвитку польської літературної мови й культури. В цей час були створені Свентокшизькі проповіді, які дійшли тільки в копіях другої половини XIV ст., духовна пісня «Богородиця», яку дехто зараховує до творів XII ст., але збережені її копії датуються початком XV ст.

Активізація мовного й культурного розвитку Польщі спостерігається наприкінці XIV ст. з формуванням Польської держави. Провісником національного відродження поляків був заснований 1364 р. Ягеллонський університет у тодішній столиці Польщі м. Краків. Почали з'являтися оригінальні ділові та інші папери польською мовою, літературна форма якої досягла найвищого розвитку в XVI ст., коли після Люблінської унії 1569 р. Польща і колишнє Велике князівство Литовське об'єдналися в Річ Посполиту. Прагнення після Брестської унії 1596 р. підпорядкувати

православне населення Речі Посполитої католицькій церкві призвело до загострення суспільно-політичної ситуації, визвольних війн і занепаду Польської держави та її культури.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. польський народ бореться за своє національне визволення від Пруссії, Австрії та Росії, що супроводжується розвитком романтичної літератури і відродженням польської літературної мови на народній основі. Остаточне формування сучасних норм польської літературної мови припадає на першу половину XIX ст. і пов'язане з творчістю поетів Адама Міцкевича (1798—1855) — автора поеми «Пан Тадеуш» (1834), українця за походженням Юліуша Словацького (1809—1849) — автора поеми «Беньовський» (1841) та ін. Збагачують і розвивають польську літературну мову письменники другої половини XIX — початку XX ст.: Г. Сенкевич, Б. Прус, Е. Ожешко, С. Жеромський, В. Реймонт та ін., а в XX ст. — М. Домбровська, Я. Івашкевич, В. Броневський, Л. Кручковський, Ю. Тувім, С. Лем, В. Шимборська та ін. Істотну роль у захисті та розвитку польської культури, літератури й мови відіграли Матиця словінська (Люблін, 1882), Матиця польська (Львів, 1888, де діяла й Галицько-руська матиця українців), які вивчали пам'ятки писемності, літератури, фольклору тощо.

Паралельно з формуванням нової польської літератури почалося становлення сучасного польського мовознавства, про що свідчить розвиток лексикографії. У 1806—1814 рр. вийшов у світ 6-томний словник польської мови С. Лінде (1854—1860 був перевиданий). Наприкінці XIX ст. за редакцією Ф. Сулімерського і В. Валевського вийшов 14-томний «Словник географічний Королівства Польського та інших країв слов'янських» (1880—1895). Наприкінці XIX — на початку XX ст. було видано Віленський і Варшавський словники польської літературної мови, а також «Словник польських говорів» Я. Карловича. У цей час у Краківському університеті почав свою діяльність мовознавець І. Бодуен де Куртене. У XX ст. значний внесок у розвиток польського і слов'янського мовознавства зробили історики мови й етимологи Я.-М. Розвадовський, Є. Курилович, Т. Лер-Сплавінський, О. Брюкнер, М. Рудницький, В. Ташицький, З. Штібер, Г. Лябуда, Ф. Славський, К. Римут та ін. Виходять з друку «Етимологічний словник польської мови» (1927) О. Брюкнера, «Словник слов'янських давностей» (В. Коваленко, Г. Лябуда, Т. Лер-Сплавінський, З. Штібер), «Праслов'янський словник», розпочатий 1974 р. Ф. Славським, його ж «Етимологічний словник польської мови» (1952), 11-томний словник польської мови за редакцією В. Дорошевського. Паралельно з різнотипними словниками сучасної літературної мови укладали топонімічні та діалектологічні словники й атласи. Так, за редакцією мовознавця М. Карася було підготовлено «Малий атлас польських говорів» (1960—1970). З. Штібер у 70-ті роки видав «Атлас лемківських говорів» у 8-ми т., а в 1969—1973 рр. — «Нарис порівняльної граматики слов'янських мов» у 3-х вип. Багато уваги польським і слов'янським говорам приділяв діалектолог К. Дейна. Завдяки серйозній підтримці польської мови й культури з боку держави національне мовознавство є одним з провідних у сучасній славістиці.

Сучасна польська літературна мова сформувалася на основі великопольських і малопольських говорів, а також мазовецьких говорів. Їхніми найважливішими ознаками є:

— фіксований динамічний наголос на передостанньому складі (*Mickiéwicz, Mickiewícza, Mickiewiczówi*);

— збереження носових голосних [ą], [ę] (*dąb, ząb, mięso, język*);

— відсутність якісної редукції ненаголошених голосних;

— наявність двох рядів шиплячих типу [š] і [ś];

— відсутність предикативних коротких форм прикметників і дієприкметників;

— неомонімічність творення прикметникових і прислівникових форм ступенів порівняння;

— наявність особливого типу відмінювання числівників та ін.

Польська мова охоплює кілька основних груп діалектів.

1. Великопольська група говорів, які поширені навколо Познані в центрі Польщі і частково на північному заході країни.

2. Малопольська група говорів, які охоплюють м. Краків, найбільшу частину (південно-східну) території Польщі — від центру країни до західних кордонів України і півночі Словаччини.

3. Мазовецька група говорів, які функціонують у північно-східній частині Польщі з м. Варшава і тягнуться до західних рубежів Білорусі.

4. Сілезька (шльонська) група говорів, які поширені в південно-західній частині Польщі з м. Вроцлав до північних кордонів Чехії і південно-східних рубежів Німеччини.

5. Кашубська група говорів, які представлені в центрі північної частини Польщі з м. Гданськ і зберігають специфічні ознаки мови колись окремого народу — кашубів. Свого часу цей народ прагнув піднести кашубський діалект (перші його письмові фіксації належать до XV ст.) до рівня окремої літературної мови. Цьому сприяли розвиток протестантизму в XVI ст. і національне відродження слов'янських народів у XIX ст. Ці спроби були успішними, щоправда, кашубська літературна мова мала обмежену сферу вживання: художня література, окремі періодичні видання, художня самодіяльність кашубських культурних закладів.

Деякі вчені виділяють ще групу нових змішаних діалектів, що функціонують на північному заході Польщі з м. Щецин.

Зниклу частину поморських говорів становлять мертві словінські говори і колись окрема полабська мова.

У зв'язку зі змінами суспільно-політичних центрів Польщі та іншими історичними подіями процес взаємодії говорів і літературної форми протікав дуже складно, тому питання про діалектну основу нової польської літературної мови залишається дискусійним.

Серболужицькі мови

Західнослов'янський народ серболужичани називають ще лужичанами, лужицькими сербами. Мають вони і самоназву серб'я, сербски люд, у мовленні німців — сорби, венди. Етнонім походить від назви історичної області Лужиця в Південно-Східній Німеччині, звідки отримала свою назву і відома з XIII до IV ст. до н. е. лужицька культура. Як частина полабських слов'ян у складі найдавнішої слов'янської держави Само серболужичани вперше згадуються в історичних джерелах 631 р. Протягом VIII—XI ст. їхні племена (гломачани, лужичани, мільчани), постійно зазнаючи нападів германських племен франків, не могли створити своєї держави. До XII ст. відбулася повна германізація серболужичан та їх християнізація. Наслідком цього було зменшення кількості носіїв лужицьких мов, їхнє територіально-мовне розшарування, яке завершилося формуванням двох лужицьких мов.

Усупереч соціальному і національно-культурному гнобленню серболужичани в XVI ст. створили власну писемність, яка, хоч і обслуговувала істотно відмінні верхньо- і нижньолужицький діалекти з ознаками окремих мов, в основі своїй все ж була спільнолужицькою. У 1532 р. по-серболужицьки було записано присягу, в 1548 р. — перекладено М. Якубицею Новий Заповіт. Згодом виходять перші друковані книги, які свідчать про формування двох літературних серболужицьких мов: 1) верхньолужицької на основі діалекту колишніх мільчан у Південній (гірській частині) Лужиці; 2) нижньолужицької на основі діалекту колишніх лужичан, що заселяли Північну (низинну частину) Лужицю. Розпаду серболужицької мови на дві близькоспоріднені сприяло не тільки її членування на два основні діалекти з багатьма відмінними ознаками, а й суспільні та культурні чинники: державно-територіальний поділ верхніх і нижніх лужичан відповідно між Саксонією і Пруссією; сповідування більшою частиною верхніх лужичан католицизму, а нижніми лужичанами — протестантства (лютеранства).

У XVII—XVIII ст. пожвавилося книгодрукування серболужицькими мовами. Вийшов у світ перший латино-сербський словник (1721) Ю. Светлика, у другій половині XVIII ст. почалося формування серболужицької художньої літератури, яка набула розквіту в XIX—XX ст. Л. Гауптом і Я. Смолером було видано майже п'ятсот народних пісень верхніх і нижніх лужичан. Багато авторів і дослідників користувалося одночасно верхньо- і нижньолужицькою мовами. У 1847 р. почала діяти серболужицька культурно-просвітня організація «Матиця сербська», а згодом «Домовина» (укр. «Батьківщина»), виходили національні журнали й газети, міцніли творчі зв'язки серболужичан із представниками науки й культури інших слов'янських народів.

Наступ на серболужичан з найдраматичнішими наслідками розпочався в Німеччині з приходом до влади А. Гітлера. І лише в повоєнні роки ситуація змінилася на краще. Держава підтримувала розвиток мови і культури загалом. У Будишині, в Лейпцигу при університеті, в Берліні при Академії наук створено наукові центри з вивчення лужицьких мов. Ці мови досліджували в XX ст. серболужичани Г. Шустер-Шевц, Ф. Михалк, Г. Фаск, поляк К. Полянський, росіяни Л. Щерба, Л. Калнинь, М. Єрмакова, українці К. Трофимович, О. Ткаченко, німці Е. Ейхлер, Г. Фаске, П. Янаш та ін.

Незважаючи на дивергентні процеси, що спричинилися до розвитку двох літературних мов, верхньо- і нижньолужицький варіанти мають і спільні ознаки: 1) наголос на першому складі (*báhno, čłówjek*); 2) перехід колишніх носових [*ǫ] й [*ę] в [u] й [e], [ě] (*wuski, dźewječ*); 3) м'який шиплячий (в.-луж. [ř], н.-луж. [ś]) на місці [r'] після зімкнених [p], [t], [k] (в.-луж. *tři*, н.-луж. *tśi*); 4) частий перехід [e] в [o] (*dałoki, worjoł*); 5) оглушення дзвінких приголосних у кінці слів (*du[p], mu[š], błu[t]*); 6) збереження двоїни (*woči*); 7) відсутність коротких форм прикметників; 8) насиченість лексичного складу германізмами.

Верхньолужицька мова

Верхньолужицька літературна мова формувалася значною мірою під впливом культурно-релігійної атмосфери у відносно демократичній Саксонії, де проживали верхньолужичани (центр — м. Будишин), і сусідніх Польщі та Чехії. Чехія особливо активно підтримувала прагнення верхньолужицьких сербів до розвитку їхньої культури. У 1679 р. вийшла перша верхньолужицька граматика Я. Тицина. У XIX ст. з'явилися твори основоположника лужицької літератури Г. Зейлера і Я. Радисерба-Велі, а на межі XIX—XX ст. — поета Я. Барта-Ушинського. У середині XIX ст. Г. Зейлер видав фольклорні збірники і праці з граматики верхньолужицької мови. У 1866 р. побачив світ верхньолужицько-німецький словник Х.-Т. Пфуля.

Завдяки Г. Зейлеру і його сподвижникам Я. Смолеру та М. Горнику і за підтримки чеських, польських і російських учених верхньолужицька мова в XIX ст. посіла чільне місце в славістичних студіях. Зокрема, вивченню верхньолужицької мови сприяли зв'язки з І. Срезневським і О. Бодянським.

У XX ст. традиції верхньолужицької літератури розвивав німецький письменник Ю. Брезан, продовжувалося вивчення верхньолужицької мови в Будишині та інших містах Німеччини. Однак створені державою сприятливі умови для функціонування та вивчення лужицької культури і мов не могли зупинити процес поступового їх занепаду через відсутність у лужицьких сербів національного державного чи автономного адміністративно-територіального утворення і розпорошеність у німецькомовному середовищі.

Формування верхньолужицької літературної мови відбувалося головним чином на основі будишинського й віттіхінауського говорів, що ґрунтуються на верхньолужицькому діалекті, який розвинувся з племінної мови мільчан. До найважливіших ознак верхньолужицької мови належать такі:

— фрикативний [h] на місці псл. [g]: *hora, hwězda, noha;*

— [ć], [dź] на місці м'яких [t'], [d']: *ćichy, ćma, palić, dźeń, dźěłać;*

— на місці [ch] на початку слів вимовляється [kh] (орфогр. *ch*): *chlěb, chód;*

— [y] на місці псл. [ě] після [c], [z], [s]: *cyły, syry;*

— [or] на місці складотворчого [r_o]: *korčma, kormić, hordy;*

— регулярність протетичного [w] перед початковими голосними в словах слов'янського походження: *woheń* «вогонь», *wucho* «вухо», *wuknu* «учуся», *wo* «о»;

— збереження форм аориста та імперфекта та ін.

Нижньолужицька мова

Нижні лужичани та їхні мова й культура (центр — м. Хосебуз, нім. Котбус) формувалися в протестантському середовищі реакційної і мілітаризованої Пруссії, що перешкоджало розвитку нижньолужицької літературної мови. Особливо жорсткою була позиція німців за часів імператора Пруссії О. фон Ш. Бісмарка (друга половина XIX ст.), а також фашистської диктатури в 30-ті — 40-ві роки XX ст. Оскільки нижньолужицька мова формувалася під впливом польської, то вона тяжіє до неї, на відміну від верхньолужицької, яка тяжіє до чеської.

У XVII—XVIII ст. з'явилися перші нижньолужицькі праці і твори художньої літератури. Так, у 1640 р. було видано нижньолужицьку граматику Я. Хойнана. У XIX—XX ст. вийшли твори поета М. Косика. На початку XX ст. ґрунтовну граматику і 3-томний словник нижньолужицької мови видав серболужицький мовознавець А. Мука. Після Другої світової війни умови для розвитку нижньолужицької мови й культури стали сприятливішими, але об'єктивні процеси поступового зникнення лужицьких сербів набули незворотного характеру.

Сучасна літературна нижньолужицька мова сформувалася на основі нижньолужицького діалекту (наріччя), що ґрунтується на племінній мові давніх лужичан. Її основними ознаками є:

— збереження зімкнено-проривного [g] на місці псл. [g]: *gora, rog;*

— [ś], [ź] на місці м'яких [t'], [d']: *paliś* «палити», *źěśe* «дитя», *źeń* «день», *źełaś* «робити»;

— вимова [c] (цокання) на місці старого [č]: *cysty* «чистий»;

— [š] на місці [r] після [p], [t], [k]: *kšikaś* «кричати», *pšawo* «право», *tši* «три»;

— [ar] на місці складотворчого твердого [r_o] і [ar] (перед твердими зубними), [er] (в інших випадках) на місці складотворчого м'якого [r_o']: *chart* «хорт», *carny* «чорний», *cerv* «черв'як»;

— регулярність вимови протетичного [h] перед початковим голосним у словах слов'янського походження: *hogeń, hokało, ho*, хоч з метою уніфікації правописів двох лужицьких мов у таких випадках запроваджено написання початкового *w-: wogeń, wokoło, wo* «о»;

— нерегулярність форм аориста та імперфекта;

— наявність супіна та ін.

Розпад раніше єдиної серболужицької мови на верхньо- і нижньолужицьку та їх поступовий занепад зумовлені об'єктивними причинами. Зусиллями вчених і місцевих органів влади робиться все можливе, щоб зберегти мовне й культурне надбання серболужичан як одного з давніх слов'янських народів.

Чеська мова

Слов'яни на території Чехії, назва якої походить від етноніма ч е х (< *čech* < псл. **četa* «загін, юрба»), стали основним населенням у V—VI ст. (давніша назва країни Б о г е м і я є середньолатинським запозиченням *Bohemia, Boemia*). Тут відбувалися складні історичні, культурні та етномовні процеси. Давні чехи одні з перших з-поміж слов'ян мали державні утворення (Само 623—658 рр., Великоморавське князівство IX—X ст.), а вже в X ст. внаслідок об'єднання навколо Праги чеських князівств почала формуватися чеська народність. У другій половині XII—XIII ст. Чехія стала могутньою державою. Найдавніші свідчення про неї відображені в латинських грамотах і творах, які витіснили старослов'янську писемність.

Уже в XII—XIII ст. існувала ділова, наукова і художня література чеською мовою. Але перші твори власне чеської писемності датовані кінцем XIII ст. (духовні Островська й

Кугутина пісні). У XIV ст. з'явилися середньовічний переказ про Александра Македонського (т. зв. Чеська Александрія), Далимилова хроніка і філософські твори Т. Штитного. Важливу роль у розвитку чеської культури, науки, мови відіграв заснований 1348 р. Празький (Карлів) університет. Він став центром національно-демократичної думки і визвольної боротьби чехів у період наступу німецької колонізації, феодальних утисків і засилля католицизму. Тут діяв ідеолог чеської Реформації Ян Гус (1371—1415). За демократичні погляди, спрямовані на захист національних і народних прав, він був відлучений у 1410 р. від церкви (автоматично і від адміністративної та викладацької роботи в Празькому університеті), а в 1415 р. засуджений церковним собором у Костанці та спалений на вогнищі. Ця подія спровокувала понад двадцятилітню війну (1415—1437) чеських селян проти німецького феодалізму й католицької церкви, яка отримала назву гуситського революційного руху.

Істотний внесок зробив Я. Гус у розвиток чеської мови, яка наблизилася до народної основи саме завдяки його зусиллям. Навіть у власному перекладі Біблії та у проповідях він використовував народне мовлення. Послуговуючись літературною мовою, він не тільки активно впроваджував до її складу народнорозмовні елементи, а й звільняв її від архаїчних та іншомовних одиниць.

У XVI — на початку XVII ст. чеські правителі передали частину прав представникові могутньої австрійської династії Габсбургів, щоб не потрапити в залежність від турків-османів. За цих умов активно діяла община «чеських братів». Один із них — Я. Благослав — створив 6-томну Кралицьку біблію, переклавши з давньогрецької та грецької Святе Письмо. Він також підготував граматику чеської мови. Процес формування чеської літературної мови наприкінці XVI ст. майже завершився, однак після поразки чехів від австрійців у 1620 р. державною було проголошено німецьку мову, що обмежило функції чеської мови. Її використовували лише в розмовно-побутовій сфері.

Проблеми національної філології почали порушувати на початку XIX ст. завдяки зусиллям чеських «будителів» Й. Добровського, Й. Юнгманна, Ф.-Л. Челаковського, К.-Г. Махи, В. Ганки, Й. Лінди та ін. У 1809—1819 рр. німецькою мовою вийшла чеська граматика Й. Добровського, орієнтована на біблійну мову. Й. Юнгманн, викладаючи чеську мову в Літомержицькій гімназії на громадських засадах, у 30-ті роки XIX ст. створив 5-томний чесько-ні-

мецький словник, який, крім літературної лексики, містив діалектизми, архаїзми, численні запозичення й кальки.

Відродження інтересу до чеської культури й мови спричинилося до вивчення літератури, народної творчості, писемних пам'яток, у чому важливу роль відіграли також Матиця чеська (1830), заснована Ф. Палацьким при Чеському музеї, і Моравська матиця (1852). Помітні здобутки у вивченні фольклору поетів Ф.-Л. Челаковського й К.-Г. Махи. Писемні пам'ятки активно досліджували В. Ганка та Й. Лінда. У 1817—1818 рр. вони створили підробні давньослов'янські поетичні сказання, що отримали назви Краледвірського й Зеленогірського рукописів.

На відміну від українців, росіян, поляків та інших народів, які мають одного-двох основоположників сучасних національних літературних мов, у чехів створювали літературну мову в середині XIX ст. кілька письменників. Серед них — Франтішек-Ладислав Челаковський (1799—1825), Йозеф-Катан Тил (1808—1856), Божена Нємцова (1820—1862), Ян Неруда (1834—1891) та ін. На межі XIX — XX ст. в першій половині XX ст. чеську літературну мову збагатили своєю творчістю А. Ірасек, Я. Гашек, К. Чапек, М. Пуйманова та ін.

Створення Чехословацької держави після розпаду Австро-Угорської імперії в 1918 р. зумовило відродження в XX ст. чеської мови й науки про неї. Уже наприкінці 20-х років заявив про себе Празький лінгвістичний гурток (1926 — початок 50-х років XX ст.), який стояв біля витоків структурної лінгвістики і функціональної граматики. До його складу входили мовознавці В. Матезіус (організатор і керівник гуртка), Б. Трнка, Б. Гавранек, Й. Вахек, Я. Мукаржевський, В. Скалічка, Й. Коржинек, П. Трост та ін. Членами цього гуртка були також російські мовознавці М. Трубецькой, Р. Якобсон і С. Карцевський. Їхні праці стосувалися переважно сучасної чеської літературної мови, її структурної організації, а також різних питань загального мовознавства. У повоєнні роки проблематика національної лінгвістики розширилася. В 1957 р. вийшов останній 8-й том словника сучасної чеської мови у 9-ти кн. У 1958—1971 рр. побачив світ 4-томний словник чеської літературної мови. Активно працювали над іншими типами словників.

Розпочаті наприкінці XIX — на початку XX ст. Я. Гебауером та Й. Зубатим традиції чеського історичного мовознавства успішно розвивали етимологи й ономасти В. Махек, Ф. Копечний, А. Профоус, Я. Свобода, Р. Шрамек та ін. Помітний внесок у вивчення загальнославістичних проблем зробили Я. Бауер, К. Горалек, Й. Курц та ін.

Сучасна чеська літературна мова сформувалася на основі середньочеських та інших говорів власне чеського діалекту. Однак у формуванні її норм чітко вираженої основи не було через вплив кількох наріч і реанімацію «будителями» значної кількості книжно-мовних одиниць часів розквіту старочеської мови XV — початку XVI ст. Як наслідок, сучасна чеська літературна мова зберігає істотні відмінності між усною формою, що являє собою народнорозмовний міждіалектний варіант, і писемною формою книжно-літературного характеру.

Основними ознаками чеської мови є:

— наявність довгих і коротких голосних: *vada* «порок» і *váda* «сварка», іменник *dráha* «шлях, дорога» і прикметник *drahá* «дорога»;

— збереження складотворчих плавних [r] і [l]: *smr*$_o$*t* «смерть», *vr*$_o$*ch* «верх», *pr*$_o$*st* «палець», *vl*$_o$*na* «вовна, шерсть», *vl*$_o$*k* «вовк», *nesl*$_o$ «ніс»;

— звукосполуки *trat, tlat* на місці псл. *tort, tolt: mrak* < **morkъ, zlato* < **zolto;*

— перехід носових [ǫ] в [u] (пізніше при збереженні довготи після твердих приголосних в [ou]), [ę] в [e], ['a], а разом у певних позиціях носові змінювалися в [i]: *úhel* < * *ǫgъlъ, blouditi* < **blǫditi, kněž* < **kъnęzь, třasu* < **tręsǫ, píši* < **pišǫ, tíha* < **tęga;*

— зміна голосних [a], [u] в позиції між м'якими і після м'яких в [e],[i]: *slyšeti* < **slyšati, přítel* < *přietel* < *př'atel, lid* < *l'ud*;

— [e] на місці редукованих [ъ], [ь]: *mech* < **mъchъ, den* < **dьnь;*

— чергування коротких голосних з довгими і дифтонгом [ou]: *list — lístek, moje — můj [mūj], dub — doubek*;

— специфічний для чеської мови дзвінкий або глухий [ř]: *řeka, tři*;

— фрикативний [h] на місці псл. [g]: *host', stoh;*

— збереження твердості приголосних перед голосними переднього ряду: *nebo, leb;*

— велика кількість типів відмінювання іменників і типів дієвідмінювання презентних форм дієслів;

— відсутність простих минулих часів.

Різні витоки основних діалектів чеської мови зумовили істотні відмінності між ними і складність їх класифікації. Виокремлюють три або чотири діалекти з поділом власне чеського на кілька говорів.

1. Власне чеський діалект, який охоплює західну частину Чехії з м. Прага (територія між Південно-Західною

Польщею, Німеччиною й Австрією). Цей діалект поділяється на чотири групи говорів: середньочеські (центр — м. Прага); східночеські; західночеські; південночеські.

2. Ганацький (моравський) діалект (центр — м. Брно).

3. Ляський (сілезький) діалект, який поширений у північно-східній частині Чехії уздовж кордону з Польщею.

Деякі вчені виділяють ще **моравсько-словацький діалект**, який, за наведеною вище класифікацією, є східною частиною ганацького (моравського) наріччя.

Отримавши незалежність від німців після Першої світової війни, чехи зуміли відродити свою мову, піднісши її статус з побутової до державної мови з високорозвинутою літературною формою.

Словацька мова

Слов'яни на теренах сучасної Словаччини домінували вже в середині I тис. н. е. Перебуваючи в складі найдавніших державних утворень Само і Великоморавського князівства, прасловацькі племена найтісніше контактували з прачеськими. Відповідно, їхні діалекти й культура не мали істотних відмінностей і в перспективі могли сформувати єдину етномовну спільність. Однак у X ст. чехи, об'єднавшись, утворили окрему народність і увійшли своєю державою (Чехією) до складу Священної Римської імперії германської нації, а в XIII ст. Чехія сама стала могутньою державою. Натомість словацькі племена з XI ст. надовго потрапили у залежність від Угорського королівства, що гальмувало розвиток їхньої народності, мови й культури. Така суспільно-політична ситуація тривала на словацьких землях аж до початку XX ст. (до розпаду імперії Габсбургів).

Пам'ятки власне словацької писемності з'явилися тільки наприкінці XV — на початку XVI ст., хоч словакізми траплялися і в значно раніших джерелах, написаних чеською, німецькою і латинською мовами. Для писемних потреб словаки до XIV ст. користувалися латинською мовою, а з XIV до кінця XVIII ст. — чеською, якою були написані поштові книги суду в Боці (1588—1602), «Стригомські ритуали» (1625) та ін. Першу спробу створити словацьку літературну мову на основі західнословацького діалекту зробив мовознавець і просвітитель Словаччини кінця XVIII — початку XIX ст. Антон Бернолак (1762—1813). У 1790 р. він створив тоді вже мертвою латинською мовою обґрунтовані правила словацької орфографії і першу словацьку граматику, а згодом — 6-томний «Словацький чесько-латино-німецько-угорський словник». Однак пропонований варіант словацької літературної мови на основі західнословацького діалекту, де домінували єзуїти (члени католицького чернечого ордену), не сприйняла протестантська Східна Словаччина. Щоправда, аналогічна доля спіткала і більш ранню спробу східнословацьких кальвіністів (представників кальвінізму як напряму протестантства) створити словацьку писемну мову на основі Малого катехізису (1750).

Протистояння між релігійними напрямами і територіальними діалектами Східної та Західної Словаччини намагалися зняти в XIX ст. словацькі мовознавці Я. Коллар, П.-Й. Шафарик, Я. Благослав, які видали збірник словацьких народних пісень і відстоювали думку про створення спільної для всіх словаків літературної мови (П.-Й. Шафарик, Я. Благослав) або навіть єдиної чехословацької літературної мови (Я. Коллар). Однак їхні зусилля виявилися марними, оскільки не було створено нової загальнонародної художньої літератури як обов'язкової передумови формування сучасної літературної мови. Основоположником такої літератури і мови став у середині XIX ст. ідеолог і керівник словацького національного руху, поет-романтик і філолог Людовіт Штур (1815—1856). Разом з Й. Гурбаном і М. Годжею він розробив норми словацької літературної мови та її граматику з єдиною орфографією, яку запропонував М. Годжа. У 50-ті роки М. Гаттала видав на її основі «Коротку словацьку граматику» і ще кілька невеликих граматик. Суттєво сприяла розвитку національної мови, літератури й культури Матиця словацька (Мартін, 1862). Таким чином у словаків сформувалася власна літературна мова, яку збагатив своїми творами словацький поет Я. Краль, а наприкінці XIX — на початку XX ст. — письменники С. Халупка, Я. Ботто, П. Гвездослав, Я. Калинчак, Я. Єсенський, М. Кукучин. У XX ст. літературну мову розвивали Л. Новамеський, А. Плавка, П. Ілемницький, Ф. Краль, Ф. Гечко, В. Мінач.

Із створенням Чехословацької республіки (1918) вивчення словацької мови знову помітно активізувалося. У 1919 р. було засновано науковий центр Словаччини — Братиславський університет. У повоєнні роки у Братиславі почала працювати Словацька академія наук (1953), з'явилися різнотипні словники словацької мови, граматики. Помітний внесок у розвиток словацького мовознавства XX ст. зробили Й. Ружичка, Я. Станіслав, Е. Пауліні, Я. Горецький, Ш. Ондруш, В. Бланар, Т. Логар та ін.

Словацька літературна мова сформувалася на основі середньословацьких говорів. Її характерними ознаками є:

— дія ритмічного закону, згідно з яким у двох і більше складах підряд не можуть уживатися довгі голосні чи дифтонги;

— вживання поряд з короткими довгих голосних, які іноді утворюють дифтонги [ie], [uo], [iu], [ia]: *žena — žien, koza — kôz [kuos], pät' — piaty*;

— наявність специфічного словацького звука [ä], середнього між [a] й [e]: *mäso, pamät'*;

— складотворчі плавні [r], [l], які можуть бути довгими й короткими: *zrno — zŕn, slza — sĺz;*

— твердий [r], у т. ч. і перед голосними переднього ряду: *verit', repa;*

— звукосполуки *tort, tolt* дають *trat, tlat*: *krava, hlava;*

— фрикативний [h] на місці псл. [g]: *hora, noha;*

— перетворення носових [ǫ] на [u], [ę] на ['a]: *dub < *dǫb, pät' < *pętь;*

— втрата другої палаталізації в іменному відмінюванні, крім чоловічого роду називного відмінка множини: *ruke, nohe, muche;*

— втрата граматичної форми кличного відмінка;

— закінчення *-ovia* в назвах істот чоловічого роду називного відмінка множини: *synovia, otcovia, druhovia;*

— закінчення *-m* у дієсловах 1-ї особи теперішнього часу: *niesiem, volám, prosím* та ін.

У словацькій мові сформувалося 3 групи діалектів.

1. Західна група говорів (центр — м. Братислава), поширена на півдні Словаччини і в Східній Чехії (моравсько-словацький діалект).

2. Середня група говорів (центр — м. Банська-Бистриця).

3. Східна група говорів (центр — м. Кошице), яка включає змішані українсько-словацькі говірки (на схід від Пряшева).

Із здобуттям державної незалежності наприкінці XX ст. Словаччина активно розвиває національну мову й науку про неї.

Полабська мова

Мертва полабська мова формувалася на основі зниклої частини поморських говорів у лівобережному пониззі р. Лаба (нім. Ельба). З VI до XVIII ст. вона розвивалася за

умов німецької асиміляції, бо з розпадом праслов'янської етномовної спільноти в межиріччі Середнього Дніпра і Вісли полаб'яни перемістилися на лівий берег Ельби, що врізався в давньогерманські території. У другій половині I тис. полаб'яни почувалися впевнено на європейських просторах і вже в IX ст. почали формувати ранньофеодальну державу. Однак під постійним тиском німецьких феодалів вона занепала. Наприкінці X — на початку XI ст. племена бодричів (ободритів) і лютичів звільнили полабські землі від німецьких феодалів, і держава полабських слов'ян проіснувала до кінця XII ст. У цей період відбулася християнізація полаб'ян. Князь Готшлак (бодрич за етнічною належністю) робив спроби здійснювати цей процес рідною мовою. Однак після XII ст. за умов повної суспільної германізації полабська мова поступово витіснялася з усного мовлення, найдовше протримавшись (до середини XVIII ст.) у болотистих заплавах р. Етце, куди німецька колонізація проникала найповільніше.

Писемне надбання полабської мови за таких обставин було мізерним: окремі тексти народної творчості, словники, власні назви типу *Росток* (слов'ян. *Ростока*), *Лейпциг* (слов'ян. *Липськ*, пор. *Липецьк*), *Любек* (споріднене етноніму *любичі*), поодинокі нариси із слов'янського життя полаб'ян, у зв'язку з чим вона так і не змогла виробити літературної форми. Найважливішими пам'ятками полабської писемності є німецько-полабський словник пастора Х. Хенніга з Вустрова (неподалік м. Люхов на р. Етце), який містить від 3-х до 5-ти тис. слів, а також літописні записи про своє життя полабського селянина із с. Зютен біля м. Люхов Я.-П. Шульце. Обидва автори були очевидцями того, як зникала з ужитку полабська мова.

У XIX—XX ст. робили нові спроби опублікувати переважно словники полабської мови, яку Я.-П. Шульце назвав вендською, бо самоназва полаб'ян і їхньої мови загубилася в лабіринтах давньонімецької асиміляції. На початку XIX ст. ганноверський медик і фізіолог Й.-Г. Юглер, використавши майже всі збережені полабські джерела, підготував зведений полабсько-німецький словник, який у рукописному вигляді прислужився німецькому лінгвістові А. Шлейхеру. У другій половині XX ст. фототипічне видання відомих полабських джерел (у т. ч. словників Х. Хенніга та Й.-Г. Юглера), повну полабську бібліографію, 4-томний словник-тезаурус полабської мови з етимологічними коментарями підготував й опублікував сучасний полабіст Р. Олеш.

Основними ознаками мертвої полабської мови є:

— збереження носових голосних [ǫ],[ą],[ę];

— наявність лабіалізованих голосних переднього ряду [ö], [ü], характерних для німецької мови (*büb* «біб», *kåtű* «хто»);

— розвиток дифтонгів [ai], [åi], [oi], [au], [åu] на основі вузьких голосних *i, *y, *u (*laize* «лиже», *dåim* «дим», *draug* «інший»), зокрема внаслідок зміни складотворчого [l_o] в [u] під впливом німецької мови (*wauk* «вовк» < псл. **vьlkъ*);

— відсутність метатези у звукосполуках типу **tort* на відміну від звукосполук типу **tert*, **tolt* (*korvo* «корова», *morz* «мороз»);

— наявність довгих і коротких голосних (*stovă* «ставить»);

— редукція кінцевих голосних у деяких випадках (переважно в складах після наголосу);

— насиченість лексичного складу середньонижньонімецькими запозиченнями;

— збереження реліктів двоїни в іменниковій системі;

— наявність імперфекта й аориста в дієслівних формах;

— спрощення у відмінюванні імен і його часткове руйнування та ін.

Функціонуючи тільки в усній формі, полабська мова розвинула багато говірок, які об'єднують у два основні діалекти.

1. Сокаючий — з постійною зміною старих [s] і [š] на ['s] (*sarüt'ĕ* «широкий»).

2. Шокаючий — з епізодичною заміною [s] на [š] (*šlaină* «слина»).

Особливості збережених говірок у складі тепер уже кашубської групи говорів значною мірою нівелювалися під впливом сучасного польського мовлення.

Зафіксовану на письмі наприкінці XVII — на початку XVIII ст. полабську мову вивчали лінгвісти XIX—XX ст. Зокрема, німецький мовознавець А. Шлейхер на основі рукопису німецько-полабського словника Й.-Г. Юглера підготував першу граматику полабської мови (1871). Досліджували полабську мову російський фольклорист та історик О. Пільфердинг, серболужичанин А. Мука та ін. Вагомий внесок у цю справу зробили російський мовознавець, славіст і компаративіст М. Трубецькой, польський славіст й етимолог Т. Лер-Сплавінський, який у 1929 р. видав ґрунтовну полабську граматику і розпочав укладання полабського етимологічного словника; польський мовознавець К. Полянський, який продовжив укладання розпочатого Т. Лером-Сплавінським етимологічного словника полабської мови і взяв участь у створенні полабсько-англійського словника; німецький філолог Р. Олеш та ін.

Південнослов'янські літературні мови і діалекти

Південні слов'яни переселилися на Балканський півострів у VI—VII ст. з тих земель, які заселяли анти й склавини, тому в основі їхніх мов лежить центральний піддіалект східного діалекту. Вони опинилися в новому середовищі не тільки неавтохтонними, а й відрізаними від інших слов'янських народів. На півдні та північному заході їхніми сусідами були греки, албанці, італійці, австрійці, на півночі їх ізолювали від західних слов'ян давні угорці (з IX ст.), а згодом румуни від східних слов'ян. На південному сході неслов'янське оточення замкнули турки. За цих обставин у південнослов'янських мовах особливо помітними стали такі мовні явища, як субстрат, суперстрат й адстрат.

Субстрат (лат. substratum — підстелене, покладене знизу) — залишкові сліди мови місцевого населення в мові прийшлого населення, яка витіснила мову-попередницю. На Балканах для слов'ян субстратом були іллірійська, фракійська, грецька, дакійська, латинська, кельтська мови-попередниці, які залишили помітний слід у фонетичній, лексичній і граматичній системах південнослов'янських мов-наступниць.

Суперстрат (лат. superstratum — настелене, покладене зверху) — залишкові сліди мови прийшлого населення в мові місцевого населення. Його вплив був найвідчутнішим з боку турецької мови, носії якої проникли в слов'янське середовище, а її елементи асимілювали південнослов'янські мови.

Адстрат (лат. adstratum — нашарування) — сукупність ознак мовної системи як результат впливу однієї мови на іншу за тривалого співіснування і контактів народів, що розмовляють цими мовами. Для південнослов'янських мов він був різним. Так, для македонської мови найхарактернішим є адстрат, зумовлений її взаємодією з грецькою мовою. Словенській мові притаманний переважно словенсько-романський і словенсько-германський адстрати.

Унаслідок взаємодії південнослов'янських мов з автохтонними і неавтохтонними мовами регіону в болгарській,

македонській, сербській, хорватській, словенській мовах сформувалися загальнобалканські ознаки, серед яких переважають граматичні універсалії. До них належать: 1) часткова чи повна втрата відмінювання, яка компенсується прийменниковими конструкціями; 2) часткова чи повна втрата інфінітива; 3) розвиток аналітичних форм майбутнього часу з допоміжним дієсловом *хотіти*; 4) поширення коротких (стягнених) форм займенників; 5) розвиток постпозитивного члена (артикля); 6) повторна вказівка на об'єкт (реприза); 7) подібність у системі голосних; 8) значна кількість балканізмів, які належать переважно до субстрату, адстрату чи суперстрату.

Різні умови й час формування південнослов'янських мов спричинилися до їх відмінностей. За основними з них визначають східну (болгарська, македонська) й західну (сербська, хорватська, словенська) підгрупи мов. Водночас усі вони мають спільні ознаки, які характеризують їх як одну генетичну групу. До таких ознак належать:

— розвиток на місці праслов'янських звукосполук типу **tort, *tert, *tolt, *telt* метатезних форм *trat, tret, tlat, tlet* з голосним *-а-* на місці **-о-* та близького звука до старого *-ъ-* на місці **-е-*: болг. *брада* «борода», макед. *брег* «берег», ст.-сл. *глава* «голова», словен. *mleko* «молоко»;

— метатеза в неприкритих (на початку слів) праслов'янських звукосполуках **ort, *olt* з їх перетворенням на *rat, lat*: серб. *раван* «рівний» (< **orvьnъ*), болг. *разум* «розум» (< **orzumъ*), макед. *лакот* «лікоть» (< **olkъtь*), болг. *ладия* «човен» (< **oldьja*);

— спрощення псл. **dl, *tl* у *l*: хорв. *krala* «крала» (< **kradla*), словен. *šilo* «шило» (< **šidlo*), макед. *плел* «плів» (< **pletlъ*);

— різнорідність рефлексів псл. **dj, *tj:* у болгарській і старослов'янській мовах *жд, шт* (*гражданин* < **gordjaninъ*, *свеща* < **světja*); в македонській — *ѓ, ќ* (*меѓа* «межа» < **medja*, *веќе* «більше, надто» < **vętje*); в сербській і хорватській — *ђ, ћ (ć, đ)*: *рођен, rođen* «рідний» < **rodjenъ*, *ноћ, noć* < **noktь*;

— розвиток у праслов'янських звукосполуках з губним та **j* плавного *l*: серб. *дупља*, хорв. *duplja* «дупло» (< **dupja*); м'якого губного: болг. *купя* «куплю», *земя* «земля»; вторинного *j* на місці утвореного з первинного **j* плавного *l*: макед. *земја, Скопје*;

— втрата праслов'янських носових з переважним розвитком на місці **ę* голосного *е*, а на місці **ǫ* — різних голосних непереднього ряду: болг. *теле* < **telę*, макед. *месо* < **męso*, серб. *ред* < **rędъ*, словен. *grez* < **gręzь*, болг. *път* «путь» < **pǫtь*, словен. *kot* «кут» < **kǫtъ*;

— збіг у голосному *і* етимологічних **i, *y*: болг., макед., серб. *син* < **synъ*, *сила* < **sila*; словен. *bilka* «билинка» < **bylъka*, *bič* «палиця» < **bičь*;

— звукосполуки *zve-, cve-* на місці початкових **gvě-, *kvě-*: макед. *звезда* < **gvězda*, *цвет* < **květъ*;

— збереження початкового псл. **е-*: болг., макед. *езеро*, серб. *језеро*, словен. *jelen* «олень»;

— переважна твердість приголосних перед голосними переднього ряду *е, і* та ін.

Сучасні південнослов'янські мови користуються двома графіками — кирилицею (болгарська, македонська, сербська) та латиницею (словенська й хорватська).

Болгарська мова

У I тис. до н. е. територію сучасної Болгарії заселяли переважно фракійці, які в VI—VII ст. були асимільовані склавинами й антами, що прийшли на Балкани з Нижнього Подунав'я і південноруських степів. У 670 р. сюди увірвалися тюркомовні кочівники — болгари (їх ще називають праболгарами), які разом із численними слов'янами в 681 р. створили Перше болгарське царство (681—1018) зі столицею Плїскою, а згодом — Преславом. Його незалежність була визнана Візантією. Протягом VII—IX ст. відбулося поступове злиття двох різнорідних етносів — слов'ян і болгар, унаслідок чого сформувався народ із слов'янською мовою та культурою, тюркською самоназвою *болгари*. Цей етнонім дав і назву країни *Болгарія*.

Свого розквіту Перше болгарське царство досягло наприкінці IX — на початку X ст. за царя Симеона. У цей час тут впроваджувалося християнство (865), утверджувалася і поширювалася старослов'янська мова. Створена Кирилом і Мефодієм слов'янська писемність набула статусу офіційної в церкві та в державі і разом з болгарською культурою досягла високого рівня. Відомими в Болгарії культурними діячами і просвітителями були Климент Охридський, Костянтин Преславський, Іоанн, екзарх Болгарський, Чорноризець Храбр та ін. Створення Другого болгарського царства (1187—1396) сприяло розвитку мови й культури болгар. Протягом X—XIV ст. старослов'янська мова функціонувала як літературна і як знаряддя слов'янського богослужіння, тому всі пам'ятки старослов'янської писемності релі-

гійного змісту (євангелія, псалтирі, требники тощо). Ця мова хоч і була південнослов'янською, близькою до болгарського варіанта, але її норми суттєво (насамперед архаїзмами) відрізнялися від живого народного мовлення болгар.

До найдавніших писемних пам'яток болгарської мови належать: надпис чергубеля Мостича (X ст.), надпис царя Самуїла (993), Добромирове євангеліє, Болонський псалтир (XII ст.), Троянська притча (XIV ст.), чергередські молитви (XI—XVI ст.) та ін.

Після захоплення Болгарії турками (1396) болгарська культура й писемність занепали і практично припинили своє функціонування. За п'ять століть османського поневолення значною мірою потуреченими стали мова, православна віра, культура, хоча фонетична, лексична й граматична основи болгарської мови як слов'янської збереглися.

У XVII—XVIII ст. на всій болгарській території поширювалася новоболгарська писемність д а м а с к і н и (за ім'ям грецького проповідника XVI ст. Дамаскіна Студита) — рукописні збірники релігійно-повчальних творів, написані найпростішою розмовно-діалектною мовою. Вони слугують багатим матеріалом для історичної діалектології.

Початок відродження загальнонаціональної болгарської писемності та культури припадає на другу половину XVIII ст. Його пов'язують з діяльністю ідеолога болгарського національно-визвольного руху, історика Паїсія Хілендарського. Будучи монахом Хілендарського і Зографського монастирів, він підготував і видав 1762 р. «Історію слов'яноболгарську», яка започаткувала становлення нової болгарської писемності. У першій половині XIX ст. цей процес продовжили Совроній Врачанський, який залишив свій життєпис, і Петро Берон, який опублікував першу болгарську навчальну книгу світського характеру «Рибен буквар» (1824). Цей буквар був надрукований церковною кирилицею, однак у ньому чітко простежувалися елементи болгарського народного мовлення.

Реальні ознаки сучасної болгарської літературної мови почали формуватися в другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком болгарської нації та діяльністю видатних представників національно-визвольного і літературного руху. Це В. Левський — автор статуту Болгарського революційного центрального комітету; філософ, один з основоположників критичного реалізму в болгарській літературі Л. Каравелов; революціонер-демократ, поет, один із засновників болгарської літературної критики Х. Ботєв; поет, активний діяч національно-визвольного руху П. Славейков; письменник і громадський діяч І. Богров та ін.

Після національно-визвольних повстань у 70-ті роки XIX ст. і перемоги російської армії в російсько-турецькій війні (1877—1878) в Болгарії було відновлено державність, що сприяло бурхливому розвитку національної культури і мови. У цей час болгарська літературна мова зазнала істотного впливу з боку російської мови. Найяскравішим представником болгарської літератури, фундатором національної літературної мови став учений і громадський діяч Іван Вазов (1850—1921). На початку XX ст. національні літературні традиції розвивали Е. Пелін, Й. Йовков, П. Яворов та інші, а в середині та в другій половині — Є. Багряна, Д. Димов, Г. Караславов, Е. Станєв, Л. Стоянов, Д. Талєв та ін.

Відродження національної держави у болгар супроводжувалося відновленням і створенням необхідних для розвитку болгарської мови й культури інституцій. У 1904 р. засновано Софійський університет, у 1911 р. — Болгарську академію наук. У XX ст. швидкими темпами розвивалося болгарське мовознавство. М. Геров видав 6-томний тлумачний словник болгарської мови з перекладами російською мовою. Основи сучасної теоретичної лінгвістики в Болгарії на початку і в першій половині XX ст. заклали Л. Мілетич, Б. Цонєв, А. Теодоров-Балан, С. Младенов, С. Романський. У довоєнні та повоєнні роки питання історії болгарської, старослов'янської, інших слов'янських та індоєвропейських мов вивчали В. Георгієв, Е. Георгієв, І. Гілібов, І. Дуйчев, К. Куєв, К. Мірчев та ін. За редакцією С. Стойкова вийшов діалектологічний атлас. Проблеми різних рівнів сучасної болгарської мови глибоко вивчали Л. Андрейчин, І. Леков, С. Іванчев, Г. Венедиктов та ін. Зокрема, за редакцією С. Романського й Л. Андрейчина вийшли 3-томний та 1-томний тлумачні словники болгарської мови. У 1949 р. Л. Андрейчин видав «Граматику болгарської мови», а в 1982—1983 рр. побачила світ 3-томна академічна «Граматика сучасної болгарської мови».

Сучасна болгарська літературна мова сформувалася в середині XIX ст. на основі північно-східних говорів, поширених навколо м. Велико-Тирнове (колишня столиця Болгарії), але зазнала впливу з боку західних говорів (центр — м. Софія). Вона використовувала кириличну графіку в російськомовному варіанті з тією лише різницею, що окремі літери (*ъ, е, щ, ь*) мали інше звукове значення, а літер *э, ы, ё* не було.

Найважливішими ознаками болгарської мови є:

— *шт* (орфограф. *щ*) на місці псл. **tj* (*свеща* < **světja*, *хващаш* < **xvatjaši*), *жд* на місці **dj* (*между* < **medja*, *гражданин* < **gordjanin*);

— голосний непереднього ряду *ъ*, в т. ч. і на місці псл. *ъ* під наголосом: *сън* «сон», *ъгъл* «вугол, кут»;

— втрата носових **ǫ*, **ę*, на місці яких уживаються, відповідно, *ъ* (*ръка* «рука») та *е* (*памет* «память»);

— на місці колишнього *ѣ* вживається *'а* (під наголосом), орфограф. *я*, або *е* (в ненаголошеному складі та в наголошеному перед м'яким приголосним): *бряг*, але *брегове*, *вятър*, але *ветрец*, *мляко*, але *млечен*;

— утрата відмінювання іменників і розвиток у зв'язку з цим аналітичних форм з прийменниковими конструкціями чи з використанням порядку слів: *Кой ще донесе хляб на тоя човек?* — «Хто принесе хліб цій людині?», *Радка чакаше сестра си* — «Радка чекала свою сестру»;

— наявність постпозитивного члена в іменних частинах мови, який за походженням є вказівним займенником відповідного роду і числа: іменники *човекът*, *учителят*, *кравата*, *полето*, *прозорците*; прикметники *големият* «великий» (ч. р.), *голямата* (ж. р.), *голямото* (с. р.), *големите* (мн.);

— втрата інфінітива, замість якого вживається сполучник «да» з дієслівною формою теперішнього часу: *искам да работя* «хочу працювати»;

— наявність граматичної форми кличного відмінка: *Брате! Българино! Другарю! Жено! Майчице!*;

— подвійне використання займенників як додатків при дієсловах з ненаголошенням енклітичних форм особових займенників: *Него го куршум не лови* — «Його куля не бере»;

— розвинута система дієслівних форм для вираження категорії часу, серед яких збережені аорист (*плетох*), імперфект (*четях*), перфект (*купил съм*), а майбутній час утворюється за допомогою ненаголошеної частки «ще» (*ще пиша*);

— наявність переказувального способу дієслів, який уживається при передаванні фактів з чужих слів.

У болгарській мові існують два основні діалекти, які різняться вимовою голосного на місці колишнього *ѣ*.

1. Східний діалект з вимовою широкого голосного *'а* на місці *ѣ* (*бял*). Він охоплює дві групи говорів: а) північно-західні (територія з м. Велико-Тирнове в центрі); б) південно-східні (на південь від умовної лінії Пловдив — Бургас).

2. Західний діалект з вимовою більш закритого голосного *е* на місці *ѣ* (*бел*) (територія із столицею Болгарії м. Софія).

Зберігаючи генетичний зв'язок з вихідними праслов'янськими формами, фонетична і лексико-граматична системи болгарської мови одночасно виявляють помітні наслідки балканського впливу.

Македонська мова

У V—II ст. до н. е. Давня Македонія була могутньою античною державою, яка на чолі з Александром Македонським (356—323 до н. е.) підкорила найрозвинутіші держави Євразії. З часом вона занепала і стала провінцією Римської імперії, а наприкінці VI — на початку VII ст. її заселили слов'яни. Автохтонне населення історичної області Македонія (фракійці, іллірійці, греки) переважно було асимільоване слов'янськими племенами, а самі македонці потрапили в найнесприятливіші етномовні умови розвитку порівняно з іншими слов'янськими народами, що істотно ускладнювало становлення македонської мови й культури. Македонська літературна мова сформувалася лише в середині XX ст.

Із 681 р. Македонія входила до складу Першого болгарського царства, завдяки чому на її території в IX ст. поширювалася слов'янська писемність. Національно-визвольна боротьба в Болгарії та її звільнення від турецького поневолення в другій половині XIX ст. створили умови для відродження болгар та македонської мови й культури. Так, народжені в Македонії (м. Струга) брати Д. і К. Міладинови в 1861 р. видали збірку «Болгарські народні пісні», яка стала спільним культурним надбанням болгарського і македонського народів. Збирав фольклор у Болгарії також поет Р. Жинзифов та ін. У такий спосіб відбувалося формування окремої македонської літературної мови. Однак ця тенденція не мала розвитку, оскільки внаслідок Балканських воєн 1912—1913 рр. історична область Македонія була поділена між кількома країнами: до Болгарії відійшов Піринський край, до Греції — Егейський край, а до Сербії — основна частина сучасної Македонії — Вардарська Македонія зі столицею Скоп'є.

Жодна з цих територій Македонії не мала свого адміністративно-територіального утворення, а отже, належних умов для розвитку національних мови й культури. Внаслідок визвольного руху в Югославії (1943) було проголошено курс на розбудову федерації рівноправних південно-

слов'янських народів, серед яких чільне місце посідали й македонці. Твори македонською мовою друкували К. Рацин, В. Марковський, К. Неделковський та ін. У цей час порушують питання македонської літературної мови, офіційна кодифікація якої відбулася після закінчення Другої світової війни.

У повоєнні роки значний внесок у розвиток літературної мови на народній основі зробили: македонський поет і громадський діяч А. Шопов, письменники С. Яневський, В. Малеський, Б. Конеський. Б. Конеський видав також «Граматику македонської літературної мови» та «Історію македонської мови». У 1946 р. побачила світ перша шкільна граматика македонської мови К. Капеського. У 60-ті роки вийшов з друку 3-томний тлумачно-перекладний (на сербсько-хорватську мову) «Словник македонської мови» (1961—1966). Македонську мову досліджували і славісти з інших країн: В. Ілліч-Світич, Р. Усикова та ін. Важливу роль у розвитку македонської мови й культури відіграло створення Скоп'євського університету (1949) та Македонської академії наук і мистецтв (1967).

Македонська мова користується сербським варіантом кирилиці, який кількома літерами відрізняється від російського. Вибір сербського варіанта зумовлений входженням Македонії до складу Югославії і затвердженням у цій країні норм македонського правопису. У 1945 р. було прийнято єдину орфографію, наближену до сербської графіки, а в 1970 р. було уточнено норми правопису. Тривала залежність македонської мови від болгарської у зв'язку з багатовіковим входженням Македонії до складу Болгарії та їх спільним поневоленням турками спричинилася до значного зближення цих мов. Більшість граматичних особливостей македонської мови збігається з аналогічними ознаками болгарської.

Македонська літературна мова сформувалася на основі західної групи говорів. Її характеризують такі ознаки:

— втрата відмінювання і поширення аналітичних способів вираження відмінкових значень: *Срце му тропаше като на заек* — «Серце в нього билося, як у зайця»;

— вживання при іменах постпозитивних членів, кількість яких більша, ніж у болгарській мові: *-от, -та, -то, -те, -ов, -ва, -во, -ве, -он, -на, -но, -не (Ами земјава, кукява! Зар земјата на дедоите така ке ја оставиме?* — «А земля, дім наш! Невже землю дідів так залишимо?»);

— втрата інфінітива, функції якого виконує кон'юктив з *да*: *Во полумракот можеше да се види* — «В напівпітьмі можна було бачити»;

— утворення ступенів порівняння за допомогою префікса *по-: по-темен, по-топон*;

— збереження граматичної форми кличного відмінка: *Стојане! Жено!*;

— вживання двох займенників, один з яких енклітичний (ненаголошений): *Таа ги затвори очите* — «Вона заплющила очі»;

— складна система модально-часових форм дієслова: минулого часу — аорист та імперфект, майбутнього часу — з часткою *ќе (ќе читам, ќе прочитам)*;

— п'ять голосних (відсутній [ъ]) і складотворчий [р]: *грло* «горло», *грб* «горб», *крв* «кров»;

— наголос на третьому від кінця складі (у двоскладних словах — на другому);

— перехід праслов'янських носових [ǫ] в [а], [ę] в [е]: *мака* < **mǫka* «мука», *често* < **čęsto* «часто»;

— перехід сильного [ъ] в [о]: *сладок* < **soldъkъ*;

— втрата звука [х] і використання на його місці нуля звука (на початку слова): *леб* «хліб», *убав* (болг. *хубав*) «гарний»;

— африкати [ќ], [ѓ] на місці псл. **tj, *dj*: *свеќа* «свіча», *меѓа* «межа».

Македонська мова має три діалектні групи.

1. Північна група, поширена вздовж кордону із Сербією та з Косовим (охоплює м. Скоп'є).

2. Західна група, що охоплює південно-західну частину Македонії від кордонів Албанії та Греції до р. Вардар на сході з містами Велес, Прилеп, Битола (сусідство з неслов'янськими країнами дало змогу носіям цих говорів більшою мірою уникнути асиміляції їхнього мовлення сербською і болгарською мовами).

3. Східна група, яка тягнеться від р. Вардар на схід до кордонів з Болгарією й охоплює міста Кочани, Штіп.

Говори македонської мови мають багато характерних ознак, які протиставляють виділені діалектні групи і відрізняють їх від літературної форми та близькоспорідненої болгарської мови.

Сербська мова

Заселивши басейн Середнього Дунаю в VI—VII ст., південнослов'янські племена зміцнювали свої позиції в цьому регіоні, асимілювавши рештки автохтонного іллірійського й частково кельтського населення. В XI ст. у Сербії

(назва походить від етноніма *серби* < **sъrbъ* «союзник») утворилося князівство. На початку XII ст. виникла єдина сербська держава, яка в середині XIV ст. стала могутнім сербсько-грецьким царством з православною християнською церквою. З ним сусідило князівство Боснії, що сприяло становленню сербської культури і мови. У період становлення сербської писемності (XII—XIVст.) серби послуговувалися двома слов'янськими азбуками — кирилицею (на сході сербських територій) і глаголицею (в офіційному та діловому листуванні на західних землях).

До найдавніших писемних пам'яток сербської мови належать: грамота боснійського бана Куліна (кирилиця, 1189), Мирославове і Вуканове євангелія (кирилиця, кінець XII — початок XIII ст.), законник Стефана Душана (кирилична законодавча пам'ятка, XIV ст.) та ін.

Зазнавши поразки у боротьбі з турками в 1389 р., Сербія надовго стала васалом Османської імперії, а згодом така ж доля спіткала й інші південнослов'янські народи. У зв'язку з цим сербська мова й культура занепали, а Боснія та Герцеговина істотно мусульманізувалися і навіть перейшли на канонічний арабський шрифт (матуфовицю). Щоправда, серби зберегли слов'янську писемність, хоч національні мова й культура розвивалися переважно в усній народній творчості. З писемних пам'яток дійшла надрукована слов'янською кириличною азбукою книга чорногорського ієромонаха Макарія (1494). З XVII ст. у Північній Сербії посилився вплив російської культури, а російська світська й духовна літератури стали орієнтиром для розвитку сербської писемності та відродження сербської літературної мови. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. зародилася сербська світська література, біля витоків якої стояв письменник Д. Обрадович.

Формування сербської літературної мови на народній основі припадає на першу половину — середину XIX ст. Її основоположником вважають сербського філолога, фольклориста, історика й громадського діяча Вука Караджича (1787—1864). Він заклав лінгвістичні основи сучасної сербської літературної мови, зокрема впровадив фонетичний принцип сербської орфографії. У 1814 і 1818 рр. В. Караджич видав сербську граматику. У цей час вийшов і його сербсько-німецько-латинський словник на 26 тис. слів, який був доповнений (47 тис. слів) і перевиданий у 1852 р. Він систематизував та опублікував історичні й етнографічні матеріали про сербів і чорногорців, видав сербські народні казки, пісні та інші фольклорні твори. Разом з Ф. Міклошичем, І. Мажураничем, Дж. Даничичем В. Караджич брав участь у Віденській зустрічі південнослов'янських філологів, на якій прийняли рішення про об'єднання сербської та хорватської літературних мов на штокавській (власне сербській) діалектній основі й фонетичному принципі орфографії.

Розвиток сербської літературної мови в XIX ст. пов'язують з літературною діяльністю Б. Радичевича, Й. Йовановича-Змая, чорногорця П. Негоша та ін. Наприкінці XIX — на початку XX ст. з'явилися твори Б. Нушича. У XX ст. сербську літературну мову розвивали В. Назор, А. Цесарець, лауреат Нобелівської премії, прозаїк І. Андрич, поет, прозаїк і драматург М. Крлежа, прозаїк Б. Чопич та ін.

За часів існування спільної для сербів і хорватів держави СФРЮ сербську мову як державну активно вивчали серби, хорвати та представники інших народів федерації. Найвідомішими її дослідниками були Ю. Даничич, Т. Маретич (автор граматики сербсько-хорватської мови, 1899), І. Броз (один з авторів 2-томного хорвато-сербського тлумачного словника, 1901), теоретик та історик сербської мови, славіст, фахівець із загального мовознавства О. Белич, а також С. Івшич, І. Попович, М. Івич, П. Івич, Д. Брозович, Й. Вукович, М. Стеванович та ін. Активно досліджували сербську і хорватську мови український мовознавець С. Кульбакін, російські вчені І. Толстой, В. Гудков та ін.

Сербська писемність використовує кириличну азбуку, яка суттєво відрізняється від її східнослов'янського варіанта. Основна причина такої різниці полягає у певній незалежності звукових значень сербських літер, які навіть без складового принципу (незалежно від сусідніх графем) можуть самостійно передавати конкретні звуки. Сербську кирилицю за іменем Вука Караджича ще називають в у к о в и ц е ю.

Сербська літературна мова сформувалася на основі штокавського діалекту, який охоплює практично всю сучасну Сербію. Її характерними ознаками є:

— перехід [ъ], [ь] в [а]: *ра̂ж* < **rъžь*, *о̀тац* < **otьcь*;

— перехід псл. [ǫ] в [у]: *гу̂ст* < **gǫstъ*, *пу̑т* < **pǫtь*;

— розрізнення довгих і коротких голосних: *па̏с* «собака» і *па̂с* «пояс», *ду̏г* «довгий» і *ду̂г* «обов'язок», рос. «долг»;

— наявність складотворчого [р], який також може бути довгим і коротким: *пр̏ст* «палець», *бр̑вно* «поліно»;

— збереження тонічного (тобто музичного) наголосу, який змістився на один склад до початку слова і характе-

ризується підвищенням або пониженням тону при вимові складу: а) довгий висхідний *(глáва, рéка)*; б) короткий висхідний *(нòга, др̀жава)*; в) довгий спадний *(глâс, сŷнце)*; г) короткий спадний *(сȉла, пȍбеда)*;

— перехід [л] в [о] на кінці складу: *жȃо* «жаль», *kòtao* «котел»;

— голосний [у] на місці старої звукосполуки складового [л] із зредукованим: *вŷк* < **vьlkъ*, *жŷт* < **žьltъ*, *пŷн* < **pъlnъ*;

— перетворення звукосполуки [чр] на [цр]: *цр̂вен* «червоний», *црн* «чорний»;

— перехід **tj*, **dj* у [ч'] (орфограф. *ћ*), [дж'] (орфограф. *ђ*): *нôћ* «ніч», *мѐђа* — «межа»;

— наявність кличного відмінка: *Óрачу! Кȍњу! Кнêже!*;

— збереження дієслівних форм аориста (одн. *плèтох, плȇте, плȇте*, мн. *плèтосмо, плèтосте, плèтоше*), імперфекта (*плèтијах — плèтијаше — плèтијаше; плèтијасмо — плèтијасте — плèтијаху*), перфекта (*мȅтнуо сам* «я кинув»), плюсквамперфекта: *бȅјах (бех) мȅтнуо* або *бȉо сам мȅтнуо*;

— закінчення *-мо* в дієслівних формах 1-ої особи теперішнього часу множини: *вȉдимо, гȉнемо* та ін.

Наріччя розрізняють залежно від особливостей вимови питально-відносного займенника *що*. Виокремлюють ш т о к а в с ь к и й д і а л е к т, який характеризується вимовою зазначеного займенника як *[што]* (з **čьto*) й охоплює практично всю територію поширення власне сербської мови. Щодо двох інших наріч — к а й к а в с ь к о г о (займенник вимовляється як *кай* з **kъ-jь*) і ч а к а в с ь к о г о (займенник вимовляється як *ча* з **čь*), то вони поширені переважно на теренах Хорватії.

Штокавське наріччя як основа сербської мови охоплює Сербію зі столицею Белград, автономний край Воєводину з м. Новий Сад, Чорногорію з її столицею Титоград, Боснію та Герцеговину зі столицею Сараєво, північно-західну частину Косове з м. Приштина й північно-східну частину Хорватії. Залежно від вимови голосних на місці давнього **ě* у цьому наріччі розрізняють три групи говорів.

1. Східна група з вимовою [е] (екавська): *беда, човек*, яка, у свою чергу, включає давні косово-ресавські та новіші шумадійсько-сремські говори (на їхніх теренах м. Белград).

2. Південна група з вимовою *je* в короткому складі та *ije* в довгому складі (єкавська): *биједа, човјѐк*, яка, у свою чергу, містить давні чорногорські та новіші боснійсько-герцеговинські говори.

3. Західна група з вимовою *i* (ікавська): *біда, човік*, до якої належать порубіжні з чокавським наріччям говори. Призрено-тимоцькі говори на південному сході Сербії (від району Заечара до Призрена в Косове) мають ознаки вторинного походження, наближаючись за фонетико-морфологічними ознаками до болгарської та македонської мов.

Завдяки активній і сильній позиції сербів на Балканах сербська мова максимально зберегла свою автентичність і поширилася на землі інших південнослов'янських народів — боснійців і чорногорців.

Хорватська мова

Щодо питання про кількість слов'янських мов існують різні погляди. Це стосується насамперед самостійності хорватської та русинської мов. У традиційних джерелах XIX—XX ст. виділяли одну сербохорватську, або хорватосербську, мову на таких підставах: 1) виникнення сербського і хорватського варіантів мови на основі хоч і різних, та все ж діалектів однієї мови — сербської; 2) проживання сербів і хорватів протягом останнього століття в одній державі та започаткований у середині XIX ст. об'єднавчий процес сербської й хорватської літературних мов на штокавській (власне сербській) основі спричинилися до мінімального протиставлення цих близькоспоріднених мов у наступних десятиліттях; 3) тотожність більшості одиниць у лексичній системі сербської та хорватської мов та ін. З іншого боку, є вагомі аргументи для розрізнення сербської й хорватської мов як самостійних: 1) загальновизнане існування двох окремих народів — сербів і хорватів, протиставлення яких ґрунтується і на мовних ознаках; 2) багатовікова історія розвитку в складі різних держав хорватів і сербів, що позначилося на специфіці їхніх мов (фонетичні та граматичні відмінності, різна діалектна основа, різні типи азбуки); 3) усвідомлення хорватами самостійності своєї ментальності та мови.

У VI—VII ст. слов'янські протохорватські племена заселили басейн Середнього Дунаю аж до Адріатичного моря. Уже в X ст. в Хорватії (назва походить від етноніма *хорват* < **xъrvatъ* «сторож худоби») було проголошено незалежне від Сербії королівство. Побережні території Хорватії з X до XV ст. перебували в залежності від Венеції, а її основна частина з 1102 р. входила до складу Угорського

королівства. Це спричинило між хорватами і сербами релігійні розбіжності: серби прийняли православ'я, а хорвати — католицизм, що позначилося на розвитку їхніх мов.

Давньохорватська писемність мало чим відрізнялася від давньосербської. На порубіжних сербсько-хорватських землях використовували обидві слов'янські азбуки — кирилицю й глаголицю. Щодо віддалених теренів, то у XII—XIII ст. серби схилялися до кирилиці, хорвати — спочатку до глаголиці, а з XV ст. поступово перейшли на латинську азбуку, яка у світській сфері з часом витіснила глаголицю. Тому найдавніші писемні пам'ятки хорватської мови є переважно глаголичними: Башчанський надпис (прибл. 1100), Віденські глаголичні листки (XII ст.). Надбанням хорватської мови є глаголичні Гршковичів і Міхановичів уривки Апостола (початок XIII ст.), а також дубровницькі грамоти (XIII ст.).

Наприкінці XIV ст. Сербія потрапила в залежність від Османської імперії, а Хорватія — від західноєвропейських країн. Її південні терени входили до складу Дубровницької республіки, яка в XIII — середині XIV ст. формально залежала від Венеції, в XIV — на початку XVI ст. від Угорщини, в XVI — на початку XIX ст. від Туреччини, але фактично була незалежною. Більша частина Хорватії перебувала в складі Угорського королівства і в XVI—XVIII ст. стала ареною австро-турецьких війн.

Основні писемні пам'ятки хорватської мови XV—XVII ст. пов'язані з існуванням сербсько-хорватської Дубровницької республіки, яка за високий рівень культурного й наукового розвитку отримала неофіційну назву «Слов'янські Афіни». Серед них: Вінодольський закон (глаголичний список початку XVI ст.); Полицький статут (список XVI ст.). У 1483 р. у Венеції було надруковано першу слов'янську глаголичну книгу релігійного змісту для потреб хорватського населення. У XV ст. почався розвиток далматинської (дубровницької) літератури на народній мові, в основі якої був чакавський діалект, написано багато літературних творів на світські теми. Наприкінці XV — на початку XVI ст. творив поет М. Марулич, а на початку XVII ст. — І. Гундулич.

На початку XIX ст., після проголошення Дубровника центром Іллірійського королівства, яке згодом увійшло до складу Австрійської монархії Габсбургів, Дубровницька республіка припинила своє існування. Інша частина Хорватії в цей час була поневолена Османською імперією. У першій половині XIX ст. поширився загальнонаціональний рух іллірів, у якому взяли участь інтелігенти, духівництво, дрібні та середні підприємці, дворяни, що мали на меті об'єднання південних слов'ян у спільній державі. Така слов'янофільська ідея опанувала всіма соціальними прошарками суспільства і в Хорватії, і в Сербії, що зумовило процес всебічного зближення хорватів, сербів, боснійців, чорногорців і частково словенців. У мовному плані це виявилося в пошуку спільної діалектної основи. Оскільки найпоширенішим діалектом був штокавський, а ініціатором культурно-мовного об'єднання виступав серб В. Караджич, то саме мову Сербії значна частина хорватів стала сприймати як єдино перспективну для більшої частини південних слов'ян. Цьому сприяло перебування після Першої світової війни і до кінця XX ст. сербів, боснійців, чорногорців та хорватів у складі однієї держави.

Ці об'єктивні обставини спричинилися до злиття двох літературних мов на основі сербської. Реалізацію такої ідеї очолив поет і громадський діяч Людевіт Гай (1809—1872). Після видання хорватсько-словенської орфографії на кайкавській (власне хорватській) діалектній основі (1830) він видав латиницею штокавську «Граматику іллірійської мови» (1833).

Об'єднання хорватської літературної мови із сербською почалося 1836 р., коли Л. Гай та його прихильники в Хорватії відмовилися від місцевого чакавського діалекту і перейшли на штокавський варіант. У цей час у хорватському варіанті літературної мови остаточно закріпилася латинська азбука. Формальним завершенням процесу об'єднання хорватської літературної мови із сербською було підписання угоди про єдність літературних мов сербів і хорватів у 1850 р. за участю провідних мовознавців, літературних і громадських діячів цих двох народів, а також представників від інших слов'ян.

Так відбувалося становлення єдиної сербохорватської літературної мови, в якій поступово нівелювалися відмінності між мовою сербів і хорватів. Нова літературна мова збагачувалася творами І. Міджуранича, С. Враза, А. Шеноа та інших у XIX ст., В. Назора, А. Цесарця та інших у XX ст.

Значний внесок у вивчення хорватської мови зробили Т. Маретич, І. Броз, М. Решетар, П. Скок.

Паралельно використовуючи глаголицю та кирилицю, хорватська писемність поступово перейшла на латинську графіку, яка нині є єдино вживаною в Хорватії (у конфе-

сійному стилі частково зберігається глаголиця). Хорватська латиниця, що має паралельну назву г а є в и ц я (від прізвища Л. Гая, який остаточно закріпив латинську азбуку в хорватській мові), ґрунтується на фонетичному принципі та включає літери з одним звуковим значенням. В умовах спільного використання сербами й хорватами сербохорватської (хорватосербської) літературної мови її варіанти (сербський і хорватський) мало чим відрізнялися. До відмінностей хорватського варіанта від сербського належать:

— латинська графіка: *pròsinac* «грудень», *vlak* «віз», *listònoša* «листоноша»;

— вимова на місці **ě* переважно *ije/je* (*bijeda* «біда», *čovjek* «людина») або рідковживаного [i] *(bida, čovik)*, що відображають діалектне членування хорватського мовлення;

— функціонування власне хорватських слів: *zgräda* «приміщення», серб. *здање; sèdmica* «тиждень», серб. *нèдеља*; *lïpanj* «червень», серб. *јун*;

— функціонування літературної мови як сукупності національно-територіальних реалізацій узусу хорватського різновиду із широким залученням у новітній період (кінець XX — початок XXI ст.) автохтонних (чакавських і кайкавських) діалектизмів;

— часткове збереження старого місця наголосу з розрізненням висхідної та спадної інтонацій лише на довгих складах (у штокавсько-літературній нормі наголос удруге перемістився вперед).

До середини XIX ст. в хорватській літературній мові використовували іншу діалектну базу: в XV—XVII ст. — чакавщину, що зумовлено провідною роллю Дубровницької республіки в розвитку хорватських культури, науки і мови; у XVIII — середині XIX ст. — кайкавщину, що спричинено поступовим зміщенням провідних позицій у розвитку Хорватії від історичних центрів Дубровника та Спліта до її столиці (з XVI ст.) м. Загреб. З проголошенням Хорватії незалежною державою наприкінці XX — на початку XXI ст. намітилося наближення хорватської літературної мови до власної діалектної основи.

На території Хорватії функціонують усі три наріччя сербської та хорватської мов.

1. Штокавське наріччя охоплює незначну частину Північно-Східної та Південно-Східної Хорватії, поширюючись переважно у Сербії, Чорногорії, Боснії та Герцеговині.

2. Чакавське наріччя як основа старохорватської літературної мови охоплює узбережжя Далмації, де поширені ікавські говори, Південну Істрію з прилеглими островами і південно-західну (приморську) частину Хорватії, де поширені екавські говори. Саме в чакавському наріччі збереглися давні особливості наголосу та інтонації, а також деякі інші фонетичні ознаки.

3. Кайкавське наріччя характерне для Північно-Західної та Центральної Хорватії і завдяки розташуванню на його території столиці має істотний вплив на літературну мову. Воно належить до наріч перехідного типу: в західній частині спостерігається поступовий перехід кайкавського наріччя у словенську мову.

Взаємопроникнення діалектів і розмитість диференційних ознак літературних форм хорватської та сербської мов ускладнюють їх чітке розмежування, але протиставлення цих мовних систем на народній основі є цілком прийнятним і стає все очевиднішим.

Словенська мова

Територію Словенії південнослов'янські племена заселили ще наприкінці VI ст. У 623—658 рр. ці землі були у складі найдавнішої слов'янської держави Само. З другої половини VII до початку XI ст. Словенія входила до складу ранньофеодальної держави Каринтія. У другій половині VIII ст. у Каринтії з'явилися християнські місіонери з Ірландії та Баварії, а наприкінці VIII — на початку IX ст. вона потрапила в залежність від франків. Ще остаточно не сформовані словенські культура, релігія і мова зазнавали відчутної германізації. Можливість перейти на слов'янську писемність і православну віру (після зупинки просвітителів Костянтина й Мефодія в Паннонії) не була реалізована. З того часу збереглося лише три листки (Брижинські, або Фрейзенські, уривки) кінця X — початку XI ст., у яких слов'янське мовлення передано латинською азбукою. Ця писемна пам'ятка за своїми мовними ознаками близька до старослов'янської і визнана як найдавніший словенський текст і запис слов'янського мовлення засобами латинського алфавіту. Вона зумовила виникнення у XIX ст. паннонської теорії Копітара — Міклошича, згідно з якою всі старослов'янські пам'ятки написані давньословенською мовою.

У XI ст. на території Словенії внаслідок феодального роздрібнення утворилися князівства Каринтія, Штирія, Крайна та інші, які потрапили в залежність від Священної Римської імперії. Це закріпило у словенців латинську гра-

фіку і католицьку віру. У XVI ст. Австрійська монархія Габсбургів колонізувала Словенію. У цей період роль літературної мови виконувала латинська, а всі культурно-мовні потреби словенців забезпечувалися латинською або німецькою писемністю.

Зародження словенської літературної мови пов'язане з поширенням протестантизму. Однією з позитивних вимог його була необхідність ведення проповідницької діяльності рідною мовою і переклад нею латино-германських релігійних книг. У Словенії середини XVI ст. цей рух очолив П. Трубар, який у 1550 р. видав першу словенську книгу-буквар з невеликими настановами християнського віровчення (катехізисом). У 1584 р. Ю. Далматин видав перекладену словенською мовою Біблію, а А. Богорич — першу словенську граматику. В 1592 р. німецький філолог І. Мегісер опублікував чотиримовний словник, який містив і матеріали словенської мови. Розвиткові національного книговидання сприяли заснована 1575 р. перша в Словенії Люблянська друкарня, а також друкарня в Целовці (австр. Клагенфурт). Літературно-мовна діяльність словенських просвітителів XVI ст. ґрунтувалася на рідному для них наріччі Нижньої Крайни, у зв'язку з чим основою старословенської літературної мови став доленський діалект.

У XVII ст. на зміну католицизму прийшла контрреформація, яка панувала аж до кінця XVIII ст., що призупинило розвиток словенських мови й культури.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. активізація національно-демократичних сил у Словенії зумовила формування словенської літературної мови: М. Похлін видав «Крайнську граматику» (друга половина XVIII ст.); поет В. Водник започаткував своєю творчістю нову словенську літературну мову кінця XVIII — початку XIX ст. Літературний почин В. Водника підтримали Я. Жупан й Е. Равнікар. У цей час спостерігався розквіт мовознавчої діяльності одного із засновників славістики Е. Копітара, який 1808 р. видав першу наукову граматику словенської мови і разом з чехом Й. Добровським активно популяризував слов'янську філологію в Європі, хоч і вважав можливим розвиток слов'янських культур у межах Австрії. Фундатором сучасної словенської літературної мови вважають поета першої половини XIX ст., засновника нових жанрів і літературних форм у словенській поезії Франце Прешерна (1800—1849). У другій половині XIX ст. формування словенської літературної мови завершилося (твори Ф. Левстика, А. Акшерца, М. Шнудерла та ін.), а в XX ст. вона збагатилася завдяки творчості І. Цанкара, О. Жупанчича, С. Косовела, П. Воранца, М. Кранеця, Ц. Космача та ін.

У цей період розвивається і словенське мовознавство. Визначну роль у цьому процесі відіграв словенський мовознавець Ф. Міклошич. У 90-х роках XIX ст. вийшов 2-томний словенсько-німецький словник М. Плетершника. Багато уваги дослідженню діалектів словенської мови приділяв І. Бодуен де Куртене. Різні проблеми словенської мови вивчали М. Валявц, В. Облак та ін. Історію та діалектологію словенської мови в першій половині — середині XX ст. досліджував Ф. Рамовш, який 1931 р. видав «Діалектологічну карту словенської мови». У галузі словеністики активно працював Р. Нахтігаль. У другій половині XX ст. вийшов академічний тлумачний словник словенської мови в 5-ти томах (ред. Я. Юранчич і Т. Логар), етимологічний словник словенської мови Ф. Безлая, «Карта словенських наріч», підготовлена Т. Логарем і Я. Риглером. З'явилося багато праць із сучасної словенської літературної мови (Й. Топорішич, Р. Ленчек, А. Баєць, Р. Коларіц, М. Рупель та ін.).

Історично в словенській мові використовували два види графіки: слов'янську глаголицю і латиницю. У другій половині XIX ст. словенці перейшли на хорватський варіант латинської азбуки (гаєвицю), з якої вилучено лише *ć*. Словенська мова не тільки графічно, а й за своїми ознаками найближча до хорватської, тому разом з нею та сербською мовою утворює одну (західну) підгрупу південнослов'янських мов. Основними ознаками словенської мови є:

— розрізнення довгих (під наголосом) і коротких (у наголошеній і ненаголошеній позиціях) голосних із збереженням у центральних говорах видозміненого музичного наголосу: *sánja* «мрія» (висхідний наголос), *dân* «день» (спадний наголос);

— сильна редукція ненаголошених голосних (у літературній мові вона слабша), що істотно відрізняє словенську мову від хорватської та сербської: *mîslt* < *mísliti*, *gospôd [gъspôd]* «пан»;

— перехід [*ǫ] в [o]: *zób* «зуб», *rôka* «рука»;

— перетворення звукосполук **tj, *dj* на [č], [j]: *svéča* «свічка», *mêja* «кордон, межа»;

— вставний [l] на місці сполучень губного з [j]: *zémlja* «земля»;

— як і в сербській та хорватській мовах, наявність складотворчого плавного [r]: *srcé* «серце», *krváv* «кривавий», *tŕg* «базар»;

— перехід складотворчого плавного [l] в [ol]: *vôlk* «вовк», *sólza* «сльоза»;

— заміна звукосполуки [že] на [re] після голосних: *môrem* замість *môžem;*

— утрата м'якості приголосних перед голосними переднього ряду: *sit* [sət] «ситий», *dremati* «дрімати» і наявність парної твердості-м'якості тільки в сонорних [l], [n]: *krâlj — bêl, kònj — slòn;*

— втрата кличного відмінка і його заміна формами називного відмінка;

— збереження двоїни при відмінюванні та дієвідмінюванні;

— збереження супіна («цільового способу»): *Pojdi krávo vráčat* — «Піди, щоб вернути корову» та ін.

Тривала розірваність Словенії між слов'янським, германським і романським мовними середовищами і складні для мовної консолідації фізико-географічні умови (майже вся Словенія — це гірський рельєф) спричинилися до значного діалектного розшарування словенської мови. Розмаїття говорів ускладнює їх класифікацію, тому в сучасному мовознавстві виділяють різну кількість наріч — від шести (М. Кондрашов) до більше десятка (А. Супрун). Основними і за місцем поширення, і за впливом на формування словенської літературної мови є:

1. Доленське (нижньокрайнське) наріччя, поширене на південний схід від Любляни.

2. Горенське (верхньокрайнське) наріччя, яке охоплює Любляну і землі від неї на північний захід.

3. Ровтарське наріччя (поширене на захід від Любляни).

4. Приморське, або крашиське, наріччя (південний захід Словенії), до якого належать резьянський і бенеський діалекти на теренах Італії (деякі дослідники відносять ці діалекти до окремих наріч).

5. Штирійське, або східноштаєрське, наріччя (на північному сході між рр. Сава і Драва).

6. Паннонське наріччя (крайній північний схід за Дравою) з прекмурським, або замурським (за р. Мур), діалектом.

7. Західноштаєрське наріччя (поширене на території від центру Словенії на південний схід), яке являє собою продовження кайкавського наріччя.

8. Нотранські говори (поширені на півдні Словенії та взаємодіють з чакавським наріччям хорватської мови).

9. Каринтійське (хорутанське, або під'юнське) наріччя із зільськими говорами (крайній північний захід Словенії та південь Австрії).

Словенські діалекти мають ознаки словенської літературної мови (доленське і горенське наріччя) і західнослов'янських мов, які до угорської міграції тісно взаємодіяли з південнослов'янськими (наприклад, збереження звукосполук *tl*, *dl*, фрикативний *h* тощо, як і в чеській та словацькій мовах).

Старослов'янська мова

Старослов'янська мова є мертвою південнослов'янською мовою, що функціонувала як найдавніша писемна (літературна) мова слов'ян і дійшла до нас у пам'ятках X—XI ст. Писемність старослов'янської мови і перші переклади нею грецьких богослужебних та канонічних книг створили ще в другій половині IX ст. Костянтин і Мефодій, взявши за основу південнослов'янський солунський діалект. Цей діалект охоплював територію Егейської Македонії, що входила до складу Першого болгарського царства, в якому старослов'янська мова набула свого найвищого розквіту (тому її називають ще давньо- або староболгарською). Спочатку вона виконувала функцію слов'янської міжнародної мови (слов'яни вже протиставляли себе як різні народи). Старослов'янська мова обслуговувала переважно культові потреби суспільства, тому її називають ще церковно- або староцерковнослов'янською.

Пам'ятки старослов'янської мови написані глаголицею і кирилицею. Глаголицю більшість учених відносить до давніших, бо вона була створена Костянтином на основі кількох східних алфавітів. Найперші писемні пам'ятки кінця IX ст. не збереглися. Ті, що збереглися, написані на різних слов'янських землях, тому являють собою локальні типи найдавнішої слов'янської літературної мови X—XI ст.: «Київські листки», або «Київський міссал» (X ст.) — моравський (паннонський) тип; Зографське, Маріїнське, Ассеманійове євангелія, Збірник Клоца, Синайський псалтир (XI ст.) — охридський (західномакедонський, або південнослов'янський) тип; Савина книга, Супральський рукопис, Єнинський апостол (XI ст.) — преславський (східноболгарський) тип. Усього їх налічується 16. Крім них виявлено найдавніший слов'янський напис на камені 943 р. — Добруджанський напис.

Створена на основі солунського діалекту старослов'янська літературна мова увібрала його виразні південнослов'янські ознаки, успадкувавши також численні праслов'янські одиниці, які за три століття поступового

переходу від мови-основи в новий якісний стан зберігалися в старослов'янських писемних пам'ятках. Так, для старослов'янської мови були характерні зредуковані голосні *(сънъ, дьнь, пъсалъмъ)*, носові голосні, що передавали літерами *ѫ*, *ѧ* (*пѫть* «путь», *пѧть* «п'ять»), ять (ѣ) *(свѣтъ)*, шість типів відмінювання імен, двоїна, два простих і два складних минулих часи, супін, кілька дієприкметникових форм та ін. Саме тому старослов'янську мову закономірно визнають у компаративістиці мовою-еталоном.

Основними ознаками старослов'янської мови є:

— початкові звукосполучення *ра-*, *ла-*, яким відповідають східнослов'янські *ро-*, *ло-*: *равьнъ*, д.-рус. *ровьныи*, *лакъть*, д.-рус. *локоть*;

— неповноголосся з аканням на місці псл. *о*, *е* між приголосним і плавним: *брада, глава, врѣдъ, млѣко*;

— зміна давніх звукосполук **tj*, **dj* у *št*, *žd*: *свѣща* «свічка», *межда* «межа»;

— початкове *je-*, якому в східнослов'янських мовах відповідає *о-*: *ѥдинъ* «один», *ѥзеро* «озеро»;

— наявність семи відмінків (у т. ч. кличного) і шести відмін іменників: I — основи на *-а*, *-ja* *(роука, землꙗ)*; II — основи на *-о*, *-jo* *(конь, поле)*; III — основи на **-ŭ* *(домъ)*; IV — основи на **-ĭ* *(гость)*; V — основи на **-ū* *(свєкры)*; VI — основи на приголосний *(телѧ, слово, мати, камы)*;

— наявність трьох чисел імен — однини, множини, двоїни: *добръ* (одн.), *добри* (мн.), *добра* (дв.);

— короткі *(новъ)* і членні *(новыи)* прикметники;

— шість форм дієслівних часів: теперішній *(хоштѫ)*, майбутній *(сѧдѫ, сѣсти имамъ)*, аорист *(хвалихъ)*, імперфект *(нєсѣахъ)*, перфект *(далъ, -о, -а ѥсмь)*, плюсквамперфект *(далъ, -а, -о бѣахъ* або *бѣхъ)* та ін.

Старослов'янську мову як літературну замінила церковнослов'янська мова, яка є трансформованим під впливом місцевого живого мовлення різновидом базової старослов'янської мови. Таких різновидів було кілька: давньоруський (руський), болгарський, македонський, сербський, хорватський (глаголичний), чеський і навіть неслов'янський румунський, зумовлений поширенням православ'я в Румунії. Основними з них стали три: руський, болгарський і сербський.

Старослов'янську і церковнослов'янську мови активно вивчали славісти в різних слов'янських і неслов'янських країнах: чехи Й. Добровський, В. Вондрак, Я. Гебауер, Й. Курц, словаки П.-Й. Шафарик, Я. Станіслав, поляки І. Бодуен де Куртене, А. Калина, словенці Е. Копітар, Ф. Міклошич, Р. Нахтігаль, серб О. Белич, хорват В. Ягич, болгари К. Мірчев, Е. Георгієв, І. Дуйчев, І. Гошев, Х. Кодов, македонець Б. Конеський, німці А. Лескін, А. Шлейхер, французи А. Мейє, А. Вайян, Ж. Лепісьє, австрійці Л. Садник, Р. Айтцетмюллер, голландець Н. Ван-Вейк та ін. У східнослов'янському мовознавстві найпродуктивніше досліджували старослов'янську і церковнослов'янську проблематику росіяни О. Востоков, Ф. Буслаєв, О. Соболевський, І. Срезневський, П. Фортунатов, П. Лавров, Г. Хабургаєв, А. Селіщев та ін.; українці М. Смотрицький, В. Григорович, С. Кульбакін, М. Станівський, І. Свенцицький, А. Майборода, Л. Коломієць та ін.; білоруси Ю. Карський, В. Борковський та ін.

Слов'янські літературні мікромови

Становлення сучасних слов'янських літературних мов супроводжували складні процеси взаємодії різних діалектів, а подекуди і боротьба різних регіональних мов за право стати загальнонародними. Так, в історії хорватської літературної мови кілька разів змінювали діалектну основу (чакавську, кайкавську, штокавську). В Україні староукраїнська літературна мова ґрунтувалася на південно-західному наріччі, а в XIX — першій половині XX ст. були спроби створити літературну мову на основі наддністрянських говорів (галицький варіант) і функціонувало кілька закарпатських варіантів літературної мови (основою сучасної літературної мови є середньонаддніпрянські говірки). Подібні спроби робили і в інших слов'янських країнах. Головним чинником, що забезпечує перспективу розвитку літературної мікромови, є потреба в ній тієї частини народу, яка об'єднана територіально та культурно-ментально і не має альтернативи чи колективного бажання щодо використання іншої літературної мови. На слов'янських теренах чи не єдиною визнаною мікромовою є русинська.

У середині XVIII ст. *русини* (самоназва *руснаци*, тобто *руснаки*) переселилися в запустілі сербські села Керестур (Руський) і Коцур з етнічних українських земель на межі Закарпаття й Східної Словаччини. До першої половини XIX ст. вони заселили значну територію порубіжних районів Сербії та Хорватії. Русини й донині усвідомлюють себе частиною українського народу, однак своє мовлення вважають окремою мовою, називаючи її *руским язиком (рускою бешедою)* і протиставляючи українській та російській мовам.

До XX ст. функцію літературної мови для русинів виконувала церковнослов'янська, яку використовували лише в конфесійній (релігійній) сфері. Світські писемні

потреби забезпечував змішаний варіант закарпатської літературної мови XIX ст., який істотно відрізнявся від русинського народного мовлення. Русинська літературна мікромова почала формуватися завдяки діяльності поета і філолога Г. Костельника. У 1904 р. він видав поетичну збірку «З мойого валала...» («З мого села...»), яка дала поштовх для створення русинської літературної мови. На початку XX ст. В. Гнатюк на основі зібраних фольклорних текстів у с. Бачки опублікував етнографічні збірки «Казки з Бачки» (1910) і «Байки, легенди, історичні перекази, новели, анекдоти — з Бачки» (1914). Активно вивчав особливості рідної мови Г. Костельник, який у 1923 р. видав «Граматику бачванско-руской бешеди». Утвердженню і кодифікації норм русинської літературної мови сприяла діяльність письменників і філологів М. Ковача, Ю. Тамаша, М. Виная, Г. Надя, М. Кочиша, Ю. Рамача. Згодом цей процес підтримали представники інших сфер русинської культури: ієрархи греко-католицької церкви, митрополит А. Шептицький та єпископ Д. Нярадій, члени просвітницького товариства «Руске народно-просвітне друже-ство». Надалі формуються всі основні стилі писемної русинської мови: художній, публіцистичний, науковий, офіційно-діловий. Видаються тижневики «Руски новини» (1922—1941), «Руске слово» (з 1945), дитячі місячники «Наша заградка» (1937—1941) і «Пионирска заградка» (з 1947, з 1992 — «Заградка»), молодіжний місячник «МАК» (з 1972), часописи «Шветлосц» (з 1952), «Нова думка» (1971—1991), щорічні народні календарі (з 1921), вісники «Творчосц» (1975—1987) і «Studia Ruthenica» (з 1988). На райони компактного проживання русинів ведуться радіо- й телепередачі, русинську літературну мову вивчають як рідну в школах і гімназіях або в окремих класах, а також на кафедрі русинської мови і літератури Новосадського університету. В 1971 р. громадський діяч і філолог М. Кочиш розробив правила сучасної русинської орфографії у «Правописі руского язика». Досліджували русинську мову О. Дуліченко, А. Супрун, М. Толстой, П. Чучка, М. Штець та ін.

Русинська літературна мікромова користується українським варіантом кирилиці з незначними відмінностями. Її основою є бачванський говір української мови, який на автохтонній землі зазнав значних східнословацьких впливів, а в сучасному сербсько-хорватському середовищі набув деяких ознак західної групи південнослов'янських мов. Характерними особливостями русинської літературної мови є:

— рефлексація *or, *ol, *er, *el у *ра, ла, ре, лє* (*бразда* «борозда», *глава* «голова», *брег* «берег», *влєчищ ше* «волочитися») і *ро, ло* (*крочай* «крок», *млода* «молода, наречена») в неповноголосних структурах (частина утворень зберігає українське повноголосся);

— перехід м'яких [д'], [т'] у [дз], [ц] (*єдзенє* «їжа, страва», *помоц* «допомога») або [д'] у [дж] (*меджа* «межа»);

— етимологічний $*l_o$ розвинувся в *ов/ол* (*вовк, жовти, колбаса*) або в *лу, ло* (*слунко* «сонце», *длобац* «дошка», «довбати»);

— на місці редукованого *ъ реалізуються [е] (*деска* «дошка»), [и] (*дижд* «дощ»), [о] (*молга* «імла»);

— фіксований наголос на передостанньому складі;

— поширення закінчення *-ох* у формах іменників родового відмінка множини: (*людзох* «людей»);

— збереження видозміненого допоміжного дієслова у формах минулого часу 1-ої та 2-ої особи: (*знал сом, знал ши*) та ін.

У сучасному мовознавстві не існує єдиної думки щодо русинської літературної мови та її розмовної форми. Очевидним є той факт, що вона ґрунтується на відповідних західноукраїнських говірках. Це приклад незавершеного процесу мовної дивергенції, наслідком якої за сприятливих суспільних обставин (національно-культурної та адміністративно-територіальної автономії) з часом може з'явитися окрема слов'янська мова.

Запитання. Завдання

1. Прокоментуйте зміни в демографічній ситуації слов'ян.
2. Що вказує на етнічну близькість слов'ян? Проаналізуйте стосунки між слов'янськими народами в різні історичні епохи.
3. Які факти свідчать про спорідненість сучасних слов'янських мов? Аргументуйте розвиток і класифікацію слов'янських мов.
4. Які найістотніші ознаки є спільними для східнослов'янських мов? Поясніть причини такого стану.
5. Які основні ознаки притаманні сучасній українській літературній мові? Проаналізуйте її діалектну основу й діалектне членування загальнонародної мови.
6. Розкрийте основні ознаки сучасної російської літературної мови. Охарактеризуйте діалектне членування російської мови.
7. У чому особливість розвитку білоруської літературної мови? Назвіть її основні ознаки й діалектне членування загальнонародної мови.
8. Проаналізуйте спільні ознаки західнослов'янських мов. Поясніть причини такого стану.

9. Прокоментуйте розвиток польської літературної мови та її вивчення. Розкрийте її основні ознаки й діалектне членування польської мови.

10. У чому особливість розвитку серболужицьких мов? Назвіть їх дослідників, основні ознаки й діалектну основу.

11. Опишіть історію чеської літературної мови та її вивчення. Охарактеризуйте її основні ознаки й діалектне членування національної мови.

12. Які основні ознаки словацької літературної мови? Назвіть діалекти словацької мови.

13. Охарактеризуйте розвиток полабської мови.

14. Які спільні ознаки південнослов'янських мов? Поясніть причини такого стану.

15. Які особливості болгарської літературної мови та її вивчення? Назвіть діалекти болгарської мови.

16. У чому особливість розвитку македонської мови? Охарактеризуйте діалектне членування та ознаки літературної форми.

17. Проаналізуйте розвиток сербської літературної мови. Які її основні ознаки? Розкрийте діалектне членування національної мови.

18. У чому особливість розвитку хорватської літературної мови? Назвіть її дослідників, основні ознаки й діалектне членування хорватської мови.

19. Прокоментуйте історію словенської літературної мови та її вивчення. Які основні ознаки характеризують її? Назвіть діалекти словенської мови.

20. Якою була старослов'янська мова?

21. У чому полягає проблема виділення слов'янських літературних мікромов? Які мікромови претендують на такий статус і чому?

3. Праслов'янська мова

Періодизація історії праслов'янської мови

Зрозуміти природу, суть і закономірності розвитку сучасних слов'янських мов неможливо без усвідомлення їхньої основи — праслов'янської мови. Вона сформувалася на основі одного з індоєвропейських (протослов'янських) діалектів і забезпечувала комунікативні потреби давньослов'янської етномовної спільноти. Праслов'янська мова є реконструйовано-гіпотетичною, бо жодної писемної пам'ятки, яка б засвідчувала її використання і відображала її реальні фонетичні, лексичні та граматичні ознаки, не збереглося. Це пов'язано з тим, що праслов'яни не мали своєї писемності, принаймні доказів її існування не виявлено. Однак на матеріалі слов'янських мов і з урахуванням відповідних фактів та явищ в інших індоєвропейських мовах представники порівняльно-історичного мовознавства реконструювали фонетичну систему, лексичний фонд і граматичну будову праслов'янської мови.

Термін *праслов'янська мова* на позначення спільної для давньослов'янських племен мови-основи є загальноприйнятим, хоч і не єдиним. Учені в різні часи пропонували терміни *загальнослов'янська*, *спільнослов'янська*, *протослов'янська*, *давньослов'янська* та ін. Його пере-

вага полягає в тому, що він відповідає традиціям творення наукової термінології, чітко характеризує позначувану мову за походженням і часом її функціонування (мова праслов'ян), зручний у використанні і за формою, і за змістом.

Питання про час функціонування праслов'янської мови ґрунтується на кількох гіпотезах. Деякі дослідники вважають, що праслов'янська мова існувала протягом 4—5 тисяч років, інші — до тисячі років, а час зародження визначають від III—IV тис. до н. е. до початку I тис. н. е. Такі розбіжності в поглядах зумовлені відсутністю документальних свідчень, різним усвідомленням місця праслов'ян в історії розвитку індоєвропейських народів. Якщо виходити з того, що за часом свого становлення праслов'яни мало відрізнялися від прагерманців, пракельтів, прабалтів тощо, то можна стверджувати, що наприкінці III тис. до н. е. індоєвропейська етномовна спільнота уже перестала існувати, зумовивши самостійний розвиток на основі відповідних діалектів окремих давніх мов. З іншого боку, верхньою межею праслов'янської мови необхідно визнати V—VI ст., після чого етномовна спільнота праслов'ян розпалася через втрату територіальної єдності та остаточне відокремлення діалектів. Отже, праслов'янська мова зародилася на межі III—II тис. до н. е. і розпалася на самостійні слов'янські мови на початку другої половини I тис. н. е. За час існування вона взаємодіяла з іншими мовами, особливо прабалтійською, і зазнала глибоких змін на різних рівнях, насамперед лексичному й фонетичному, які найбільш чутливо реагують на процеси дивергенції та внутрішні закони мови.

Щодо періодизації розвитку праслов'янської мови теж існують різні підходи, більшість з яких спирається на врахування фонетичних змін у її системі. Найвідомішими є періодизації М. Трубецького, Н. Ван-Вейка, С. Бернштейна, Ф. Філіна.

Російський мовознавець Микола Трубецькой (1890—1938) виділив у розвитку праслов'янської мови три періоди: протослов'янський, самостійного розвитку, діалектної диференціації.

У протослов'янському періоді праслов'янська мова ще зберігала основні діалектні ознаки індоєвропейської прамови і зв'язки з іншими діалектами-протомовами, але вже протиставлялася їм як споріднена частина раніше єдиної мовної системи.

Період самостійного розвитку знаменує набуття праслов'янською мовою специфічних для неї фонетичних і лексико-граматичних ознак, які визначали її суть як окремої мови.

У період діалектної диференціації праслов'янської мови відбулося її поступове розшарування на основні діалекти, яке пройшло дві стадії — ранню (діалектні відмінності лише зароджувалися) і пізню (діалектні відмінності набували ознак специфічних груп).

Така періодизація не отримала загального визнання, оскільки кожен період не був ілюстрований фактичним матеріалом, а кардинальні зміни в них не знайшли хронологічного й територіального визначення. Сумнівною є позиція М. Трубецького і щодо розпаду праслов'янської мови аж після занепаду редукованих [ъ] та [ь] в XI—XII ст., коли вже існували писемні пам'ятки окремих слов'янських мов.

На початку 30-х років XX ст. голландський мовознавець Ніколаас Ван-Вейк (1880—1941) зробив спробу іншої періодизації праслов'янської мови на основі принципової відмінності у фонетичній структурі ранньо- і пізньопраслов'янської мови. Він виокремлював період відсутності закону відкритого складу та період дії закону відкритого складу.

У період відсутності закону відкритого складу (до початку I тис. н. е.) ще зберігалися дифтонги, кінцеві приголосні в складах, групи приголосних тощо, які зумовлювали функціонування закритих і відкритих складів.

Період дії закону відкритого складу був значно коротшим, але з інтенсивнішими якісними змінами у фонетичній системі, наслідком яких стала дія закону відкритого складу, що ґрунтувався на послідовній реалізації принципу висхідної звучності в складах. Пізніше такий підхід підтримав словенський мовознавець Р. Нахтігаль.

Періодизацію на основі врахування закону відкритого складу розробив російський славіст Самуїл Бернштейн (1910—1997), який зародження праслов'янської мови відніс до III тис. до н. е. Її історію вчений поділив на дві епохи: епоха до втрати закритих складів; епоха після втрати закритих складів. Кожна з епох охоплює по кілька періодів.

Епоха до втрати закритих складів включає три періоди: а) період після розпаду індоєвропейської прамови, що характеризувався відокремленням протослов'янського діалекту від інших індоєвропейських діалектів, з якими ще зберігалася взаємодія і значна близькість; б) період балто-слов'янського співіснування, коли праслов'янські та прабалтійські етномовні зв'язки були тісні й протиставлялися іншим давньоіндо-

європейським спільнотам як самобутнє складне явище; в) період після розпаду цієї спільноти до початку втрати закритих складів, коли праслов'янська мова чітко протиставлялася всім індоєвропейським мовам, у т. ч. і прабалтійській, з якою вона перебувала у тісних контактах.

Епоха після втрати закритих складів охоплює два періоди: а) період втрати закритих складів, який супроводжувався істотними перетвореннями в мовній системі та її поступовим діалектним розшаруванням; б) період розпаду праслов'янської мови і формування мов слов'янських народностей.

Згодом С. Бернштейн уточнив свою періодизацію і виділив три періоди: 1) найдавніший, який передував тісним балто-слов'янським мовним контактам; 2) балто-слов'янського співіснування; 3) діалектного членування й початку формування самостійних слов'янських мов.

До виділення трьох періодів в історії праслов'янської мови — раннього, середнього та пізнього — схилявся і російський мовознавець Федот Філін (1908—1982).

Ранній етап тривав від утворення праслов'янської мови аж до кінця старої ери і характеризувався деякими власне праслов'янськими фонетичними та граматичними процесами (послаблення лабіалізації голосних, набуття фонетичними чергуваннями граматичних функцій та ін.).

Середній етап був коротким за часом (з кінця I тис. до н. е. до III—V ст.), але інтенсивнішим за фонетичними змінами, зумовленими переважно законом відкритого складу і палаталізацією приголосних.

Пізній етап охоплював період з V до VII ст. і являв собою перехідний стан від праслов'янської мови до окремих слов'янських мов.

Отже, в процесі вивчення історії праслов'янської мови сформувалася тричленна її періодизація, яка включає ранній, середній і пізній етапи розвитку давніх слов'ян. Щодо конкретних хронологічних меж цих періодів праслов'янської мови одностайної думки не існує.

Основні фонетичні, лексичні, граматичні ознаки праслов'янської мови

Виділення трьох періодів розвитку праслов'янської мови ґрунтується на врахуванні основних змін у її фонетичній, лексичній та граматичній системах.

Ранній період (кінець III — перша половина I тис. до н. е.). Цей період був найтривалішим. У ньому спостерігалися такі фонетичні зміни: поступова втрата індоєвропейських придихових проривних приголосних [bh], [dh], [gh] тощо; виникнення нового приголосного [ch] (в етимологічній традиції слов'янських мов використовується кириличний [x]) з придихового [kh], а також із [s] після [i], [u], [r], [k] (правило «ruki»); перехід палатальних [g'], [k'] у [z], [s] (за цією ознакою праслов'янська мова належала до групи satəm): пор. псл. **sъto, *sъrdьce, *pisati, *zьrno, *znati* та характерні для групи kentum ср.-лат. відповідники *centum, cordis, pictus, granum, cognosco*; занепад лабіалізованих задньоязикових і ларингальних (гортанних) приголосних; розщеплення складових сонантів $[r_o]$, $[l_o]$, $[m_o]$, $[n_o]$ на дифтонгічні сполуки [ĭ] або [ŭ] + $[r_o]$, $[l_o]$, $[m_o]$, $[n_o]$; незначна кількість шумних приголосних і відсутність шиплячих та африкат; протиставлення довгих і коротких [e], [i], [u] при постійній довготі [a] й короткості [o]; збереження дифтонгічних сполук типу [oi], [ou], [or], [ol], [om], [on]; динамічний характер наголосу (іктусу), який міг падати на різні склади в слові й не був пов'язаний з інтонацією (висхідною чи спадною), характерною для кожного складу.

Основою лексики праслов'янської мови цього періоду були індоєвропейські слова, які мали відповідники в інших індоєвропейських мовах (**bratъ* «брат», **domъ* «дім», **synъ* «син», **mati* «мати» та ін.). З часом багато індоєвропеїзмів вийшло з активного вжитку і виникли власне праслов'янські назви. Частина лексичних новотворів з'явилася внаслідок освоєння нових земель. Багато індоєвропейських слів було втрачено через забобони й табу. Наприклад, успадковане від індоєвропейців **perkuos* «дуб» було витіснене табуїстичним **dǫbъ*, а корінь попередньої назви зберігся лише в назві язичницького бога *Перун*. Індоєвропейська назва ведмедя, основа якої збереглася в грец. ἄρκτος, імені кельтського походження *Артур*, назві *Арктика*, була замінена праслов'янським композитом **medvědь* «їдець меду», букв. «медом відає». У цей період до лексичного складу праслов'янської мови потрапило немало запозичень з прабалтійської мови, носії якої тісно контактували з праслов'янами.

Крім давніших основоскладання та лексико-семантичного способу словотворення, набуває високої продуктивності суфіксація і префіксація.

Основні ознаки індоєвропейської прамови були успадковані і в морфології: флективний тип, три роди імен (чоловічий, жіночий, середній), три числа (однина, двоїна, множина), сім з восьми відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий і кличний (аблатив збігся з родовим відмінком). Типи відмінювання іменників залежали від характеру індоєвропейських основ, серед яких існувало шість: 1) на *-ā*; 2) на *-ŏ*; 3) на *-ŭ*; 4) на *-ĭ*; 5) на *-ū*; 6) на приголосний (*-s, -nt, -n, -r*). Окрему групу становили основи-корені. Ранньопраслов'янській мові були властиві тільки іменні прикметники типу *dobrъ, dobra, dobro*, які змінювалися за типами основ на *-ŏ* й *-ā*. Числівників як частини мови не існувало (найдавніші назви чисел першого десятка змінювалися за іменними типами основ, а в ролі сучасних складних числівників функціонували іменники або прикметники). Найпомітніші зміни відбулися в дієслівній системі. Дієслово могло мати дві основи: 1) теперішнього часу (**ber-ǫ*), від якої утворювалися форми теперішнього часу (**bere-ši*), наказового способу (**ber-i*), активний (**ber-y*) і пасивний (**nosi-m-ъ*) дієприкметники; 2) інфінітива (**bьr-ti*), яка могла відповідати кореню або ще включати суфікси (**dvig-nǫ-ti*) й утворювала: інфінітив (**bьra-ti*), супін (**bьra-tъ*), аорист (**bьra-x-ъ*), активні (**bьra-vъ*), пасивні (**da-n-ъ, *bi-t-ъ*) дієприкметники і дієприкметники на *-l-* (**pi-l-ъ*) минулого часу. Імперфект міг утворюватися від обох основ: **ber-ěax-ъ* і **bьra-ax-ъ*. Особові закінчення дієслів були первинними і вторинними. Первинні слугували утворенню форм теперішнього часу, а вторинні — наказового способу і минулих часів, серед яких виділялися прості (аорист, імперфект) та складені (перфект, плюсквамперфект). Форми майбутнього часу й категорія виду з'явилися пізніше. Дієприслівників у праслов'янській мові не існувало.

Середній період (друга половина І тис. до н. е. — III—IV ст.). Характеризувався він якісно новими ознаками праслов'янської мови. Йдеться про дві кардинальні фонетичні зміни, відомі як закон відкритого складу й палаталізація приголосних. Дія закону відкритого складу була пов'язана з тенденцією до автономності складу в межах слова і ґрунтувалася на принципі висхідної звучності складів. Цей закон зумовив: занепад приголосних у кінці слова (пор. псл. **synъ* < і.-є. **sūnus*, псл. **gostь* < і.-є. **ghostis*); розвиток протетичних приголосних (**vęzati* < **ęzati*, **jezero* < **ezero*); переміщення меж складів (**sъ-ni-ti* < **sъn-i-ti*, **te-plъ* < **tep-lъ*); спрощення, асимілятивні та дисимілятивні зміни в групах приголосних (пор. псл. **osa* і лит. *vapsa*, псл. **pletǫ* і лат. *plecto*); монофтонгізацію дифтонгів: *ī < ei, i < oi, ě < oi, ě < ai, u < ou, au, (j)u < eu;* утворення носових голосних (*ǫ < on, an, om, am* перед приголосними та з *ām; ę < en, em* перед приголосними та з *ēn, ēm*) і складових сонантів (*ъr, ьr <* r_o, *ъl, ьl <* l_o); зміни в групах *or, ol* на початку слова та *or, ol, er, el* між приголосними.

Палаталізація приголосних була зумовлена дією закону складового сингармонізму, відповідно до якого голосні та приголосні в складі сполучалися за принципом однорідності з погляду передньої та непередньої артикуляції. У зв'язку з цим приголосні в позиції перед голосними переднього ряду ставали палаталізованими. Таких ознак набували тверді приголосні і перед завжди м'яким [j], взаємодія з яким непарних твердих розпочалася ще задовго до занепаду закритих складів і спричинилася до формування парних м'яких, епентетичного [l], шиплячих та свистячих. Пом'якшення зазнавали практично всі приголосні праслов'янської мови, але найчастіше під палаталізацією приголосних розуміють відносно пізнє пом'якшення задньоязикових [g], [k], [x], які перед голосними переднього ряду цілком міняли свої артикуляційні ознаки. Розрізняють три перехідні палаталізації цих приголосних:

а) перша палаталізація відбулася в VI—V ст. до н. е. і пов'язана з переходом м'яких задньоязикових [g'], [k'], [x'] перед голосними переднього ряду в шиплячі [(d)ž'], [č'], [š']: **drug-ina > друж-ина; *poruk-iti > поруч-ити; *soux-iti > суш-ити*. Її наслідки виявилися в усіх слов'янських мовах. М'які шиплячі [ž'], [č'], [š'] виникали не лише на місці задньоязикових, а також на місці [z] і [s] перед палатальним [j]: **logio > *logje > *lože; *mьl*$_o$*kjǫ > *mьl*$_o$*čǫ; *suxja > *suša; *mazješi > *mažeši; *sjūti > *sjyti > *šiti;*

б) друга палаталізація приголосних почалася після занепаду дифтонгів на початку нашої ери і відбувалася в пізній період розвитку праслов'янської мови та на початку становлення слов'янських мов. Вона спричинила зміни в нових фонетичних умовах (більше ніж через півтисячі років після першої палаталізації) м'яких задньоязикових [g'], [k'], [x'] перед голосними переднього ряду дифтонгічного походження [ě] та [i] з [oi], [ai] на [(d)z'], [c'], [s']: **drougoi > *droug'i > druz'i; *koina > k'ěna > c'ena; *mouchai > *mouch'ě > mus'ě*. У зв'язку з діалектним розшаруванням праслов'янської мови, починаючи з кінця І тис. до н. е., наслідки другої палаталізації виявилися

неоднаковими в різних підгрупах слов'янських мов, тобто не в усіх мовах вона закріпилася;

в) третя палаталізація приголосних почалася наприкінці середнього періоду і за своїми результатами повністю збігалася з другою палаталізацією. Різниця між ними полягає лише в тому, що під час третьої палаталізації свистячі [z'], [c'], [s'] з'явилися на місці [g'], [k'], [x'] унаслідок прогресивної акомодації після голосних переднього ряду [i], [ь], [ę] (**kъnęgь > kъnęz'ь, *ovīka > ovьc'a, *vьxъ > vьs'ь* «весь» та ін.), а під час другої палаталізації — внаслідок регресивної акомодації перед голосними [ē], [i] дифтонгічного походження. Відчутне діалектне розшарування праслов'янської мови наприкінці першої половини I тис. н. е. спричинилося до різних наслідків третьої палаталізації в слов'янських мовах. Як різновид третьої палаталізації розглядають розвиток псл. [x] у свистячий [s'] після [r], [k], [u], [i].

Пізній період (V—VI ст.). У цей період взаємопов'язані закони відкритого складу і складового сингармонізму діють в умовах інтенсивного діалектного розшарування праслов'янської мови, активно впливаючи не тільки на її внутрішній характер, а й на формування фонетичних і граматичних ознак майбутніх слов'янських мов. Відбулося збагачення консонантизму праслов'янської мови за рахунок м'яких фрикативних [s'], [z'], [š], [ž] та африкат [c'], [č]. У системі вокалізму поступово втрачається важливість протиставлення голосних за довгістю-короткістю (часокількістю) і набувають значення їхні якісні опозиції: [ī] > [i], а [ĭ] > [ь]; [ū] > [y], а [ŭ] > [ъ]; [ā, ō] > [a], а [ă, ŏ] > [o] та ін. Поява коротких редукованих [ъ] і [ь] істотно змінила суть вокалічної системи праслов'янської мови і ще більше вплинула на розвиток фонетичних систем слов'янських мов.

У середньо- і пізньопраслов'янський періоди раніше не пов'язані наголос (іктус) та інтонація (висхідна і спадна) зблизилися, внаслідок чого виник музичний наголос.

Кардинальні звукові зміни вплинули на словотвірну та морфологічну системи праслов'янської мови останніх періодів. На основі різних видів палаталізації задньоязикових виникали нові морфонологічні чергування, які істотно вплинули на іменне й дієслівне слово- та формотворення. Замість спільних для всіх основ закінчень формувалися різні типи закінчень, які взаємодіяли з певними типами основ.

У пізній період праслов'янської мови на основі іменних (коротких) прикметників розвинулися займенникові (повні): **dobrъ-jь, *dobra-ja, *dobro-je*, у зв'язку з чим відбулося розмежування іменників і прикметників та виділення прикметників в окрему частину мови. Давнє протиставлення дієслівних пар за ознакою визначеність/невизначеність спричинило початок формування категорії виду. Відбулося становлення складених форм майбутнього часу. Закріпилися основні моделі простих речень активного типу і заклалися передумови для розвитку складних речень.

Лексична система середньо- й пізньопраслов'янського періодів істотно збагатилися за рахунок власне праслов'янських новотворів і запозичень з балтійських, германських, іранських, тюркських, угро-фінських та інших мов. Численні запозичення з грецької та латинської мов закріпилися частково в пізній період і масово після розпаду праслов'янської мови та формування окремих слов'янських мов.

Отже, історія праслов'янської мови настільки складна, що говорити про її цілісну фонетичну, лексичну та граматичну будову не лише не коректно, а й неможливо з огляду на принципово різну якість цих рівнів у ранній і пізній періоди її розвитку. Так, у системі вокалізму ранньопраслов'янської мови ще функціонували дифтонги [ai], [ei], [au], [eu] тощо і чотири пари монофтонгів: [ī]—[ĭ], [ē]—[ĕ], [ū]—[ŭ], [ā]—[ă], а в пізньопраслов'янський період дифтонги фактично занепали та істотно змінився склад монофтонгів: [o] < і.-є. [ŏ], [ă], [a] < [ā], [ō], [ē] (після шиплячих на місці [g], [k], [x]); [e] < і.-є. [ĕ], [o] (після [j]); [ě] < і.-є. [ē], [oi], [ai]; [u] < і.-є. [ou], [au], [eu]; [y] < і.-є. [ū] і з [o] в кінці слів у звукосполуках [-ons], [-onts], [-ōn]; [i] < і.-є. [ī], [ei], інколи з [oi], з [ē] в кінці слів з інтонацією циркумфлекса та з [-ins] у кінці слів; [ъ] < і.-є. [ŭ] та в деяких формах на місці кінцевих [-os], [-on], [-om]; [ь] < і.-є. [ĭ] та з кінцевих [-n_o], [-m_o] у деяких граматичних формах; [ǫ] < і.-є. [on], [an], [om], [am] і [n_o], [m_o] (перед приголосними); [ę] < і.-є. [en], [em] і [n_o'], [m_o'] (перед приголосними).

Не менш відмінною стала і консонантна система пізньопраслов'янської мови порівняно з її раннім періодом. Так, на початку праслов'янської епохи існувала обмежена кількість приголосних: [m] < і.-є. [m]; [n] < і.-є. [n]; [r] < і.-є. [r]; [l] < і.-є. [l]; [v] < і.-є. [u]; [j] < і.-є.[i̯]; [b] < і.-є. [b], [bh]; [p] < і.-є. [p], [ph]; [d] < і.-є. [d], [dh]; [t] < і.-є. [t],

[th]; [g] < і.-є. [g], [g^u], [gh]; [k] < і.-є. [k], [k^u]; [x] < і.-є. [s] (після [r], [k], [i], [u]), [kh]; [s] < і.-є. [s], [k']; [z] < і.-є. [s] (перед дзвінкими приголосними), [g']. На кінець існування праслов'янської мови ця система значно збагатилася за рахунок палаталізації твердих приголосних перед [j] і голосними переднього ряду.

Аналогічні зміни відбувалися і на інших мовних рівнях, іноді завершуючи свій розвиток в окремих слов'янських мовах, тому відновити праслов'янську мову в системі можна лише щодо її певного хронологічного зрізу і то дуже приблизно.

Фонетична транскрипція праслов'янської мови

Праслов'янська мова не мала власної писемності. Однак реконструйовані на основі слов'янських і споріднених індоєвропейських мов праслов'янські звуки і форми потребують фіксації та передачі на письмі. Для цього в науці вироблено спеціальну систему знаків, яка отримала назву т р а н с к р и п ц і я. За основу праслов'янської транскрипції взято латинський алфавіт (крім [ch]) із внесеними до нього додатковими графічними й діакритичними знаками, які передають характерні для праслов'янської мови звуки (табл. 3.1).

Оскільки будь-які звуки чи праформи (архетипи) праслов'янської мови реконструйовано як гіпотетичні одиниці, то на початку кожної окремо вживаної з них ставлять спеціальний знак *, який отримав назву а с т е р и с к (грец. astēr — зірка), або з і р о ч к а (вперше його використав німецький компаративіст А. Шлейхер). Після не повністю поданої реконструйованої праформи ставлять дефіс, який указує на її незакінченість, відсутність наступних звуків чи морфем.

Праслов'янські одиниці часто супроводжуються вказівкою на їхнє походження від відповідних індоєвропейських праформ або на їхні рефлекси (вияви) в слов'янських мовах, для чого використовується знак < чи >, який указує на напрямок мотивації. Індоєвропейські одиниці передають тією самою системою знаків, що й праслов'янські, а слов'янські записують характерною для цих мов графікою. Специфічні для індоєвропейської прамови ознаки мають своє позначення. Довготу голосних передають рисочкою над літерою, короткість — повернутою вгору

Таблиця 3.1

Праслов'янська транскрипція

Знак	Українське позначення або тлумачення	Знак	Українське позначення або тлумачення
a	а	o	о
b	б	ǫ	о носове
c (ć)	ц (ц' — м'яке)	p	п
č	ч' (м'яке)	r	р
d	д	ŕ	р' (м'яке)
e	е (коротке)	r̥	р складове
ě (ä)	«ять» (довгий передній відкритий)	s	с
ę	е носове	ś	с' (м'яке)
(f)	ф (у запозиченнях)	š	ш' (м'яке)
g	ґ	t	т
(h)	г (фрикативне, діалектне)	u	у
i	і	v (w,u)	в (у дужках позначення білабіального [в])
j	й («йот»)	x (ch)	х
k	к	y	и
l (ł)	л тверде (на твердість може вказувати додатковий знак)	z	з
l'	л' (м'яке)	ź	з' (м'яке)
l̥	л складове	ž	ж' (м'яке)
m	м	ь	короткий голосний, близький до [і]
n	н	ъ	короткий нелабіалізований голосний, близький до [у]
ń	н' (м'яке)		

горизонтальною дужкою. Нескладовий характер голосних позначають зворотним розташуванням дужки під літерою, а складовий характер сонорних — кружечком під ними. Традиційним є позначення м'яких приголосних: галочкою над літерою, апострофом чи вертикальною рисочкою переважно справа від літери. Характерні для індоєвропейської прамови лабіалізовані задньоязикові проривні передають відповідною літерою з надрядковим призвуком [w] або [u]: [k^w] чи [k^u], [g^w] чи [g^u]. Придиховість індоєвропейських проривних позначають супровідним [h] після відповідного звука: [bh], [ph], [dh], [th], [gh], [kh].

Діалектне членування праслов'янської мови

У мовознавстві побутує думка, що в ранній період розвитку праслов'янська мова функціонувала як єдиний складний діалект, що зумовило високий ступінь близькості між слов'янськими мовами. З погляду на етномовну спільність праслов'ян і на їхню відмінність від інших давніх індоєвропейських племен таке твердження потребує деяких уточнень. Йдеться про те, що велика територія прабатьківщини слов'ян (ймовірно, від Середнього Дніпра до басейну Вісли і від басейну Прип'яті до меж Правобережного Лісостепу) та низький рівень суспільної інтеграції за умов родоплемінних стосунків не могли забезпечити тісних економічних і культурних зв'язків, а також монолітності праслов'янської мови. І в мовному, і в етнічному плані ранніх праслов'ян важко назвати єдиним народом чи народністю. Мова, якою вони користувалися і яку умовно назвали праслов'янською, була сукупністю близькоспоріднених говорів, зрозумілих у різних регіонах. Водночас у надрах праслов'янської мови середнього періоду розвивалися такі ознаки (особливо фонетичні), які свідчать про її поступовий розпад спочатку на два великі діалекти (західний і східний), а потім і на третій (південний). На основі цих діалектів сформувалися різні підгрупи слов'янських мов.

Діалектному членуванню праслов'янської мови, крім її внутрішніх законів, сприяли три основні позамовні чинники: 1) формування й розвиток двох фактично синхронних праслов'янських культур — пшеворської і зарубинецької, які мали численні варіанти свого вияву; 2) поступове розширення території функціонування праслов'янської мови на початку І тис. н. е., яке тривало в період Великого переселення народів (III—V ст.) і завершилося міграцією південних слов'ян на Валканський півострів у VI—VII ст. та остаточним розпадом праслов'янської етномовної спільноти; 3) проникнення на праслов'янські землі іншомовних племен, особливо азійських гунів і германських готів, які з кінця II ст. вирушили від узбережжя Балтійського моря і в III—IV ст. захопили смугу слов'янських земель від басейну Західного Бугу до Правобережного Північного Надчорномор'я, розколовши праслов'ян по умовній лінії діалектного розчленування їхньої мови.

Отже, перші ознаки розмежування двох найдавніших діалектів і майбутніх західно- та східнослов'янських мов

зародилися, очевидно, ще в III ст. до н. е. На думку Г. Півторака, спочатку вони виявилися в ледве помітних, а згодом усе виразніших відмінностях у вимові носових (у східному діалекті [ǫ] наближався до суч. укр. [у], [ę] — до ['а], а в західному намітилася тенденція до збереження назалізації відповідних голосних), [ѣ] (у східному діалекті він наближався до короткого [е] або [і], в західному — до [е] або ['а]), задньоязикового [х] перед голосними переднього ряду та після [i], [u], [r], [k] (у східному діалекті як [s']: укр. *сірий* < **sěrъ* < **xoiros*, а в західному як [š]: пол. *szary*, чес. *šerý*).

На початку І тис. н. е. розбіжності між східним і західним діалектами праслов'янської мови посилилися: різною вимовою [gv], [kv] перед [і], [е] (у східному діалекті намітилася тенденція до їх вимови як [zv], [cv]: рос. *звезда* < **gvězda*, рос. *цвет* < псл. **květъ*, а в західному — до збереження давньої вимови: пол. *gwiazda, kwiat*); різною вимовою груп приголосних [dj] і [tj] (як [ž] і [š] у східному діалекті: укр. *межа* < псл. **medja*, *свіча* < **světja* та як [dz], [z] і [с] у західному: словац. *medza*, в.-луж. *mjeza*, чес. *svíce*); неоднаковою стійкістю звукосполук [dl], [tl] (їх збереження в західнослов'янському ареалі: напр., словац. *mydlo* < псл. **mydlo* і спрощення [dl], [tl] > [l] у східнослов'янському: напр., укр. *мило*); відсутністю [l'] після губних [в'], [p'], [m'], [v'] перед [j] у західному діалекті (пор. пол. *łubię, lepię, łamię, lowię*) і його наявність у східному діалекті (пор. укр. *люблю, ліплю, ломлю, ловлю*); збереженням початкового *(j)e-* у західнослов'янському ареалі (пор. чес. *jeden, jelen, jeseň, jesetr, jezero*) та його зміною на *о-* в східнослов'янському ареалі (пор. укр. *один, олень, осінь, осетр, озеро*) та ін.

Розбіжності у фонетичній системі супроводжувалися відмінностями в лексиці, словотворі та граматиці діалектів праслов'янської мови, що зумовило на межі старої та нової ер існування двох чітко означених діалектних зон — західної і східної з проміжними перехідними діалектами. Межа між ними пролягала від Західного Бугу до межиріччя Середнього Дністра й Південного Бугу, збігаючись переважно з межею пшеворської та зарубинецької культур.

Діалектне членування праслов'янської мови спричинилося до формування західної, східної та південної підгруп слов'янських мов, які зберегли давні територіальні відмінності й розвинули на їхній основі пізніші інновації. Звукові відмінності у різних підгрупах слов'янських мов подано в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Найважливіші фонетичні відмінності груп слов'янських мов

Праслов'янські форми	Східнослов'янські форми	Західнослов'янські форми	Південнослов'янські форми
*dl, *tl	l	dl, tl	l
*e-	o-	je-	e-
*bj, *pj, *mj, *vj	bl', pl', ml', vl'	b', p', m', v'	bl', pl', ml', vl'; b', p', m', v'
*gvě-, *kvě-	zvě-, cvě-; kvě-	gvě-, kvě-	zvě-, cvě-
*tort, *tert, *tolt, *telt	torot, teret, tolot, telet	trot, trat, tort, tret, tlot, tlet	trat, tret, tlat, tlet
*dj, *tj (kt')	ž, č	dz/z, c	žd, dž, ǵ, j; št, č, k'
*ъ, *ь (сильн.)	o, e	e	ъ, o, a; a, e
*ǫ	u	u; ǫ, ę	a, ъ, o, u
*ę	'a	e; ę, ǫ	e
*ě	e, ê, ie, i	e, 'a	e, 'a, ije
*x (ě$_2$)	s (ě$_2$)	š (ě$_2$)	s (ě$_2$)
*ort-, *olt-	rot-, rat-, lot-, lat-	rot-, rat-, lot-, lat-	rat-, lat-

З таблиці видно чітке й послідовне протиставлення фонетичних ознак східно- і західнослов'янських мов, які успадкували найдавніші традиції діалектного членування праслов'янської мови. Південнослов'янська підгрупа мов формувалася переважно на основі говорів східнослов'янського діалекту, але на нових територіях і під сильним західнослов'янським впливом до вклинення між південними й західними слов'янами спочатку мадярів (давніх угорців) наприкінці IX ст., а пізніше і східних романців. Тому в південнослов'янських мовах переважають спільні зі східнослов'янськими мовами фонетичні ознаки.

Пралехітський і прачесько-словацький піддіалекти

У першій половині I тис. н. е. в західному й східному діалектах сформувалися різні піддіалекти (варіанти діалектів), які стали основою окремих слов'янських мов. У пізній період (V—VI ст.) праслов'янська мова пережила такі дивергентні процеси, які визначили її якість як перехідний стан від єдиної для слов'ян мови-основи до окремих діалектних масивів з багатьма внутрішніми різновидами. Одним із таких масивів був західнослов'янський, формування якого почалося ще з часу відокремлення західного діалекту від східного.

Основою західнослов'янського діалектного масиву є виокремлені в першій половині I тис. н. е. північний і південний піддіалекти — п р а л е х і т с ь к и й і п р а ч е с ь к о - с л о в а ц ь к и й. Найважливіші фонетичні відмінності цих піддіалектів охарактеризував С. Бернштейн, а систематизував П. Чучка.

1. У пралехітському піддіалекті фонеми [ě$_1$] й [ě$_2$], які виникли, відповідно, з і.-є. [ē] та [oi], злилися в одній фонемі [ě$_1$], тобто в [ä], а в прачесько-словацькому піддіалекті — у фонемі [ě$_2$], тобто в [ê]. Пор. суч. пол. *biały* і чес. *bílý* «білий», пол. *wiara* і чес. *víra* «віра».

2. У пралехітському піддіалекті на місці псл. **dj*, **gj* розвинулася африката [ʒ́], а в прачесько-словацькому — фрикативний [ź]. Пор. суч. пол. *miedza* і чес. *meze* «межа», пол. *na nodze* і чес. *na noze* «на нозі».

3. У пралехітському піддіалекті зберігся назалізований псл. [ǫ], який вимовлявся як [on], а в прачесько-словацькому — як [u]. Пор. пол. *ręka* — *rąk* і чес. *ruka* — *ruk* «рука — рук».

Розшарування західного діалекту перешкоджало формуванню єдиної західнослов'янської мови. Більше того, до появи мадярів і зміцнення Угорського королівства (з 1000) говори Великоморавського князівства (IX—X ст.), що виникли на основі прачесько-словацького піддіалекту, настільки сильно взаємодіяли з мовленням південних слов'ян Першого болгарського царства, що за деякими фонетичними й лексико-граматичними ознаками вони стали ближчими до давньоболгарської мови, ніж до давньолехітських говорів, які стали основою польської, кашубської, полабської та лужицької мов. Ці обставини свідчать про відсутність у західних слов'ян спільної мови.

Центральний і власне східний піддіалекти

Східний діалект праслов'янської мови характеризувався ще глибшими й складнішими диференційними ознаками, у зв'язку з чим його ц е н т р а л ь н и й і в л а с н е с х і д н и й піддіалекти відрізнялися між собою більше, ніж піддіалекти західного діалекту. Цен-

тральний піддіалект був поширений на території між Західним Бугом і Горинню (землі сучасної Волині, західної частини Рівненщини, Південно-Західної Хмельниччини, Північної Тернопільщини й Північно-Східної Львівщини), а власне східний — від Горині та лівобережжя Верхнього Дністра до басейну Середнього Дніпра, охоплюючи значну частину його лівобережжя.

Менший за територією поширення центральний піддіалект, який тісно взаємодіяв у першій половині та середині І тис. н. е. з пралехітським піддіалектом, діалектами прабалтійської мови, першим зазнав впливу готського мовлення й характеризувався значно більшою роздрібненістю говорів, ніж власне східний піддіалект. У ньому розрізняють дві групи говорів: північну й південну. Північна група взаємодіяла з пралехітським піддіалектом і балтійськими діалектами, а південна — із власне східним піддіалектом. Ця обставина спричинилася до того, що, переселившись на Балкани, носії північної групи говорів заклали основи для болгарської та македонської мов, а носії південної групи створили підґрунтя для розвитку сербської, хорватської та словенської мов. До переселення південних слов'ян на Балканський півострів північний говір мало чим відрізнявся від південного, а весь центральний піддіалект устиг сформувати специфічні для нього ознаки: розвиток [ę] із псл. **-jons* , займенникових форм *tebě, sebě* та ін.

Формування двох підгруп південнослов'янських мов — східної (болгарська й македонська мови) і західної (сербська, хорватська й словенська) — зумовлене не тільки різною говірковою основою центрального піддіалекту та різними міждіалектними контактами колишньої метрополії. Цьому сприяли й різні напрямки міграції носіїв північного та південного говорів за Дунай: одна етнічна група рухалася через сучасну Південно-Західну Україну, Східну Румунію і Східну Сербію, закріпившись у східній частині Балкан, а інша потрапила на Західні Балкани через Словаччину, Моравію, Верхні Альпи й Словенію.

Власне східний піддіалект мав менше відмінностей, ніж центральний. На думку С. Бернштейна, «східний піддіалект у цей період ніяких говорів не мав. Він являв собою вражаючу діалектну єдність. Лише на південному заході, в районі на північ від витоків Південного Бугу й Дністра, розвинулись деякі мовні особливості, що загалом були східному піддіалекту чужі (наприклад, закінчення *-то* в 1 ос. мн. теперішнього часу під наголосом)». Саме власне східний піддіалект вважають східнослов'янською прамовою, з якої розвинулася східнослов'янська підгрупа мов. У першій половині І тис. н. е. в цьому піддіалекті відбулися всі основні фонетичні та граматичні зміни, які відрізняли його від західного діалекту й згодом закріпилися в українській, російській і білоруській мовах.

Менша строкатість власне східного піддіалекту не означає відсутності в ньому говорів. Об'єктивні дивергентні процеси в праслов'янській мові пізнього періоду мали універсальний характер. Тенденція до поступового розщеплення мови-основи на діалекти й піддіалекти, а останніх на свої говори й нові діалектні масиви мала поступальний розвиток на всіх слов'янських землях. Тому на тлі розпаду пралехітського, прачесько-словацького й центрального піддіалектів на окремі говори, що утворювали нові діалектні масиви, власне східний діалект не був винятком. Так, ще до остаточного розпаду праслов'янської мови в південно-західній частині власне східного піддіалекту, крім дієслівного закінчення **-то*, зародилися деякі протоукраїнські мовні ознаки, зокрема із звукосполуки [dj] розвинулася африката [ǯ'] (пор. укр. *ходжу, бджола* й рос. *хожу, пчела*).

Не могло бути монолітності власне східного піддіалекту і з погляду на зовнішні причини. Йдеться про те, що носії цього піддіалекту з початку III до V ст. (після занепаду зарубинецької культури) становили основу поліетнічної черняхівської культури, до якої, крім східнослов'янських племен, належали також нащадки скіфів, сарматів, дакофракійців, що займали величезну територію від Закарпаття до Дону й від дніпровських порогів до Волхова. Відповідно, протоукраїнський діалектний масив зазнавав змін під впливом іраномовних племен і фрако-дакійців, а проторосійський і протобілоруський — балтійських та угрофінських діалектів. Як зазначає Г. Півторак, уже в VI ст. праукраїнська (антська) етномовна територія мала два діалектно й етнографічно відмінні масиви: північний і південний, а з початком формування союзів племен східнослов'янська діалектна спільнота поступово розпадалася і наприкінці І тис. н. е. припинила своє існування. Подібні процеси відбувалися на проторосійській і протобілоруській етномовних територіях.

Запитання. Завдання

1. У чому сутність праслов'янської мови? Охарактеризуйте терміни, які використовують на її позначення.
2. Назвіть періодизації історії праслов'янської мови та аргументуйте кожну з них.
3. Назвіть ознаки, успадковані праслов'янською мовою з індоєвропейської. Якими були лексичні й граматичні особливості праслов'янської мови.
4. Опишіть основні фонетичні ознаки праслов'янської мови в різні періоди її розвитку.
5. У чому сутність фонетичної транскрипції праслов'янської мови. Поясніть уживання її знаків.
6. Чим зумовлене і яким було діалектне членування праслов'янської мови? Проаналізуйте розвиток її основних звукосполук у різних групах слов'янських мов.
7. Які піддіалекти виділилися з праслов'янської мови? Охарактеризуйте фонетичні відмінності між ними.

4. Слов'яни у давні часи

Теорії прабатьківщини слов'ян

Достовірні свідчення про слов'ян з'явилися в першій половині I тис. н. е., а багатовікову попередню історію слов'янська філологія відтворює завдяки спільним зусиллям археологів, етнографів, фольклористів, мовознавців. Реконструйована ними і наявна в писемних пам'ятках інформація дає досить повне уявлення про час і місце зародження слов'ян, їхню історію та зв'язки з іншими давніми етносами, а також про відображені в мові матеріальну й духовну культури.

Проблема походження слов'ян та їхньої мови надзвичайно складна. Вона здавна хвилювала представників гуманітарних галузей науки (істориків, археологів, мовознавців та ін.) і не втрачає своєї актуальності вже багато століть. Міркування про давні території слов'ян спостерігаються ще в працях античних авторів та у «Повісті временних літ» Нестора Літописця. З розвитком порівняльно-історичного мовознавства в XIX—XX ст. виникло до десятка відомих теорій прабатьківщини слов'ян: середньоазійська (Ф. Бопп, Ф. Енгельс), євразійська (С. Младенов, К. Мошинський), прибалтійська (О. Шахматов), задеснянська, або задніпровська (Я.-М. Розвадовський), дунайсь-

ка (літописець Нестор, О. Трубачов, Г. Півторак), карпатська (В. Іванов, Ю. Удольф), надчорноморська (Ю. Карпенко), вісло-одерська (Й. Костржевський, Т. Лер-Сплавінський, В. Маньчак), вісло-дніпровська, або середньо-наддніпрянська (Л. Нідерле, М. Фасмер, Ф. Філін, В. Петров, Г. Годловський) та ін. Представники цих теорій визнають взаємозв'язок або часткову тотожність найдавнішої території індоєвропейців і праслов'ян на тій підставі, що протослов'янські діалекти та праслов'янська мова разом з протобалтійськими діалектами і прабалтійською мовою найбільшою мірою продовжували розвиток індоєвропейської прамови. Саме тому найперші власне лінгвістичні теорії XIX ст. пов'язували прабатьківщину слов'ян здебільшого із Середньою Азією, де нібито зародилася індоєвропейська прамова, якою на той час вважали санскрит.

Після визнання санскриту однією з індоєвропейських мов найдавнішу територію індоєвропейців і праслов'ян почали відшукувати ближче до Європи, точніше в її центральній і північно-західній частинах. Певною мірою це зумовлено було високим рівнем розвитку порівняльно-історичного мовознавства в Німеччині, Данії, Франції, Росії та ін., а також твердженням про існування балто-слов'янської етномовної спільноти. Найґрунтовніше прибалтійську теорію обстоював О. Шахматов, який уважав, що праслов'яни зародилися у районі гирла Західної Двіни й з'явилися в Карпатах та в Наддніпрянщині відносно пізно.

О. Шахматов спирався у своїх висновках на лінгвістичні спостереження та абстрактно-узагальнені роздуми, не вникаючи в суть археологічних свідчень і реальність історичних та етногенетичних процесів. Вибудувані схеми етнічного розвитку й міграційних рухів багато в чому суперечили його лінгвістичним висновкам і схемам, які в сучасній науці не мають надійного підґрунтя. Та й мовознавчі аргументи вченого не завжди виглядали беззаперечними. Мінімальне використання такого важливого джерела як топонімія було здебільшого некритичним. Досліджуючи етногенетичні проблеми переважно на основі ботанічної та зоологічної термінології, О. Шахматов розглядав дещо спрощено її походження, не враховував динаміку позамовних процесів і зміни в семантичній структурі слів. Відчуваючи непереконливість частини своїх схем, учений кілька разів відмовлявся від попередніх гіпотез і за рік до смерті (1919) визнав, що питання про найдавнішу територію слов'ян для нього залишається нерозв'язаним.

Польський мовознавець Я.-М. Розвадовський визначав найдавнішу територію праслов'ян на схід від витоків Дніпра й Десни, а також у Дніпро-Деснянському межиріччі (задніпровська теорія). В основі його лінгвістичних матеріалів були топоніми, які належать до найдавніших лексичних одиниць мови і зберігають важливу позамовну інформацію. Проаналізувавши назви водних об'єктів Центральної та Східної Європи, Я.-М. Розвадовський виявив найбільшу питому вагу давніх слов'янських назв у межиріччі Дніпра й Десни та на схід від їхніх витоків. Однак топонімія цього ареалу практично не має прямих зв'язків з індоєвропейським субстратом, що свідчить про її хронологічну відірваність від найдавніших (ранньопраслов'янських) поселень. Крім того, зазначений регіон, за археологічними свідченнями, не відзначався сталим і насиченим засвоєнням іншомовними племенами до його відносно пізнього заселення праслов'янами (на початку I тис. н. е.), через що давні слов'янські назви переважають на цих теренах. Можливо, тому Я.-М. Розвадовський вносив корективи до своєї позиції, зрештою визнавши територію праслов'ян між Дніпром і Віслою.

До найдавніших гіпотез щодо прабатьківщини слов'ян належить дунайська, подана в «Повісті временних літ» дияконом Києво-Печерського монастиря Нестором. Називаючи Нижню й Середню Наддунайщину найдавнішою територією слов'ян, літописець чітко вказує на ті землі, куди розселилися слов'янські племена, з-поміж яких: моравани, чехи, білі хорвати, серби, ляхи, від яких пішли поляки («полянє»), лужичани («лутичі»), мазовшани, поморяни, поляни, древляни, полочани, новгородські слов'яни, сіверці.

Наприкінці XX ст. якісно нові аргументи на користь цієї теорії висунув російський учений О. Трубачов. Серед них: 1) образ Дунаю у фольклорі всіх слов'ян, зокрема східних, які в давні часи з цією річкою безпосередньо не стикалися; 2) входження найдавнішої слов'янської топонімії до центральноєвропейського топонімного ареалу; 3) слов'янська топонімія, яку застали в басейні Дунаю угорці; 4) збереження найдавніших фонетичних ознак праслов'янської мови на периферії її поширення (територія на південь від Карпат); 5) відсутність контрастних (яскравих) свідчень про виділення праслов'ян з індоєвропейської спільноти свідчить про їхній розвиток у місці зародження індоєвропейців, яким є Центральна Європа; 6) середньодунайська концепція праслов'янського ареалу

повніше відповідає давньому спілкуванню праслов'ян з давніми італіками, германцями, кельтами, іллірійцями; 7) ареал древнього топоніма *Київ* — це весь слов'янський ареал, епіцентр і джерело якого знаходиться в басейні Дунаю, та ін.

Однак теорія О. Трубачова не знайшла загального визнання. Підставами для цього є: 1) відсутність надійних археологічних свідчень щодо зародження праслов'ян у басейні Дунаю; 2) відсутність будь-яких письмових згадок в античних джерелах I тис. до н. е. про праслов'янські племена, які на задунайських землях мали б тісно контактувати з давніми греками, римлянами та іншими писемними народами; 3) практична доведеність істориками та іншими вченими появи слов'ян на Балканах лише після другого Великого переселення народів у середині I тис. н. е.; 4) похідність діалектних ознак південнослов'янських мов від центрального піддіалекту східного діалекту, який не мав контактів з балканськими мовами; 5) мінімальний прошарок праслов'янських апелятивних і топонімних основ у лексиці задунайських народів і вагомий іншомовний субстрат у тамтешніх південнослов'янських мовах.

Близькою до дунайської є к а р п а т с ь к а т е о р і я прабатьківщини слов'ян, яка набула найбільшої популярності в другій половині XX ст. Її представниками є російський мовознавець В'яч. Іванов, німецький мовознавець Ю. Удольф та ін. Дослідники спираються переважно на етимологічний аналіз гідронімів і твірних географічних термінів прикарпатського ареалу. Так, В'яч. Іванов, аналізуючи мовний матеріал від м. Закопане в Польщі до української Буковини, робить висновок, що саме в цьому відносно замкнутому ареалі спостерігається висока концентрація праслов'янських гідронімів з основами **bar-, *bolto, *jezero, *glina, *ilъ, *kalъ, *morje, *potokъ, *rěka, *voda.*

Однак більшість дослідників не підтримує цієї теорії. Аргументів проти неї багато, серед них: 1) реконструйований багатий лексичний фонд праслов'янської мови переконливо свідчить про рівнинний характер найдавнішої території слов'ян, яка характеризувалася відповідним рельєфом, рослинним і тваринним світом; 2) історичні та археологічні свідчення підтверджують, що до нашої ери праслов'яни не проживали в Карпатах і за Карпатами.

Представником н а д ч о р н о м о р с ь к о ї т е о р і ї є український мовознавець Ю. Карпенко. Ця теорія прабатьківщини слов'ян спирається головним чином на логіку міграційних процесів. Однак існує кілька застережень щодо цієї гіпотези: 1) праслов'яни вели осілий спосіб життя, для якого сприятливими були умови лісостепу й полісся, а не надчорноморського степу, в якому панували кочові племена; 2) прошарок праслов'янської апелятивної й ономастичної лексики в Північному Надчорномор'ї виявляється дуже незначним порівняно з українським Лісостепом і Поліссям чи іншими старожитніми територіями; 3) переконливих історико-археологічних свідчень щодо перебування праслов'ян у Північному Надчорномор'ї до нашої ери (навіть з урахуванням припущень на основі історичних записів Геродота) практично не існує, але беззаперечними є докази щодо панування в цьому регіоні кіммерійців, таврів, скіфів та інших племен.

Згідно з в і с л о - о д е р с ь к о ю т е о р і є ю найдавнішою територією праслов'ян були землі сучасної Польщі, тобто між ріками Вісла й Одер. Науково аргументованою ця позиція стала в XX ст. Її обстоювали польські археологи на чолі з Й. Костржевським. Щоправда, не всі їхні докази витримали перевірку часом, зокрема твердження про тотожність меж археологічних культур й етнолінгвальних спільнот. У першій половині XX ст. цю теорію підтримували археологи Л. Козловський, Т. Сулимирський, К. Яжджевський (поляки), Я. Філіц (чех), Й. Кокошець (югослав), антрополог Я. Чекановський, мовознавець М. Рудницький (поляки) та ін.

Якісно новий етап у становленні вісло-одерської теорії пов'язаний з іменем польського мовознавця Т. Лера-Сплавінського, який видав з цієї проблеми монографічну працю «Про походження і прабатьківщину слов'ян» (1946). На відміну від О. Шахматова Т. Лер-Сплавінський за основу своєї гіпотези взяв археологічні свідчення. Він вважав, що відомі в Центральній і Західній Європі індоєвропейські племена молодші від неоліту (нового кам'яного віку VIII—III тис. до н. е.), бо до кінця III тис. до н. е. ці землі заселяли носії гребінчатої кераміки, які прийшли зі сходу і належали, очевидно, до угро-фінської сім'ї. Індоєвропейці, які розмовляли різними діалектами і представляли культуру шнурової кераміки, почали свою експансію цієї території на рубежі III—II тис до н. е., просуваючись із заходу на схід аж до басейну Оки. Між Одером й Окою закріпилися носії протобалтійського діалекту, які асимілювали фінські племена та їхню мову, про що свідчить фінський субстрат у протобалтійській мові. Під тиском носіїв лужицької

культури, яку Т. Лер-Сплавінський не вважав праслов'янською і називав венетською, у середині II тис. до н. е. відбувся розпад єдиної етнічної та мовної протобалтійської спільноти на праслов'янську й прабалтійську. Цінним у концепції Т. Лера-Сплавінського було те, що він проаналізував не лише дивергентні, а й конвергентні процеси в системі діалектів праслов'янської мови різних епох.

Історико-археологічні аргументи Т. Лера-Сплавінського були надто гіпотетичними. Їх критично сприйняло багато фахівців, у т. ч. і польських. Так, загалом підтримуючи версію про вісло-одерську прабатьківщину слов'ян, польський археолог, сучасник Т. Лера-Сплавінського, Й. Костржевський категорично заперечив балто-слов'янську етномовну спільноту, бо з нею не можна пов'язати жодну цілісну культуру.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. польський мовознавець В. Маньчак з нових позицій обстоює вісло-одерську теорію прабатьківщини слов'ян. Він використав лінгвостатистичні показники, які в поданому вигляді працюють на користь теорії виникнення праслов'янської та індоєвропейської прамов на території сучасної Польщі. Однак залишаються протиріччя історико-археологічного характеру і проблема праслов'янського субстрату. Не випадково все більше сучасних дослідників, у т. ч. польського походження (наприклад, К. Годловський, М. Манчинська, З. Бабік та ін.), схиляються до середньонаддніпрянської гіпотези, яка значно краще узгоджується з досягненнями різних наук у питанні етно- й глотогенезу слов'ян.

Вісло-дніпровська (середньонаддніпрянська) теорія також має давні традиції. Зокрема, в античних джерелах пов'язані зі слов'янами племена найчастіше розміщалися на схід від Карпат на теренах Правобережного Лісостепу й Полісся. На цій підставі в XIX ст. словацький мовознавець П.-Й. Шафарик відводив праслов'янам землі сучасної Волині, Поділля й Галичини. Такого ж висновку на початку XX ст. дійшов і російський історик О. Погодін, який активно залучав до археологічних свідчень найдавніші назви слов'янських річок. У першій половині XX ст. чеський археолог Л. Нідерле «перемістив» найдавнішу територію праслов'ян від Вісли до середнього Дніпра. Основний висновок дослідника полягав у тому, що численні матеріальні пам'ятки свідчать про осілий спосіб життя переважно в умовах болотистого полісся, засвоєння якого вимагало високоорганізованої праці, соціального рівноправ'я, демократичних стосунків і забезпечувало слов'янам тривалий відносний спокій суспільно-культурного розвитку на тлі бурхливих подій та міжетнічних конфліктів в античних країнах великих цивілізацій. Такий спосіб життя не означав повної ізоляції праслов'ян, які тісно контактували з іншими племенами, особливо прабалтами й прагерманцями.

Одночасно з Л. Нідерле в першій половині XX ст. етимологічними розвідками середньонаддніпрянську прабатьківщину слов'ян підтвердив німецький мовознавець М. Фасмер. Найтиповіші для давніх слов'янських територій рослинність, тваринний світ, рельєф тощо знайшли своє відображення в праслов'янському лексичному фонді (пор., наприклад, слова праслов'янського походження *гай, дуб, бик, окунь, земля* та багато інших).

У другій половині XX ст. прихильниками вісло-дніпровської теорії були П. Третьяков, В. Горнунг, В. Петров, Ф. Філін, С. Бернштейн, К. Годловський, Ю. Шевельов та ін.

Основними аргументами на користь вісло-дніпровської теорії є: 1) надійні археологічні свідчення; 2) відображення у праслов'янському лексичному фонді найхарактерніших для правобережного українського полісся й лісостепу рельєфу, рослинності, тваринного світу і т. ін.; 3) висока частка праслов'янських топонімів з переважно індоєвропейськими основами; 4) збереження більшої частини праслов'янських звукосполук у західнослов'янських мовах (**dl, *tl, *gvě-, *kvě-, *tort-, *je-, *ǫ, *ę*), що є ознакою периферії давнього мовного розвитку стосовно його ядра в Середній Наддніпрянщині; 5) природа праслов'янської мови значною мірою зумовлена взаємодією протослов'янських діалектів індоєвропейської прамови з мовленням носіїв трипільської культури, що охоплювала переважно північну частину сучасної Правобережної України від Середнього Дніпра до Верхнього Дністра; 6) більшість учених прийняла середньонаддніпрянську теорію або наблизилася до неї; 7) середньонаддніпрянська теорія знаходиться на перетині практично всіх крайніх поглядів.

Питання про місце зародження праслов'ян як окремого етносу залишається відкритим і може бути остаточно розв'язаним за умови комплексного врахування та глибокого аналізу мовних і позамовних чинників, синтезу найновітніших знань з цієї проблеми в різних галузях науки. Напевно можна стверджувати лише те, що прабатьківщина слов'ян не була монолітною й вузько обмеженою територією.

Розширення території праслов'ян на початку і у середині I тис. н. е.

Зважаючи на відсутність надійних свідчень про діяльність праслов'ян до нашої ери, коли найрозвинутіші цивілізації вже гучно заявили про себе, на дуже повільні зміни у системі їхньої мови, можна припустити, що вони істотно не змінювали в цей час своєї найдавнішої території, осілого способу життя і мирних стосунків з найближчими сусідами. Такий стан тривав до кінця I тис. до н. е., коли в середині праслов'янської етномовної спільноти відбувся розпад колись єдиної культури на дві: пшеворську та зарубинецьку. Почалися активні пошуки нових земель далеко за межами історичної прабатьківщини. Цей процес став таким масштабним, що в другій половині I тис. до н. е. його відчули найближчі сусіди, а на початку і у середині I тис. н. е. — античні цивілізації.

Об'єктивно зумовлений розпад праслов'ян на дві гілки — західну й східну — на початку I тис. н. е. постійно посилювався, внаслідок чого між племенами пшеворської та зарубинецької культур утворився певний вакуум, яким першими скористалися германські племена готів, розпочавши в II ст. міграцію на південний схід від дельти Вісли вздовж Західного й Південного Бугу до Північного Надчорномор'я (III—IV ст.). Це вторгнення посилило дивергентні процеси в суспільстві й мові праслов'ян, західна частина яких (венети) поступово поширювалася у двох напрямках: 1) північно-західному на території всього Вісло-Одерського межиріччя, а згодом і до басейну Лаби (у германців Ельби), де відбувалося формування пралехітських племен — предків майбутніх поляків, полабів і кашубів; 2) південно-західному через Татри на лівобережну частину Середньодунайської низовини в районі Моравії й Північно-Західної Паннонії, де формувалися чехи й словаки.

Західне крило зарубинецьких племен (склавини) в III—IV ст. масово переселялося в басейн Дунаю, освоєння якого здійснювалося двома шляхами: 1) від басейну Західного Бугу і Верхнього Дністра через українське Прикарпаття і Східну Румунію в басейн Тиси, де відбувалося становлення сербів, хорватів і словенців; 2) від Дніпро-Прутського межиріччя, огинаючи Карпати з південного сходу, предки слов'янських болгар і слов'янських македонців разом з частиною антів і кочовими племенами, що просувалися на південний захід у союзі чи під тиском гунів, прийшли на ліве узбережжя Нижнього Дунаю.

Венети й переважна більшість склавинів у процесі освоєння лівобережжя Нижнього й Середнього Дунаю, який у V ст. завершився, долали й частково заселяли гірську місцевість Центральної Європи, витісняючи або асимілюючи місцеві племена (кельтів, іллірійців, фракійців та ін.), що спричинилося до істотних змін у структурі й лексичному складі діалектів праслов'янської мови. Але формування окремих південнослов'янських мов і народів у цей період ще не відбулося. Для цього потрібен був час і ті умови, які склалися в VI—VII ст. унаслідок остаточного заселення слов'янами Балканського півострова.

Східне крило праслов'янських племен (анти) мігрувало в іншому напрямку. Одна їхня частина в II—III ст. просувалася вздовж Десни на північ, а в III—IV ст. цілком освоїла басейни Верхнього Дніпра, Оки й Верхньої Волги. На цьому шляху анти, а пізніше їхні нащадки руси, просувалися без серйозного опору, засвоюючи переважно балтійський субстрат. Натомість інша частина здебільшого в боротьбі з готами в III—IV ст. заселила басейни нижньої течії Дністра, Південного Бугу й Дніпра, проникнувши у Північне Надчорномор'я, де закріпитися надовго не дозволяли, крім готів, численні кочові племена.

Войовничі гуни, які сформувалися в II—IV ст. між Уралом й Алтаєм як конгломерат кочових племен на основі тюркомовних хунну, місцевих угрів і сарматів, дали новий поштовх міграційним процесам слов'ян. Утворивши могутній міжплемінний союз, гуни у другій половині IV ст. почали масове переміщення на захід, поглинувши на своєму шляху від Уралу до кордонів Давнього Риму десятки племен (у т. ч. готів) та кілька державних утворень. Масштаб і наслідки їхнього пересування в Європі були настільки вражаючими, що саме з гунами пов'язують початок другого Великого переселення народів. Найбільшої могутності гунський союз досяг у середині V ст. при Аттілі, який значно розширив кордони своїх володінь від Карпат до Риму. Зміцненню гунського союзу і розширенню його володінь далеко на захід сприяли слов'яни, які використовували тиск кочівників для досягнення своїх цілей у завоюванні балканських земель. Є спогади очевидців, що підтверджують відносне порозуміння між гунами й праслов'янами. Так, візантійський посол Пріск, відвідавши 448 р. в Паннонії Аттілу, згадує, що там його частували напоєм, який називається мелос (пор. вислів слов'янських казок «І я там був, *мед-пиво* пив...»). У літописі готського

історика Йордана згадується обряд *страва* (*strava*), який справляли на похороні Аттіли, і деякі мовознавці пов'язують його зі слов'янськими звичаями. І хоч спільність обрядів у гунів і слов'ян є сумнівною, тимчасовий союз між ними існував.

Після смерті Аттіли 453 р. і розгромної поразки гунів у Північній Галлії (на Каталаунських полях) від об'єднаних західноєвропейських племен гунський союз розпався. Почалося масове розселення на півдні Європи неіндоєвропейських (переважно тюркських) племен, чого не було ще від часів трипільців, а індоєвропейські племена активізувалися у боротьбі за перерозподіл земель. У цьому процесі, який бурхливо протікав у IV—VII ст. на землях колись могутньої Римської імперії, активну роль відігравали слов'яни, які істотно розширили свої території в південно-західному напрямку, заселивши значну частину Балканського півострова.

Унаслідок освоєння слов'янами протягом III—V ст. лівобережної придунайської частини Балкан були підкорені рештки кельтських племен, колишня римська провінція Дакія, північна частина Фракії та ін. Це було непомітним для римлян та їхніх наступників візантійців, які панували на південь від Дунаю. Але коли склавини, анти й моравська частина венетів (моравани), надійно закріпившись на лівому березі Нижнього й Середнього Дунаю, почали групові напади й масові походи на південне узбережжя (спочатку на Фракію, Мезію, Македонію, Епір, Фессалію та ін.), про слов'ян заговорили як про грізну силу в Центральній Європі. Склавини, анти й нащадки гунів, які стали союзниками слов'ян, разом майже щороку здійснювали напади на провінції наймогутнішої тоді Візантійської імперії Юстиніана І. Першими заселили задунайські землі Балканського півострова предки нинішніх болгар і македонців (південні племена склавинів) у союзі з антами, яких візантійці вважали наймогутнішим слов'янським плем'ям. Приблизно 535 р. вони захопили й спустошили всю Фракію, в 548 р. — південно-східну частину Іллірії аж до античного міста Дурраса на березі Адріатичного моря.

У другій половині VI ст., коли візантійська армія завойовувала території у війнах з персами, слов'яни зміцнювали свої позиції на Східних Балканах, остаточно заселивши всю Фракію, Солунь і більшу частину Греції. Наприкінці VI ст. вони закріпилися на цих територіях, а також у

Мезії, Македонії, майже по всій Греції, захопивши Аттику, Фессалію, Евсей, Епір, Пелопоннес (сліди слов'ян донині зберігаються в топонімії Греції). У першій половині VII ст. предки болгар і македонців з частиною приєднаних до них антів були настільки сильними, що 613 р. їхній флот спустошив Апулію біля берегів Південної Італії, в 623 р. вони висаджувалися на острові Крит, а 625 р. наблизилися до візантійської столиці Константинополя. Їхню могутність частково підірвала в 60—70-ті роки VII ст. булгарська орда Аспаруха, яка підкорила собі слов'ян і в союзі з ними, а також з аварами й хазарами на північ від Балканського Хребта створила 680 р. булгарсько-слов'янську державу. Її першим ханом став Аспарух, на чолі з яким слов'яно-тюркський симбіоз у 681 р. домігся від Візантії визнання Першого болгарського царства, що проіснувало до 1018 р. З часом у цьому симбіозі взяли гору слов'янські звичаї, спосіб життя, культура й мова, а від тюрків залишився етнонім *болгари* (< д.-тюрк. *bulɣar*) і деяка подібність у зовнішності.

Нащадки венетів, які поселилися в басейні лівобережної Морави, переважно залишалися на лівому (північному) узбережжі Дунаю. Пізніше вони частково приєдналися до міграцій на Західні Балкани північно-склавинських племен, що були предками сербів, хорватів і словенців. Завоювання ними західної частини Балканського півострова відбувалося пізніше (кінець VI — початок VII ст.) від подібних процесів на Східних Балканах, через що про середньонаддунайські племена слов'ян немає згадок у найповніших свідченнях античних авторів VI ст. Зокрема, в 614 р. слов'яни в тимчасовому союзі з аварами, які на той час створили в Паннонії державне утворення Аварський каганат (середина VI — кінець VIII ст.), дійшли аж до Далмації на узбережжі Адріатичного моря, а до кінця VII ст. предки сербів і хорватів повністю зайняли Далмацію, Боснію, Герцеговину й Чорногорію, асимілювавши переважно іллірійсько-фракійське та грецьке населення. В цей час предки словенців подалися на захід до Альп і поступово заселили всю нинішню Словенію та сусідні з нею землі (переважно південно-східну частину сучасної Австрії до Лінца й Відня). Їхніми північними сусідами стали на лівому березі Дунаю кельтські племена, германці й моравани, на заході — баварські племена, а на південному заході — лангобарди й романомовне населення Апеннін та Балкан. За цих умов предкам словенців довелося найбільше воювати з германськими племенами лангобардів і баварців.

Отже, походи слов'ян (часто в тимчасових союзах з іншими племенами) вглиб Балканського півострова виявилися успішними і завершилися засвоєнням цих земель. Слов'янські території в південно-західному напрямку розширилися вздовж усього Дунаю та Адріатичного моря до Східних Альп включно. Однак ця територія не була ні спільним державним об'єднанням, ні конгломератом кількох держав, ні навіть суцільно заселеним слов'янами краєм. Там, де переважали слов'янські племена, з часом постали первіснообщинні суспільства або державні утворення слов'ян, а де переважало неслов'янське населення — розвинулися країни, які поступово асимілювали слов'ян. Так сталося з дакійськими слов'янами на території сучасних Румунії та Молдови, після яких залишилася лише давня топонімія і дещо від власної культури та мови. Така ж доля спіткала грецьких слов'ян. Більша частина території, засвоєної словенцями, під впливом місцевих баварців, лангобардів, романців була германізована або романізована, а після приходу в Паннонію давніх угрів (IX ст.) ще й мадяризована (нині Словенія займає територію майже втричі меншу, ніж у VIII ст.).

Певна частина слов'ян у пошуках кращої долі продовжувала невеликими групами проникати на чужі землі (наприклад, у Малу Азію), не маючи перспективи на створення власної етномовної спільноти або держави. Коли в Європі відбувався процес активного формування моно- чи поліетнічних державних утворень, слов'яни Балканського півострова в різний час і в різних формах створювали свої суспільства, які суцільним ланцюгом тягнуться вздовж Дунаю від Західного Надчорномор'я до Східних Альп. Між нащадками колись тісно пов'язаних склавинів та антів вклинилися давні волохи (предки румунів і молдован) і частково мадяри (предки угорців). На півночі між предками словенців, хорватів, сербів і предками чехів та словаків (кордоном між ними був Дунай від гирла Тиси до Відня, а на захід від Відня жили кельтські племена), вклинилися германські племена й мадяри. Внаслідок захоплення наприкінці IX ст. Паннонії уграми, які відділили мораван від південних слов'ян, посилився зв'язок між майбутніми чехами і словаками та поляками, полабами й кашубами.

Після остаточного заселення Балкан у VI—VII ст. південні слов'яни істотно не розширювали своїх територій, зберігаючи освоєні землі або в складі інших державних утворень, або у формі власних країн. Західнослов'янські предки чехів і словаків (моравани) асимілювали кельтські

племена, від одного з яких (*бої*) походить сформована в латинській мові давня назва Чехії — *Богемія*, а пізніше частину германських племен, з якими постійно контактували і часто воювали, розширивши свою територію на схід і на захід від Моравії. У другій половині VI ст. більшість мораван опинилася під владою аварів, що захопили Паннонію і створили там державу. З метою захисту від завойовників князем Само на основі західнослов'янських племен і частково предків сербів та хорватів 623 р. був створений перший політичний союз слов'ян *Само*, який після смерті князя 658 р. розпався. На початку IX ст. виникла Великоморавська держава (князівство), яка припинила своє існування на початку X ст. під тиском угрів, що захопили словацькі землі, а на заході було створено Чеську державу (з XII ст. — королівство). Протягом кількох століть чехи й словаки не мали власних державних утворень, але зуміли зберегти свої культурні традиції й мови.

Нащадки венетів (поляки, вісляни, мазовшани та ін.) у протистоянні з германськими племенами до кінця I тис. н. е. також розширювали свої території. Наприкінці I — на початку II тис. полаби заселяли землі від Одри до р. Лаби, від назви якої виник етнонім. Пізніше ці племена були асимільовані германцями; лише частина їх (лужичани) зберегла свою етномовну самобутність понині.

Східнослов'янські племена в боротьбі з кочівниками також зберегли свої території, освоєні в середині I тис. н. е. Відсутність серйозного опору на сході й півночі через низьку заселеність і невисоку родючість земель спричинилася до того, що нащадки антів (руси) розширювали власну територію переважно тими землями, де багатими були мисливські, водні та сировинні ресурси. На зазначених теренах в IX—XII ст. було створено спочатку ранньофеодальну державу Київська Русь, а пізніше і Московську Русь.

Розширення територій було пов'язане з мирною чи воєнною взаємодією слов'янських племен з іншими племенами й народами, значну частину з яких слов'яни асимілювали. Як наслідок, їхні діалекти й мови, засвоївши іншомовний субстрат і міждіалектний адстрат, зазнали суттєвих змін. Так, мова болгар і македонців, слов'янізувавши фракійський субстрат, набула непритаманних слов'янським мовам балканських ознак (вживання постпозитивного артикля, втрата відмінювання імен та ін.). Сербська, хорватська і чеська мови, що формувалися під впливом романо-іллірійського та кельтського субстрату, відновили, наприклад, складотворчу функцію сонантів [r]

і [l]: пор. чес. *vlk, vrch* та ін. Польська й лужицькі мови під впливом наявних у германських мовах індоєвропейських дифтонгів **en, *em, *on, *om* зберегли праслов'янські носові **ę, *ǫ*. Але найпомітніше така взаємодія позначилася на формуванні в майбутніх слов'янських мовах властивого їм міжслов'янського чи слов'яно-неслов'янського адстрату: богемсько-баварського, німецько-лужицького, мадяро-словацького, каринтійсько-швабського, албано-македонського, греко-солунського, буковинсько-румунського, карелопоморського та багатьох інших, що сприяло закріпленню в топонімії одного народу впливів іншого або появі в лексичному складі запозичень.

Велике переселення народів для слов'ян та їхніх мов посилило розшарування праслов'янської етномовної спільноти. В IV—V ст. в праслов'янській мові відбувалися інтенсивні дивергентні процеси, які в VI—VII ст. завершилися її остаточним розпадом як цілісної системи, після чого на основі виділених діалектних масивів — західного, східного й південного, які ще тривалий період функціонували в перехідному стані, почалося поступове формування давніх слов'янських мов.

Археологічні свідчення про слов'ян

Свідчення сучасної археології стосовно давнього населення степового й лісостепового простору від Наддунайщини й Балкан до Центральної Азії неоднозначні. Наприкінці V — на початку IV тис. до н. е. в західній частині цього регіону закріпилися трипільці, які згодом дійшли аж до Дніпра, але не були безпосередніми предками праслов'ян, бо, як уважає більшість учених, належали до східносередземноморського («вірменоїдного») антропологічного типу, відмінного від слов'янського. На схід від них у III тис. до н. е. функціонувала середньостогівська культура, яка поступово трансформувалася в ямну культуру (названа за влаштуванням могильних ям під курганами), що панувала між басейном Дніпра й Волги і лягла в основу культури аріїв (оріїв). Унаслідок змішування трипільців з індоєвропейськими племенами аріїв на території сучасної України виник український, або динарський, антропологічний тип, до якого належать, крім українців, словаки, серби, хорвати, словенці, чорногорці. Слов'янські народи північної групи (поляки, росіяни, білоруси) разом з балтами належать до так званого віслянського антропологічного типу. Припускають, що витоки протослов'ян, як і протогерманців та протобалтів, ідуть від індоєвропейських скотарсько-хліборобських племен культури кулястих амфор, яка існувала кілька століть наприкінці III тис. до н. е., охоплюючи басейни Ельби, Одри, Вісли й далі Волинь, Поділля та значну територію Дніпровського Правобережжя. При цьому значний вплив справила на них трипільська культура і культура арійських скотарів-кочівників.

Щодо часу остаточного становлення праслов'ян як окремого етносу, то його можна визначити шляхом доведення безперервності життя цих племен від часу їхнього виникнення. На думку українського археолога Л. Залізняка, яку поділяє багато вчених, безперервність культурно-історичного розвитку суспільства на слов'янських й українських землях, зокрема, можна простежити від середини II тис. до н. е. Отже, археологічні культури, які поширені на слов'янських землях, з'явилися з II тис. до н. е., коли в Європі відносно стабілізувалася етноплемінна ситуація й на теренах культур шнурової кераміки сформувалися давньоіндоєвропейські споріднені племена. Серед них переважно праслов'янськими або ж балто-слов'янськими за своєю культурою й етнічним складом були тищинецькі племена, назва яких походить від назви могильника поблизу м. Тищинець у сучасній Польщі, та споріднені з ними комарівські племена, що отримали назву від с. Комарів Галицького району на Івано-Франківщині. На думку багатьох дослідників, ці племена від XVI до XI ст. до н. е. заселяли землі Північної України, Південної Білорусі та Східної Польщі й були попередниками західних і східних слов'ян. Залишки матеріальних виробів цих племен отримали назву в археології т и щ и н е ц ь к о - к о м а р і в с ь к а к у л ь т у р а.

Західніше від тищинецько-комарівської культури з XIII до IV ст. до н. е. розвивалася л у ж и ц ь к а а р х е о л о г і ч н а к у л ь т у р а, назва якої походить від назви області Лужиця на території Східної Німеччини. Це була поліетнічна культура давніх індоєвропейських племен (германських, кельтських, італійських, іллірійських і слов'янських). Праслов'янам ця культура повною мірою не належала, але в східній своїй частині вона визначала розвиток окремих слов'янських племен. Як і більшість давніх культур, лужицька характеризувалася могильниками з трупоспаленнями, що утворювали так звані поля погребальних урн.

Переважно праслов'янська за етнічним складом носіїв комарівська культура на теренах від Збруча до Середнього Дніпра поступово трансформувалася в самостійну слов'янську культуру, яка отримала назву б і л о г р у д і в с ь к а (від Білогрудівського лісу на Поділлі). Ця археологічна культура існувала протягом XI—IX ст. до н. е. і вважається частиною тієї етнічної основи, на якій згодом сформувалися східні слов'яни.

На зміну білогрудівській в українському лісостепу між Верхнім Дністром і Середнім Дніпром аж до басейну Ворскли з IX до VII ст. до н. е. розвивалася ч о р н о л і с ь к а к у л ь т у р а (назва від однойменного городища в Чорному лісі на Кіровоградщині). Чорноліські племена успадкували найкращі традиції білогрудівської культури і на початку залізного віку досягли високого рівня хліборобсько-скотарського та духовного розвитку. Як і їхні попередники, померлих ховали за обрядом трупоспалення в могилах без курганів.

З VII до III ст. до н. е. на півдні сучасної Білорусі й півночі України в басейні Прип'яті та нижньої течії Десни поширилася м и л о г р а д с ь к а к у л ь т у р а (від назви с. Милоград на Гомельщині), яка характеризувалася поєднанням трупоспалення й трупоскладання з курганами над могилами або без них. Етнічна належність носіїв цієї культури дискусійна. Її пов'язували зі згадуваними Геродотом неврами, з балтами, кельтами, слов'янами й скіфами. Очевидно, милоградська археологічна культура була поліетнічною і стосувалася частини праслов'янських племен.

На північному заході від носіїв милоградської культури у Польському Причорномор'ї між Нижньою Віслою й Одрою наприкінці VII ст. до н. е. почала формуватися п о м о р с ь к а а р х е о л о г і ч н а к у л ь т у р а, яка була переважно балтійською за етнічним складом носіїв, але з поширенням у наступні кілька століть (до II ст. до н. е.) на південь вплинула на розвиток західнопраслов'янських племен. Вважають, що внаслідок взаємодії поморської археологічної культури з більш ранньою лужицькою в V—IV ст. до н. е. сформувалася к у л ь т у р а п і д к л ь о ш е в и х п о х о в а н ь (за рештками трупоспалення великим дзвоноподібним кльошем), яка проіснувала на території сучасної Польщі й частково на сході Прип'ятського Полісся до кінця II ст. до н. е.

У I тис. до н. е. з праслов'янами активно контактували войовничі кіммерійці, скіфи й сармати (відомі за античними джерелами як «сколоти»), іллірійці, фракійці, кельти, германці, балти, угро-фіни та інші племена, що позначилося на розвитку матеріальної і духовної культур автохтонного населення, зокрема його мови. Як припускає Г. Півторак, у період тищинецько-комарівської і, можливо, білогрудівсько-чорноліської культур завершилося формування основних особливостей праслов'янської мови, які остаточно відокремили її від інших індоєвропейських мовних систем, а також намітилися провідні тенденції подальшого мовного розвитку.

Певна етнічна невизначеність археологічних культур, які різною мірою стосувалися праслов'ян у II—I тис. до н. е., свідчить про мінливість родоплемінних союзів, рухливість давніх племен у пошуках кращих умов життя, взаємопроникність матеріальних і духовних цінностей, притаманних первісним етносам. Попри відносну незавершеність у зазначений період процесу формування окремих етносів праслов'яни все ж характеризувалися спільним землеробсько-скотарським способом господарювання, однаковими знаряддями праці й основними продуктами виробництва, побутом і звичаями, фольклором і мовою тощо. У другій половині I тис. до н. е. спостерігалися, з одного боку, чіткіша слов'янізація архаїчних культур, з іншого — поступове розшарування праслов'янської етномовної спільноти, пов'язане з розширенням її території. Наслідком цього процесу став розвиток двох праслов'янських культур кінця I тис. до н. е. — першої половини I тис. н. е. — пшеворської та зарубинецької, на зміну яким прийшла черняхівська археологічна культура.

П ш е в о р с ь к а а р х е о л о г і ч н а к у л ь т у р а (назва пов'язана з дослідженням могильника поблизу м. Пшеворськ на південному сході сучасної Польщі) розвинулася наприкінці II ст. до н. е. на території культури підкльошевих поховань, через що її зародження інколи відносять до кінця III ст. до н. е., а в другій половині свого існування (III ст. — початок V ст.) вона вже охоплювала територію від Одри до Західного Бугу: пониззя Варти, середні частини Одри й Лаби, верхню — Вісли, Верхню Наддністрянщину й верхню частину басейну Тиси. Отже, основна її частина припадає на Південну й Середню Польщу, і лише окремі племена проникали вглиб території сучасної України (Прикарпаття й Закарпаття), що характеризує пшеворську культуру як основу майбутніх західних слов'ян. Її зазвичай пов'язують з венетами, які згаду-

ються в античних джерелах як імовірні попередники західних слов'ян.

Поселення пшеворської культури були типовими для племен, які займалися землеробством і скотарством. Їх не укріплювали, розміщували в низинах, на луках рік і на прибережних підвищеннях. Житла площею до 30 м² були переважно наземними і рідше напівземлянками. Наземні будівлі мали прямокутну форму здебільшого з однією камерою, в кутку якої було вогнище, обкладене камінням чи глиною, а по периметру стін виступали глиняні лавиці. Стіни наземної будівлі зводили з хмизу, обплетеного навколо вертикально вкопаних стовпів, та обмазували глиною.

Рештки посуду пшеворців з обвугленими зернинами сільськогосподарських культур свідчать про активне вирощування ними жита, проса, пшениці, ячменю, вівса, гороху, гречки, коноплі. Їхніми домашніми тваринами, кістки яких виявлені в господарських ямах, були корови, вівці, кози, коні, свині та ін.

З ремесел найрозвинутішим було гончарство. Спочатку переважав ліпний посуд, а з III ст. все частіше з'являються горщики, миски з ручками, глечики, виготовлені на гончарному крузі. Завдяки активному видобутку з болотної руди заліза розвивається місцева металургія й ковальська справа. Археологічні знахідки свідчать про наявність у носіїв пшеворської культури глинобитних сиродутних залізоплавильних горнів невеликого розміру. Добутий з них матеріал використовували для виготовлення найрізноманітніших залізних чи бронзових речей: ножів, сокир, молотків, серпів, кліщів, ножиць для стрижки овець, бритв, ключів, кінської упряжі, мечів, щитів тощо. На високий розвиток місцевої металургії та ковальства (особливо виготовлення військового спорядження) вплинули носії кельтської культури, які були одними із засновників цієї галузі ремесла й поширювали її в другій половині І тис. до н. е. по всій Європі до рубежів сучасної Правобережної України.

Подібною була духовна культура пшеворців, що ґрунтувалася на язичницьких релігійних віруваннях і відповідних ритуалах поховань. Археологічні знахідки свідчать, що в них переважав обряд трупоспалення з можливим використанням перекинутих догори дном урн. Накривання металевим кльошем решток спаленого мерця, характерне для попередньої культури, вже не використовували. Самі могильники були безкурганними. Новим і рідкісним явищем для праслов'ян пшеворської культури стало трупопокладення в могильниках, яке супроводжувалося покладанням біля покійника різного інвентарю, їжі, цінностей. Такі поховання стосувалися, напевно, лише багатих княжих родин і могли закріпитися під впливом високорозвинених кельтів, у поховальному обряді яких інгумація була обов'язковою. Подібні погребальні звичаї мають паралелі в могильниках германських племен, що свідчить про їхню причетність до витоків пшеворської культури.

Отже, археологічні пам'ятки пшеворської культури свідчать про її належність головним чином праслов'янам-венетам. Зазнаючи відчутного кельтського й германського впливу, вона водночас істотно відрізняється від попередніх культур. З іншого боку, племена пшеворської культури не обмежувалися винятково західнослов'янськими землями і проникали вглиб території сучасної України, взаємодіючи із зарубинецьким субстратом та носіями черняхівської культури.

З а р у б и н е ц ь к а а р х е о л о г і ч н а к у л ь т у р а (назва пов'язана із с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району на Київщині, де В. Хвойко 1899 р. відкрив могильник цієї культури) розвивалася синхронно з близькою до неї пшеворською культурою, але в трохи коротший відрізок часу (з II ст. до н. е. до кінця II ст. н. е.) і в інших культурно-історичних умовах. Вона охоплювала територію від Західного Бугу і витоків Прип'яті на заході до Десни й Сожу на сході та від басейну Прип'яті на півночі до басейну Росі й частково Тясмина на півдні, тобто більшу частину Полісся й українського лісостепу. Формувалася зарубинецька культура як культура давніх східнослов'янських племен у складних умовах міжетнічної взаємодії та міграційних процесів. Занепад у III ст. до н. е. Скіфської держави і відсутність подібного об'єднання в сарматів, які прийшли на зміну скіфам у надчорноморські степи, спричинилися до активізації праслов'янських і південнобалтійських племен у Середній Наддніпрянщині та їхньої інтеграції зі сколотами. В підсумку зарубинецька культура увібрала в себе елементи попередніх поморської та культури підкльошевих поховань на заході й північному заході, культури малоградських племен на півночі та скіфських племен на півдні.

Носії зарубинецької культури, серед яких домінували східнопраслов'янські племена, жили на розлогих територіях невеликими групами (по 8—12 споруд) і мали значні етнографічні відмінності. Тому в зарубинецькій культурі

виділяють кілька локальних варіантів: середньонаддніпрянський, верхньонаддніпрянський, поліський, деснянський і південнобузький, центральним з яких був середньонаддніпрянський, що став основою території майбутніх полян.

Поселення носіїв зарубинецької культури були здебільшого неукріпленими, але їх зводили переважно на важкодоступних підвищеннях чи високих берегах річок. Житло в зарубинців, як і в пшеворців, було двох типів — наземного й напівземлянкового. Його будували з дерев'яних колод або хмизу, обплетеного навколо стовпів. Стіни обмазували глиною і зазвичай білили крейдою, а дах покривали очеретом чи соломою. Посередині будівлі розміщували вогнище або глинобитну піч. Оскільки зарубинецька культура була поширена головним чином на території сучасної України, значна частина її локальних етнографічних особливостей дійшла до нашого часу і сформувала самобутні етнокультурні ознаки української нації. Саме від зарубинецької культури беруть початок збережені ще в Південно-Західній Україні та Молдові каркасні хати-мазанки і звичай білити крейдою внутрішні та зовнішні стіни житла.

Жили носії зарубинецької культури патріархально-родовим ладом, а за характером господарювання вони були осілими хліборобами, які вирощували переважно пшеницю, ячмінь, просо. Землеробство велося двома способами — вирубним у лісовій зоні та орним у лісостепу. Важливу роль у їхньому господарстві відігравали домашні тварини: бики (тури), корови, кози, вівці, коні, свині. Крім того, зарубинецькі племена активно полювали й рибалили. Вони досконало володіли багатьма ремеслами. Зарубинці також інтенсивно торгували з давньогрецькими надчорноморськими містами Херсонес, Ольвія, Тір, Боспор, про що свідчать виявлені в поселеннях зарубинецької культури антична кераміка, скляні прикраси, амфори, столовий посуд. Розмаїття ремісничих виробів і поява ремісничих професій (ковалів, гончарів, ювелірів тощо) у зарубинецьких племен свідчать про розвиток на початку нашої ери другого поділу праці, коли від сільського господарства відокремилося ремесло (перший поділ характеризувався відокремленням скотарства від землеробства). Поштовх до такого поділу праці в зарубинецькій культурі могли дати носії латенської культури кельтів як найрозвиненіші племена в Центральній Європі до початку нашої ери.

Пам'ятки зарубинецької культури характеризуються безкурганними могильниками з рештками трупоспалення в глиняних урнах, які закопували в неглибоких ямах овальної форми. Процес кремації здійснювали переважно поза могилою, і лише зрідка трупоспалення відбувалося в ямі. Крім залишків спаленого тіла, в ямі знаходять різні прикраси, рідше — знаряддя праці, зброю та залишки їжі у вигляді тваринних кісток. Як і в пшеворців, трупопокладення в зарубинців було рідкісним явищем.

Завдяки широким просторам і високому рівню розвитку матеріальної й духовної культур пшеворські та зарубинецькі племена стали помітними на європейській арені. Їх почали згадувати в античних джерелах саме як слов'ян. Поява таких згадок свідчить про те, що в пшеворсько-зарубинецьку добу праслов'яни стали одним з наймогутніших у Європі етносом. У III ст. паралельний розвиток пшеворської та зарубинецької культур порушився через навалу могутніх германських племен готів. Пшеворці на їхньому шляху практично не стояли, тому й не втратили своєї самобутності аж до початку розпаду праслов'янської єдності, а носії зарубинецької культури сповна відчули руйнівну силу готів. Як наслідок, та частина зарубинецьких племен, яка залишилася на своїх землях, сприйняла прийдешню культуру і витворила разом з іншими слов'янськими й неслов'янськими племенами нову черняхівську культуру (назва походить від назви с. Черняхів Кагарлицького району на Київщині), що з кінця II до початку V ст. функціонувала паралельно з пшеворською культурою як поліетнічна з провідним східнослов'янським компонентом. Майже одночасно з черняхівською існувала ще пізньозарубинецька культура (III—V ст.), яка в правобережно-прип'ятському Поліссі зазнала мінімальних неслов'янських впливів, завдяки чому зберігала й розвивала ознаки зарубинецької культури.

Розширення слов'янських територій у першій половині I тис. н. е. сприяло розширенню черняхівської культури порівняно із зарубинецькою. Її пам'ятки фіксують від Південного Полісся на півночі до Північного Надчорномор'я на півдні й від Задунайщини на заході до сучасної Сумщини й Курщини на сході. Провідна роль східнослов'янських племен у черняхівській культурі спричинилася, з одного боку, до слов'янізації інших індоєвропейських племен, особливо сарматських на півдні, а з іншого — до сприйняття праслов'янами деяких істотних етнографічно-куль-

турних іранських і частково германських та балканських ознак.

Як і в зарубинців, основним заняттям черняхівських племен було землеробство. Щоправда, за рахунок розширення степових територій значно зросла частка орного хліборобства порівняно з вирубним у лісовій зоні. Оброблену плугами землю засівали пшеницею, просом, ячменем і гречкою, рідше — житом, вівсом, горохом, коноплею. Урожай збирали серпами, а зерно мололи жорнами. Подекуди з'являлися перші млини. Важливу роль у домашньому господарстві відігравало тваринництво. В садибах черняхівці розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней, коней, домашню птицю, а для охорони майна й тварин використовували собак. Допоміжними заняттями в господарстві було мисливство, рибальство, бджільництво.

Значних успіхів досягли черняхівські слов'яни в металургії, виплавці й обробці сталі, розвитку різноманітних ремесел з використанням заліза, кольорових металів, дерева, каменю, кості. У гончарстві використовували гончарний круг, поширювали ткацтво. Крім глиняного, з'явився власний скляний посуд, щоправда, склодувні майстерні належали переважно римським ремісникам, з якими внаслідок розширення території черняхівської культури встановилися тісні контакти. Саме цей процес сприяв проникненню багатьох іранських елементів у матеріальну й духовну культури черняхівських слов'ян, а також зародженню елементів наукових знань. У черняхівську добу сформувалася притаманна східнослов'янським літописам, билинам, переказам тощо фольклорна традиція, здійснені перші спроби використання писемності.

Високий рівень розвитку черняхівських слов'ян і провідна роль їх у поліетнічній черняхівській культурі спричинилися до того, що вони від II ст. почали об'єднуватися в окрему суспільно-політичну структуру, яка згодом переросла в Антську державу (назва походить від назви титульних племен цієї держави — антів). Для неї характерним був демократизм, що виявлявся у схваленні народними зборами (вічем) владних повноважень правителів (царів). Про цю особливість суспільних відносин Прокопій Кесарійський писав: «Ці племена, склавини й анти, ...з давніх давен живуть у народоправстві».

Завдяки тісній взаємодії черняхівських слов'ян з південними й західними індоєвропейськими племенами збагатилася та викристалізувалася духовна культура антів, особливо ідеологічні уявлення й релігійні вірування. Анти

вірили в потойбічне життя як продовження земного, обожнювали сили природи, поклонялися язичницьким богам. Основним сакральним дійством були хліборобські обряди, жертвопринесення богам, ворожіння й заклинання тощо.

Оперта на міцні традиції автохтонного праслов'янського населення черняхівська культура повністю асимілювала готів і значною мірою трансформувала південно-східні (переважно іранські) та південно-західні (греко-римські та балканські) матеріальні й культурні цінності. Однак вона не змогла встояти перед могутньою гунською навалою зі сходу (IV—V ст.). Саме агресивний наступ переважно тюркомовних гунів у союзі з підкореними угро-фінами та іншими народами Алтаю й Південно-Західного Сибіру спричинився до другого Великого переселення народів і суттєвих змін на географічній карті Європи. Зокрема, ця подія пришвидшила процес розпаду праслов'янської єдності, занепаду Римської імперії, яка звільнила нові простори для розселення слов'ян на Балканах. На зміну праслов'янським та поліетнічним культурам зі слов'янським компонентом прийшли нові культури з яскравіше вираженими західно-, східно- або південнослов'янськими елементами, хоч вони і продовжували зберігати успадковані праслов'янські ознаки.

Отже, археологічні культури дають багату інформацію про давні слов'янські ареали, але дуже часто вона не є беззаперечною, тому потребує врахування свідчень інших галузей науки.

Писемні згадки античних авторів про слов'ян

Достовірним джерелом інформації про будь-який народ є його писемні пам'ятки або письмові свідчення про нього. Оскільки своєї писемності і відповідної літератури праслов'янські племена не мали, важливими є повідомлення про них у працях античних істориків, мандрівників тощо. Писемні джерела давньогрецької та давньоримської держав середини і другої половини I тис. до н. е. з цього приводу не дають про слов'ян надійних свідчень. Це могло бути зумовлено віддаленістю найдавніших праслов'янських територій від західноєвропейських земель, а також низьким порівняно з відомими цивілізаціями рівнем суспільно-економічного розвитку праслов'ян. Не проливають світла на розвиток праслов'ян і фундаментальні праці давньогрецького історика Геродота (484—404 до н. е.), який у

V ст. до н. е. відвідав грецьке місто-колонію Ольвію в басейні Бузького лиману. Докладно описуючи спосіб життя, звичаї, побут тощо різних центрально- й східноєвропейських племен від Південних Карпат до Нижнього Дніпра, він не згадує про слов'ян. Можливо, такий етнонім (назва праслов'янських племен) ще не існував на той час, але спроби вчених ідентифікувати праслов'ян через їхній зв'язок з іншими давніми племенами, про яких згадує Геродот, позитивних результатів не дали. З праць давньогрецького історика можна робити лише опосередковані висновки про етнографію, матеріальну культуру, суспільний лад тих праслов'янських племен, які утворювали зі Скіфією міжетнічний конгломерат — скіфів-орачів, або сколотів. Основна ж маса праслов'ян-землеробів вела осілий спосіб життя в умовах лісостепу й полісся, тому безпосередніх контактів з ними в Геродота, який не піднімався вище степового Північного Надчорномор'я, не було.

З розширенням території праслов'ян у першій половині І тис. н. е. з'явилися перші більш-менш достовірні згадки про них античних авторів. У І ст. вийшли енциклопедичні праці римського письменника, вченого й державного діяча Плінія Старшого (прибл. 29—79), з яких до нашого часу збереглася лише «Природнича історія». Крім аналізу історії, побуту й мистецтва Давнього Риму, автор багато уваги приділив опису південноєвропейських земель від Гібралтару до Азовського моря. Він згадує про скіфів, сарматів і гіррів, що просувалися зі сходу аж до басейну Вісли. Називає Пліній Старший і неврів, яких багато дослідників відносить до праслов'янських племен середини І тис. до н. е., що заселяли територію від Верхнього Дністра до верхньої частини Південного Бугу, а також венетів, які жили, на думку вченого, на північний схід від Карпат, тобто по лівому боці Вісли до басейну Балтійського моря.

У І ст. давньоримський мандрівник Віпсаній Агріппа склав примітивну географічну карту світу, яка збереглася у вигляді дорожніх таблиць шляхів Римської імперії, створених для практичних потреб маловідомим автором на ім'я Касторій (IV ст.). На таблицях поряд з карпатськими бастарнами, гетами й даками згадані як сусіди цих племен венети.

Значно більше інформації про венетів як активне слов'янське плем'я в Центральній Європі початку І тис. н. е. дійшло до нас з праць давньоримського історика й політичного діяча Публія-Корнелія Тацита (прибл. 58—117). Описуючи різні племена Центральної та Східної Європи, Тацит згадує про венетів, які займають території між германцями й сарматами. Вже той факт, що автор вагається у визначенні етнічної належності венетів, порівнюючи їх то з германцями, то з сарматами, свідчить про самобутність цих племен. Тацит пише, що венети подібно до сарматів ведуть мандрівний спосіб життя, схильні до пограбувань. З іншого боку, як і германці, вони вміють будувати будинки, користуватися щитами й долати пішки значні відстані. Венди (венеди), як стверджує автор, «споруджують собі будинки, носять щити і пересуваються пішки, до того ж з великою швидкістю». Натомість сармати проводять своє життя на возах і верхи, кочуючи степом з місця на місце. Безсумнівно, ближчий спосіб життя венетів-хліборобів до давньогерманського, ніж до сарматського, а також більша антропологічна подібність праслов'ян до прагерманців спричинилися до того, що Тацит був схильним відносити венетів до германських племен.

У першій половині II ст. ще одну достовірну інформацію про слов'ян дав давньогрецький астроном і географ, створювач геоцентричної системи світу Клавдій Птолемей (прибл. 90—160). Характеризуючи племена лугіїв, сабоків, сулонів, велетів, костобоків тощо (Германія та Сарматія від Рейну до Дніпра), учений називає серед них і венетів як одне з найчисельніших племен європейської Сарматії, що є «великим народом». За Птолемеєм, венети заселяли південне узбережжя Балтійського моря на схід від Вісли. Він іменує цю місцевість Венетською затокою, на південь від якої він називає Карпатські й Сарматські (Судетські) гори.

Цінною у Птолемея є інформація, пов'язана з використанням етнонімів на позначення слов'ян. Йдеться про те, що, крім, імовірно, кельтського *венди* (*венти, венети, венеди*), вчений уживає інший етнонім, можливо, самоназву слов'ян — *ставани*, які, за його уявленнями, заселяли широкі простори від Південної Балтики до Дону. На думку Г. Півторака, це цілком узгоджується з відомостями Плінія Старшого й Тацита про венетів. Що ж до припущення про кельтське походження етноніма *венди* й слов'янського *ставани*, то воно видається цілком аргументованим і природним. Стаття про етнонім *венети* в «Етимологічному словнику української мови» свідчить: «Слов'янські племена між Ельбою і Дніпром на рубежі нашої ери — поширена в давній Європі етнічна назва, перенесена сусідніми народами на слов'ян; пор. н. Winden "слов'яни (зокрема, лужичани)", Wenden "тс.", фін. Venäjä "росія-

ни"; ест. Vene "тс.", лат. Veneti (назва провінції на північ від Адріатичного моря, звідки назва м. Венеції; назва провінції в галльській Аре963реці, звідки фр. Vendée); найбільш вірогідною є думка про кельтське походження назви». В італо-кельтських діалектах *veneto*, *veneti* «люди одного роду» утворене від кореня *ven-* — «бажати; кохати». Іншомовний характер назви *вен(е)ди, вен(е)ти* підтверджує те, що на автохтонному ґрунті індоєвропейський дифтонг **-en-* мав би дати в праслов'янській мові монофтонг **-ę-*, потім *-е-*, *-ę-* в західних слов'ян і *-'а-* в східних. З іншого боку, слов'янська самоназва *ставани*, ймовірно, утворилася від основи **stav-* (пор. український і польський географічний термін *став*) за допомогою **-janie* на позначення групи людей за місцем проживання подібно до *бужани*, *поляни*, *лужичани* та ін.

Отже, етноніми *венети* й *ставани* функціонували як паралельні іншомовна та автохтонна назви праслов'янських племен (про це свідчать і пізніші свідчення Йордана), але внаслідок закріплення першої з них у західноєвропейських писемних джерелах позначення *венети* поширилося з часом переважно на західну гілку праслов'ян, які тісно взаємодіяли з прагерманцями. Натомість *ставани* як автохтонна самоназва праслов'ян (можливо, одна з кількох) через відсутність власної писемності й наявність у цивілізованих народів свого позначення залишилася практично невідомою.

У VI ст. придворний готський літописець Йордан докладно описав героїчний похід готів до Північного Надчорномор'я (III—IV ст.), а також розподіл цих територій між різними слов'янськими племенами в V—VI ст. Цьому він присвятив основну свою працю — «Про походження і дії гетів» (551), яку ще називають «Гетикою». Опис подій III—IV ст. подано за працею Кассіодора. Що ж до характеристик територіального й соціального устроїв слов'ян у V — середині VI ст., то вона подається за власними спостереженнями вченого, які є докладними й точними, оскільки він як виходець з Нижнього Дунаю міг безпосередньо зустрічатися зі слов'янами, а певне возвеличення своїх земляків не вплинуло на об'єктивність висвітлення подій.

Бездоганна точність у визначенні Йорданом племінних розмежувань слов'ян, їхнього територіального окреслення, хронології подій підтверджується всіма істориками, у зв'язку з чим свідчення готського літописця прирівнюють до документальних фактів.

«...Починаючи від місця народження річки Вістули, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів. Хоча їхні найменування тепер міняються відповідно до різних родів та місцевостей, усе-таки переважно вони називаються склавинами й антами».

«Ці венети, як ми вже розповідали на початку нашого викладу при переліку племен, походячи від одного кореня, нині відомі під трьома іменами — венетів, антів і склавинів. Хоч тепер через гріхи наші вони лютують повсюдно, але тоді вони підкорялися владі Германаріха».

«Склавини живуть від міста Новієтуна й озера, званого Мурсіанським, до Данастра, а на північ — до Віскли; замість міст у них болота й ліси. Анти ж — найсильніші з обох (племен) — розташовуються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин; ці річки віддалені одна від одної на відстань багатьох переходів...».

Названі в цих уривках топоніми як орієнтири територіальної осілості слов'ян розшифровуються переважно без ускладнень: *Вістула*, *Віскла* — латинські варіанти слов'янського гідроніма *Вісла* зі вставним звуком *-к-* або *-ту-*; *Данастр — Дністер*, *Данапр — Дніпро*, *Понтійське море — Чорне море*. Щодо *Новієтун*, то, на думку більшості, це провінційне місто Римської імперії в дельті Дунаю (нині це с. *Ісачча* в Румунії). Локалізація *Мурсіанського озера* донині незрозуміла: з кількох відомих версій лінгвістично найаргументованішою видається та, яка пов'язує назву озера з назвою м. *Мурса* при усті річки Драва.

Як і попередні античні дослідники, Йордан використовує етнонім *венети* стосовно всіх слов'ян, у зв'язку з чим описані ним склавини й анти сприймаються як ті самі венети, лише з іншими самоназвами. Він засвідчує, що в першій половині VI ст. названі угруповання ще зберігали багато спільних ознак, властивих первіснообщинному суспільству. Водночас у межах окреслених географічних об'єктів уперше чітко виділено й локалізовано як відносно самостійні три основні слов'янські племена: *венети* (*венеди*), *склавини* й *анти*. Венети заселяли територію на північ від витоків Вісли до узбережжя Балтійського моря, склавини жили південніше, займаючи територію від Надвісляння й Правобережної Наддністрянщини до гирла Драви й Дунайсько-Дністрянського межиріччя, а анти займали землі на схід від склавинів у Дніпро-Дністрянському межиріччі (ареал пеньківської культури). Отже, в середині I тис. н. е. Йордан засвідчує функціонування трьох угруповань пізньопраслов'янських племен, які зго-

дом розвинулися в окремі групи слов'янських народів: західну, східну й південну.

Про венетів (венедів) готський літописець подав відому з античних джерел інформацію. Він підтвердив переважно думку про неслов'янське походження етноніма (ймовірно, початкова форма *went*, *wend* розвинулася у *венет*, *венед* у давньогрецькій і римській літературах під впливом адріатичних венетів, що легко сприйняв Йордан, який писав свої праці латинською мовою). Натомість безсумнівною є автохтонність самоназви *склавини*, яка, з урахуванням характерного для латинської мови вставного *-к-*, відповідає сучасному *слов'яни*. Походження цього етноніма пояснювали в науковій літературі по-різному у зв'язку з поняттями *слава*, *слово*, *раб*, останнє з яких в давньогрецькій мові виражається основою *σχλάβος*, тощо, однак усе більше вчених схиляється до думки, що суфікс *-ēn-/-jan-* у самоназві *склавини/слов'яни* міг приєднатися лише до основи твірного слова, яке називало місцевість (пор. етноніми типу *бужани, полаб'яни, вісляни, поляни, лужичани*). Тривалий час така основа залишалася невідомою, тому етимологія деривата *слов'яни* була дискусійною. Однак зусиллями сучасних ономастів й етимологів на території старожитніх слов'янських земель від басейну Дніпра до басейну Дунаю виявлені гідроніми з основою *Слов-/Слав-*, похідною від праслов'янського **slov-* «розливатися, текти і т. ін.» (пор. гідроніми правобережного басейну Дніпра *Славута, Славинка, Словечна*; Дністра — *Славська, Слов'янка*; Дунаю — *Славка, Славець, Славець-Великий, Слов'янець* й оспівану в народній творчості назву Дніпра *Славута* чи його епітет *Славутич*). Саме на поселення праслов'ян у басейні річки чи річок з основою *Слов-/Слав-* у назві (можливо, в басейні *Славути*, *Словути*) і вказує їхня самоназва *слов'яни*. Час виникнення етноніма *слов'яни* встановити важко, бо через початкову віддаленість праслов'ян від кордонів високорозвинутих античних держав він довго залишався невідомим давньогрецьким і римським історикам. І лише з істотним розширенням праслов'янських територій до середини І тис. н. е., коли від нащадків черняхівської і новозарубинецької культур почали відокремлюватися й пересуватися на південний захід слов'яни, вони потрапили в поле зору західноєвропейських учених. На думку Л. Нідерле, назва *слов'яни, словене, склавини* вперше фіксується в історичних джерелах початку VI ст. в Псевдо-Цезаря Назіанського, згодом близько 550 р.

неодноразово в Прокопія та Йордана, після чого вона стала практично загальновідомою. Водночас чеський археолог та історик припускає, що вже на початку II ст. цей етнонім з якогось джерела міг почути й неточно передати Птолемей у формі давньогрецького *Σουοβηνοι* як найменування одного з перелічуваних ним племен Сарматії. Це припущення не позбавлене логіки і з тих міркувань, що саме у творах Птолемея вчені знаходять згадувану самоназву слов'ян *ставани*, яка в латиномовних записах помилково могла передаватися як **stav(i)ani* замість графічно близького **slav(i)ani*. На противагу етнонім *венети*, який з часом звузив свою семантику від *слов'яни* до *західні слов'яни*, самоназва *слов'яни* розширила своє значення від «жителі басейну річки з праслов'янською основою **Slav-/Slov-*», а пізніше «південно-західні племена праслов'янського масиву» до позначення всіх слов'ян. Наслідки подібних семантичних зрушень спостерігаються і в сучасних слов'янських мовах: пор., наприклад, *слов'яни, словенці, словінці, словаки*.

Наймогутнішими в праслов'янському племінному союзі, який у середині І тис. н. е. вже розпадався, Йордан визначив антів. Саме в той час вони почали створювати одну з найсильніших у Європі Антську державу, суспільним ладом якої була військова демократія, а економічним підґрунтям — землеробство. В боротьбі за розширення своїх земель анти воювали переважно з південними народами: спочатку із сарматами, готами й гунами, а потім з візантійцями й аварами. Очевидно, саме в середовищі південних сусідів зародилася назва *анти*, яку вважають іранською за походженням і розшифровують як «прикордонні жителі» (пор. споріднене д.-інд. *ántah* «кінець, край», *ántyah* «той, що перебуває на краю»). Як вважають дослідники, до складу антського союзу після розпаду праслов'янської єдності входило як основа майбутньої давньоруської народності східнослов'янське плем'я *росів (русів)*. Антська держава, яка припинила своє існування в VII ст., і територіально, і суспільно-політично, й економічно передувала Київській Русі. Однак з цього приводу у готського літописця немає ніяких свідчень, що підтверджує пізніше формування русів у складі антського союзу чи вже після його розпаду.

В інших працях Йордана є лише окремі репліки про слов'ян чи інші племена на їхніх територіях. Так, він повідомляє про смерть гунського вождя Аттіли й виконані на його похоронах ритуальні церемонії, згадує про натиск

булгар, антів і склавинів на Римську державу, яка у другій половині V ст. почала розпадатися, поступаючись впливом своїй східній правонаступниці Візантії. Тому не дивно, що після V ст. саме візантійським авторам належить найбільше згадок про слов'ян, які переживали складні процеси розширення своїх територій й одночасного розпаду праслов'янської етномовної спільноти.

Сучасником Йордана був письменник, історик і політичний діяч Візантії Прокопій з Кесарії (місто в Палестині), або Прокопій Кесарійський (прибл. 500 — після 565). Завдяки дружбі з полководцем Велізарієм, у якого Прокопій Кесарійський був радником, і видатним успіхам Візантійської імперії в розширенні своїх територій за часів Юстиніана I (імператора з 527 до 565), учений був очевидцем історично значущих подій і описав їх у праці «Історія війн Юстиніана».

У книзі «Війна з готами» Прокопій підтвердив інформацію про території, спосіб господарювання, суспільний лад, етнографічні особливості слов'ян, яка була в невідомих йому працях Йордана. Але в багатьох моментах свідчення цих авторів про слов'янські племена першої половини V ст. різняться з тієї причини, що вони жили й творили в різних країнах, які мали неоднакові стосунки зі слов'янами. Готський учений найбільше стикався із сусідніми венетами, життя котрих він докладно описав, як і діяльність споріднених з венетами склавинів та антів. Натомість візантійський політичний діяч, беручи участь в основних історичних подіях, був свідком безпосередніх відносин своєї імперії з антами й склавинами, що заселяли землі на північний схід від Нижнього Дунаю, який виступав природним кордоном між Візантією і південно-східними слов'янами. Щодо венетів, які жили далеко на північ від Візантії в басейні Вісли, то Прокопій не мав з ними ніяких відносин, як і не мав про них достовірної інформації, тому він і не згадує про це слов'янське плем'я у своїх працях.

Склавини й анти межували з Візантійською імперією. Прокопій не мав чіткого уявлення про північні рубежі склавинів і північно-східні землі антів, але досить точно описав локалізацію та життя цих племен на дотичних до Візантії територіях. Про це він пише так: «Гуни, склавини й анти мають свої оселі по той бік річки Істра (Дунаю) недалеко від його берега».

Автор стверджує, що анти жили в тісному сусідстві зі склавинами: перші становили собою східне угруповання, а

другі — західне. При цьому Прокопій Кесарійський відзначає не тільки територіальну, а й етнічну близькість слов'янських племен, які мають спільні витоки: «Колись навіть ім'я у склавинів і антів було одне й те саме». Можливо, крім названого істориком спільного для слов'янських племен етноніма *спори*, він знав з античних джерел і про функціонування в такій ролі назви *венети*, але прямих указівок на це не зафіксовано.

Після розпаду гунського союзу слов'янські племена (головним чином склавини й частина антів) поступово просунулися на південний захід, завершивши наприкінці VI — в VII ст. засвоєння ними більшої частини Балканського півострова. Прокопій був свідком зміцнення позицій слов'ян на лівому березі Нижнього Дунаю та активного приготування їх до проникнення вглиб Балкан. Після трьох років грабіжницьких нападів візантійських прикордонних загонів Хільбудія анти й склавини 534 р. відповіли добре організованим всенародним повстанням: «Через три роки після свого прибуття Хільбудій, як звичайно, перейшов ріку з невеликим загоном, слов'яни ж виступили проти нього всі поголовно. Битва була жорстока, загинуло багато римлян, у тому числі і їхній начальник Хільбудій. Після цього ріка назавжди стала доступною для переходів варварів за їхнім бажанням, а римська область — абсолютно відкритою для їхнього вторгнення».

Повстання 534 р. стало поворотним моментом у слов'яно-візантійських відносинах, початком завоювання слов'янами Балканського півострова. Численні згадки Прокопія про взаємодію і військові сутички між цими народами засвідчують, що слов'яни поступово перетворювалися із стихійної сили народного протесту й самозахисту на добре організовані формування, які навчилися наступати, перемагати ворога й долати створену Юстиніаном систему фортець уздовж Дунаю (Істра).

Отже, початкові визвольні бої слов'ян проти ромеїв (інша назва візантійців) змінилися на військові грабіжницькі напади, які за часів Прокопія здійснювалися здебільшого для придбання коштовностей і полонених, а пізніше для захоплення нових територій. Тексти «Історії війн Юстиніана» датують і локалізують майже кожну подію і хід початкового заселення слов'янами Балканського півострова. Але як письменник і політичний діяч Прокопій Кесарійський володів й іншою інформацією про слов'янські племена, яку подав на сторінках своїх книг. Зокрема,

описуючи в четвертій книзі «Війна з готами» та в останній книзі «Історії війн Юстиніана» місцевість Приазов'я й народи, які його заселяли в VI ст., автор указує, що на північ від утигурів, колишніх кіммерійців, «займають землі незчисленні племена антів». Тим самим візантійський дослідник підтверджує свідчення Йордана і власні враження про особливу могутність антів з-поміж слов'янських племен і про займані ними надчорноморські простори, уточнюючи їхню локалізацію між Нижнім Дунаєм і Доном. Крім того, Прокопій подає багато цінної інформації про заняття, характер господарювання, соціальний устрій, зовнішній вигляд, житло, одяг, вірування, звичаї тощо антів і склавинів, у зв'язку з чим його праці виявляються найповнішим і найціннішим джерелом інформації про ці племена в стародавній історії.

Візантійський історик карійського походження Йоанн Ефеський (506—585) відомий у славістиці головним чином за описом подій після смерті імператора Юстиніана. Його свідчення стосуються здебільшого нових нападів слов'ян на Візантію, їхнього просування вглиб Балканського півострова. Зокрема, в «Церковній історії» (584) автор так характеризує завойовницькі дії й заселення слов'янами Балкан за останні 17 років: «На третій рік після смерті імператора Юстиніана під час царювання імператора Тиверія вийшов клятий народ слов'ян і пройшов усю Елладу, область Фессалонікі та всю Фракію. Вони захопили багато міст і фортець, спустошили, спалили, полонили та підкорили собі область і поселилися в ній вільно, без страху, як своїй власній... І до цього часу вони розселені й живуть спокійно в ромейських областях без турбот і страху».

Наступні події за участю слов'ян у басейні Нижнього Дунаю наприкінці VI — на початку VII ст. докладно описав візантійський історик Псевдо-Маврикій (прибл. 539—602), якому належить праця «Стратегікон» (у буквальному перекладі з грецької «Історія воєнних дій»). Достеменно особистість її автора не з'ясована. Припускають, що ним міг бути імператор Маврикій, який правив у Візантії протягом 582—602 рр., але певні сумніви з цього приводу залишаються, тому його ім'я часто супроводжується означенням *Псевдо-*.

Особливість описаних Псевдо-Маврикієм фактів, пов'язаних зі слов'янами, полягає у двох моментах: 1) жанр «Стратегікону» як своєрідного воєнного посібника зумовив акцентування на описі зброї, тактики ведення бою зі слов'янами, а також на тих елементах суспільного життя,

які впливали на їхню боєздатність і ставлення до ймовірних противників; 2) секрети воєнних успіхів слов'ян автор «Історії воєнних дій» шукав насамперед у способі їхнього життя на лівобережжі Дунаю, хоч наприкінці VI — на початку VII ст. слов'яни вже проникли далеко вглиб Балканського півострова. Як і Прокопій Кесарійський, Псевдо-Маврикій описував життя й діяльність двох слов'янських племен — склавинів (слов'ян) й антів, між якими автор виявив більше спільного, ніж відмінного: «Племена слов'ян й антів живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в їхній країні, і вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, і холод, і дощ, і наготу тіла, і убозтво. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельськи, привітно зустрічають їх і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього».

«Землі слов'ян й антів лежать уздовж ріки, поряд одні за одними... Близько від них ліси, болота й порослі очеретом місця; тут їм легко влаштовувати заставу, коло самого кордону, і сховати тут же свої загони, а решта воїнів, зібравшись у сусідньому лісі, буде стежити за їхніми рухами і допоможе їм вигнати ворога з лісу. Їхні молоді люди можуть зненацька напасти на наших воїнів. За таких умов неможливо буде завдати їм шкоди...»

Війни між народами за басейн Дунаю не обмежувалися візантійсько-слов'янським протистоянням. Після занепаду Римської імперії сюди стікалися в пошуках кращих земель різні племена. Одним з наймогутніших на історичній арені Центральної Європи був аварський племінний союз, який зі сходу пройшов спочатку Північне Надчорномор'я, а в середині VI ст. на території Паннонії сформував державне утворення Аварський каганат, що проіснувало до кінця VIII ст. Авари здійснювали часті набіги на слов'ян, франків, Візантію. Цей бік слов'яно-аварських стосунків описав візантійський історик VI ст. Менандр у книзі «Історія».

У боротьбі за нові землі й своє місце в Центральній та Південно-Західній Європі ворогуючі між собою в VI—VII ст. візантійці й слов'яни змушені були об'єднувати свої зусилля з метою протистояння нападам жорстоких варварів. Повідомлення про це є в праці «Історія», написаній у 628—638 рр. візантійським хроністом середини VII ст. Феофілактом Симокаттою: «Тим часом Хаган, дізнавшись про напади ромеїв, послав Апсіха з військами, щоб знищити плем'я антів, яке перебувало в союзі з ромеями». Вважаєть-

ся, що це остання письмова згадка про антів, але й вона свідчить про ще значну силу цього східнослов'янського племені в VII ст., яке володарювало від Дону до Нижнього Дунаю, підтримуючи склавинів у їхньому просуванні вглиб Балканського півострова. «Історія» є найкращим джерелом інформації про ці події, яке свідчить про остаточне засвоєння склавинами (південними слов'янами) задунайських земель і про зникнення з центральноєвропейської арени антів, які під тиском аварів повернулися на свої старожитні землі між гирлом Дунаю і Дніпром, злившись з іншими східнослов'янськими племенами.

Феофілакт Симокатта дав характеристику і прибалтійським слов'янам, які були нащадками славнозвісних венетів і віддалилися від своїх східних і південних побратимів насамперед через вклинення в Центральну Європу аварського племінного союзу з переважно тюркомовним населенням.

Кінцем VII — початком VIII ст. датують анонімний твір «Равенська космографія», який вважається перекладом опису світу з грецької пам'ятки V—VI чи VII ст. і приписують невідомому авторові, прозваному Географом Равенським (прізвисько дано анонімові за місцем написання ним «Космографії» в м. Равена в Північній Італії), або Равенським Анонімом. У цьому творі згадані скіфи й слов'яни, але їхня локалізація визначена приблизно. Світ анонімний автор поділив на 24 години, 12 з яких припадає на день і ще 12 — на ніч. Нічні години, за Географом Равенським, — це північні від Візантії країни: «Близько 6 годин ночі знаходиться батьківщина скіфів, звідки походять слов'яни».

Наступ на візантійські землі з боку слов'ян й аварів на півночі, арабів на півдні, лангобардів (германських племен) на заході спричинився до значного ослаблення імперії в VII—IX ст. У цей період вагомих історичних праць не було. Такий стан є одним із свідчень завершення процесу другого Великого переселення народів IV—VII ст., який підтвердив остаточний розпад Римської імперії і вихід на європейську арену нових народів. Провідну роль серед них відігравали і слов'яни, які освоїли нові великі території, що стало підґрунтям для створення давніх і сучасних слов'янських держав. Завдяки працям Йордана й візантійських авторів цей складний період у житті й діяльності слов'ян залишився задокументованим, що дає ключ до розуміння історії слов'ян.

Нова інформація про слов'ян з'явилася в писемних джерелах кінця I тис. н. е. арабського походження, бо на цей час

могутній Арабський каганат посягнув і на слов'янські простори. Такі контакти між слов'янами (зазвичай східними) й народами каганату (арабами, персами, євреями, вірменами та ін.) мали місце протягом IX—XI ст., але здебільшого на рівні дипломатів, мандрівників, купців тощо, які робили документальні записи про життя слов'ян і водночас переказували не завжди правдиві історії або недостовірні події.

Деяку інформацію про географію, історію та культуру слов'ян у контексті народів Східної Європи на початок X ст. подав у збереженому 7-му томі енциклопедії «Книга коштовних скарбів» (903—913) арабський письменник іранського походження Ібн Ростех. Його опис ґрунтується на невідомих джерелах другої половини IX ст., тому науковці не завжди беруть його до уваги.

У 921—922 рр. послом абасидського халіфа аль Муктадира до камських булгар був Ібн Фадлан, який у звіті про цю подорож подав багато відомостей про булгар, хазарів, русів та ін. Він описував події, очевидцем яких був сам, через що спадщина Ібн Фадлана викликає довіру й широко використовується дослідниками. Цінними для славістів є відомості про похорон руського вельможі на берегах Волги, про географію, природу, харчування, одяг, звичаї, вірування східних слов'ян.

Цікаві відомості про слов'ян залишив арабський історик аль Масуді (пом. 956), який записував і особисті спостереження під час наукових експедицій до Східної Європи, зокрема в басейн Каспійського моря, і не завжди перевірені повідомлення різних мандрівників і купців. Тому в його свідченнях були недостовірні деталі.

У творі абу Мансура (аль Азгері?) (? — прибл. 980) повідомляється про зовнішність і сусідів слов'ян: «Слов'яни — плем'я червоного кольору, яке має русе волосся; вони межують з країною Хазар на вершинах Румських гір. Людину червоного кольору називають Слов'янином з причини подібності її до кольору Слов'ян».

Інформацію про економічне життя й політичне становище західних (передусім поляків, чехів, ободритів — союзу племен полабських слов'ян) і південних (головним чином болгар) слов'ян подає єврейський мандрівник іспанського походження Ібрагім Ібн Якуб, який у 965—966 рр. подорожував у слов'янські країни з метою торгівлі, надання медичних послуг і т. ін. Відображені в переказах його творів (XI ст.) відомості в основному підтвердилися археологічними дослідженнями.

У трактаті придворного сельджунського лікаря Шарафа аз-замана Тахіра Марвазі «Про природні властивості тварин» (1120) описано життя й діяльність слов'ян і русів: «...А що стосується слов'ян, то вони народ чисельний і між їхніми землями й землями печенігів шлях у десять днів, по степах і землях, які не мають доріг, там густі ліси й водяні джерела, і вони населяють ці ліси, і нема в них винограду, і багато в них меду, і вони пасуть свиней, і вони спалюють покійників, тому що вогнепоклонники, і більша частина їхніх посівів — просо, і в них різного роду сврелі..., і в них нема надлишків у життєвих припасах, і зброя в них — метальні списи, дротики й прекрасні щити..., і в царя (в'ючний) скот..., і взимку нападають на них мадяри, і в них багато рабів, тому що вони постійно нападають».

Отже, згадки про слов'ян у творах античних авторів свідчать, що протягом I тис. н. е. вони перетворилися з маловідомих цивілізованому світу племен спочатку на три могутні гілки (венетів, склавинів й антів), які значною мірою визначали характер і наслідки другого Великого переселення народів, а потім сформували міцні державні утворення на європейських просторах від Західних Балкан і Балтійського моря до Поволжя.

Свідчення мови про зв'язки давніх слов'ян з іншими народами

Мова як жодне інше явище має унікальну властивість акумулювати інформацію протягом усіх часів свого функціонування. З розвитком порівняльно-історичного мовознавства від початку XIX ст. вчені навчилися розкривати ті таємниці, які зберігають у собі слова й мова загалом, хоч реконструювати за допомогою мови всю історію людства неможливо.

Лінгвістичні свідчення про праслов'ян та їхні зв'язки з іншими племенами й народами слід шукати, починаючи з часу розпаду спільної для них індоєвропейської прамови. Одним з найдавніших процесів в історії розвитку діалектів індоєвропейської прамови став їх поділ на дві великі групи залежно від переходу проривних етимологічних **k'* і **g'* у фрикативні **s* або **s'* *i* **z* або *z'*. За цією ознакою давньоіндоєвропейські мови стали поділятися на два типи: 1) мови групи kentum (від лат. *kentum* «сто», яке зберегло задньоязиковий проривний **k'*-); 2) мови групи satəm (від *satəm* «сто» із зубним фрикативним **s*- на місці етимологічного **k'*-): пор., наприклад, грец. *καρδια* «серце», що закріпилося в запозичених медичних термінах типу *кардіологія*, *тахікардія*, і псл. **sьrdьko* «серце». Праслов'янська мова разом з прабалтійською, праіндійською, праіранською, правірменською й праалбанською (іллірійською?) утворила групу satəm, що свідчить про більшу територіальну, фонетичну й лексико-граматичну близькість між відповідними діалектами пізньоіндоєвропейської прамови. Але цей процес був тривалим (III — початок II тис. до н. е.) і внаслідок першого Великого переселення народів виявився незавершеним. Тому належність мов до певного типу в наступні періоди перестала свідчити про ступінь близькості їх носіїв. Так, праслов'янська й давні слов'янські мови завдяки постійним контактам з прабалтійською й давніми балтійськими мовами зберегли значну близькість. Належні до групи satəm вірменська і албанська мови виявилися з часом значно віддаленішими від слов'янських, ніж, наприклад, германські мови, які входять до групи kentum. Це свідчить про тривалість тісних контактів між слов'янськими й германськими діалектами та мовами, в процесі яких в них збереглися й розвинулися подібні ознаки.

Отже, сама по собі належність мов до групи kentum чи satəm, які формувалися кілька тисяч років тому, не може бути показником спорідненості чи тісніших міжетнічних стосунків індоєвропейських народів. Захист своїх територій, пошук і захоплення нових земель супроводжувалися мирною або воєнною взаємодією між давніми племенами, частими змінами сусідів, що позначалося на характері етнічних культур і мов. Але на відміну від культур, які часто були поліетнічними, мови зазвичай залишалися моноетнічними, вбираючи в себе лише окремі іншомовні елементи або ознаки, що вказували на певних сусідів. Цей процес завжди є двобічним, тобто кожна з мов, які контактують, щось переймає від іншої. Найпоказовіше про це свідчить збережена спільна лексика й лексичні запозичення відповідного часу, зокрема власні географічні назви (топоніми) як сучасники найдавніших подій в історії людства.

Свідчення ономастики та етимології

До розв'язання проблеми етно- й глотогенезу слов'ян, яка стала однією з найактуальніших у загальному мовознавстві та славістиці, останнім часом активно долучилися

ономасти й етимологи, які за допомогою порівняльно-історичного методу, що ґрунтується на етимологічному аналізі слів і культурно-історичній інтерпретації мовних фактів та явищ, намагаються встановити витоки праслов'янської мови, найдавніші території, особливості матеріальної й духовної культур та зв'язки її носіїв з іншими племенами й народами.

Ономастика (грец. onomastikē — мистецтво давати імена) — розділ мовознавства, який вивчає власні назви, їх будову, системну організацію, функціонування, розвиток і походження.

Роль різних класів назв у розв'язанні цієї проблеми є неоднаковою. Так, нічого істотного про зародження слов'ян та їхньої мови не можуть дати астроніми — власні назви небесних тіл, ергоніми — власні назви виробничих об'єктів, зооніми — клички тварин та ін. Обмежені можливості в цьому плані мають антропоніми (власні назви людей), бо автохтонні імена, хоч і присвоювали слов'яни споконвіку й передавали з покоління в покоління, стали матеріальними пам'ятками лише після їх писемної фіксації. Але й у такому разі на сторінки давніх текстів потрапляли зазвичай лише власні імена відомих людей, які часто мігрували й не завжди піддаються ідентифікації, що ускладнює локалізацію антропонімів.

Найнадійнішими свідками давніх етномовних процесів на певній території є топоніми — власні географічні назви, особливо назви великих річок (гідроніми) й важливих об'єктів рельєфу — гір, височин, балок, урочищ (ороніми), які зберігають відносну стабільність у мові як постійні знаки орієнтації в просторі, що здатні переходити від одного етносу до іншого без істотних змін у зв'язку з відсутністю лексичного значення — вираження поняття, яке становить суть узагальнюючої функції слова. Завдяки цьому топоніми здатні функціонувати як інтернаціональні знаки-символи на певній території, що сприяє їхній стабільності та відносній незмінності, а фахівцям дає змогу вивчити умови виникнення й етимологію назви.

Слов'яни завжди були схильними до осілого способу життя на узбережжі річок переважно в лісостеповій чи лісовій місцевості, де полювали, рибалили, розводили домашніх тварин і знаходили землю для землеробства. Не випадково праслов'янські та слов'янські племена освоювали більшість річок Європи — Дунай, Дніпро, Волгу, Віслу,

Дністер, Буг, Прип'ять, Десну, Одер, Ельбу, Дон, про що свідчать праці античних авторів і назви цих річок. Частину гідронімів праслов'яни успадковували й використовували у своєму мовленні, частину самі створювали й передавали іншим етносам, частину безповоротно втрачали після зміни етносів, частину обожнювали й оспівували у фольклорі разом з річкою (наприклад, *Дунай, Дніпро-Славутич*). Про деякі назви через великі відстані вони не знали, як могли не знати про їхні назви інші племена, що заселяли іншу частину тієї ж самої річки. Тому не дивно, що одні й ті самі річки в різний час або й одночасно мали по кілька назв, які лише допомагають дослідникам точніше визначити, хто й коли залишив по собі ці безцінні пам'ятки культури. Окремі гідроніми внаслідок тисячолітньої історії, різномовних нашарувань, втрачених мотиваційних зв'язків тощо залишаються поки що не розгаданими, але спроби реконструювати їхні праформи дають чітку картину етномовної динаміки в басейнах європейських річок. Сприяє цьому і той факт, що значну частину гідронімів і топонімів загалом зафіксовано в найдавніших пам'ятках слов'янської писемності та античної літератури, в т. ч. у джерелах, які не стосуються слов'ян.

Результати ономастичних досліджень підтверджують археологічні свідчення щодо найдавніших територій праслов'ян і динаміки їхнього розселення: чим далі на схід і на захід, на північ і на південь від середньої течії Дніпра й Вісли фіксуються топоніми, тим менше вони мають слов'янських ознак. Так, більшість великих річок, які впадають у Чорне море, містять у своїх назвах початковий компонент *Дон-/Дн-/Дун-*: *Дон (Дін), Донець, Дніпро, Дністер, Дунай*. Ці гідрооснови відомі ще з часів Геродота, Страбона та Йордана. Вони закріпилися за відповідними річками в II—I тис. до н. е., коли в Північному Надчорномор'ї панували іранські племена (кіммерійці, скіфи, сармати), і саме давньоіранській мові належить твірний географічний термін *don* (*danu*) «річка, вода». Деякі дослідники вважають, що гідроніми з основами *Дн-*, *Дон-*, *Дун-* є рефлексами відповідного індоіранізму, поширеного в Північному Надчорномор'ї ще від другої половини III тис. до н. е. Продовжує ряд надчорноморських топонімів іранського або індоіранського походження назва р. *Прут*, яка в скіфському середовищі звучала як *Πόρατα*, в Геродота *Πυρετός* (пор. авест. *pərətu-* «брід», осет. *furd* «річка»).

У Геродота нижня частина р. Південний Буг названа як *Ὕπανις* (букв. «кінська»), нижнє Дніпро-Бузьке межиріч-

чя як *Εχαμπει*, що значить «священні шляхи, святі дороги», а в різних давньогрецьких, римських і візантійських джерелах р. Дунай, у т. ч. і в її гирлі, йменувалася фракійською назвою з індоєвропейськими витоками *Істр* (< і.-є. **str* «течія; вода, яка біжить»).

Отже, етимологічний аналіз назв головних річок Північного Надчорномор'я підтверджує археологічні свідчення про те, що слов'яни з'явилися в басейні нижніх течій Дунаю, Дніпра, Дону незадовго до того, як про це згадують писемні джерела античних авторів І тис. н. е.

На схід від Дону й на північ від Десни й Прип'яті частотність давніх слов'янських топонімів істотно зменшується, натомість домінують іранський, тюркський, угро-фінський і балтійський субстрати. Певні підстави є для припущення про ймовірність праслов'янського походження назви найбільшої європейської річки *Волги* (< псл. **vьlgъ* «вологий, мокрий»; пор. чес. *Vlha*, пол. *Wilga*, а також рос. *волгнуть* «робитися вологим», пол. *wilgotnieć* «тс.» та ін.), якій передував гідронім *Ра* індоєвропейського або індоіранського походження (у Птолемея подається як *'Ρᾶ*). Можлива причетність праслов'ян до закріплення назви північно-східної р. *Ока* (пор. словац. *Oka* — озеро в Татрах), основою якого є географічний термін індоєвропейського походження *око*: пор. рос. *око* «глибоке місце в річці», лтш. *aka* «колодязь», вірм. *akn* «око, отвір, дірка» та ін. На північ від Десни й Прип'яті переважають балтійські та угро-фінські гідроніми.

Одним з останніх достовірних слов'янізмів на північно-західних рубежах є назва р. *Варта* в басейні Одри, що надійно пояснюється як псл. **Vьrta* < **vьrta* < **vьrtěti* «вертіти» (пор. пол. *wart* «течія ріки», *wartki* «швидкий, верткий»). Менше ознак праслов'янського походження знаходять у, ймовірно, індоєвропейському гідронімі *Одра*, *Одер* (можливо, з префіксального **о-* й кореня **dr-* «дерти»), бо є надійніші германські, кельтські, іллірійські паралелі, та в прагерм. *Ельба* з і.-є. коренем **alb-/*elb-* «світлий (про воду); річка», яке в слов'янському мовленні закономірно дало *Лаба*.

На захід від старожитніх слов'янських земель до давніх слов'янізмів зараховують назву угорського озера *Балатон*, яка зводиться до псл. **bolto* «болото». Вважають, що вона закріпилася в Паннонії ще до приходу туди в IX ст. мадярів й, очевидно, сягає середини І тис. н. е., коли слов'янські племена освоювали басейн Дунаю. За свідченнями Ю. Карпенка, більшість давніх гідронімів у Румунії є слов'янськими за походженням. На південному заході слов'янізми проникли аж у топонімію Греції. До таких, зокрема, належать: *Βάλτος* (< псл. **bolto* «болото»), *λόγγος* (< псл. **lǫgъ* «луг»), *Ζαγόρα* (< *загора* «місцевість за горою, лісом»), *Οσερός* (< д.-рус. *озеро*). Загалом у цьому регіоні, крім грецьких, переважають назви кельтської, іллірійської, германської та інших давньоєвропейських мов.

Значно більше надійно аргументованих топонімів, зокрема гідронімів, праслов'янського походження функціонує між басейнами річок Вісла й Дніпро. Так, гідронім *Вісла*, що фіксується на самому початку нашої ери в римських джерелах як *Vistlam, Vistula, Vistla*, в Йордана *Viscla*, більшість ономастів кваліфікує як праслов'янську назву з основою **vis-* «рідина; розливатися, текти», що відбилася в українських *Вись*, *Висунь* та інших гідронімах. Назва р. *Прип'ять* походить від псл. **pripęti* «притока; річка із сильною течією» < і.-є. **pęt-* «швидко рухатися». Назва р. *Рось*, *Роса* мотивована псл. **rosa* «вода, волога», яке має індоєвропейські витоки. Гідронім *Славута* в басейні Прип'яті, як і збережена лише у фольклорі праслов'янська назва Дніпра *Славута, Словута*, пізніше *Славутич*, мотивована псл. **slov-/*slav-* з і.-є. **k'leu-* «текти, плисти, полоскати, чистити». Річки *Стрий* на Львівщині й Волині в праслов'янській мові мали назву, яка реконструюється як **stryjь/*strujь* < і.-є. **s(t)rou-/*s(t)reu/*s(t)rū* — «текти; стрімкий, швидкий, крутий». Таких гідронімів сотні в межиріччі Дніпра й Вісли. Вони часто формувалися в праслов'янській мові на основі успадкованих з індоєвропейської прамови коренів або були рефлексами індоєвропейського субстрату. До них належать назви українських річок *Альта, Бутеня, Іква, Поть, Рут, Сян, Умань* та ін.

Єдино ефективною наукою, яка здатна відтворити в комплексі уявлення про вироблені в історії людства, і слов'ян зокрема, багатства матеріальної та духовної культур, що відображені в мові, є етимологія.

> ***Етимологія*** *(грец. etymon — істина і logos — слово, вчення) — розділ мовознавства, який вивчає первинну семантику, походження й етапи розвитку слів та морфем.*

Результати етимологічного аналізу слів пронизують практично всю мовознавчу інформацію, яка стосується життя й діяльності давніх слов'ян, особливо дописемного періоду.

Лексичні запозичення

Про найдавніші зв'язки праслов'ян з іншими індоєвропейськими племенами свідчить насамперед спільна для них споріднена лексика: пор., наприклад, псл. **mati* «мати», лит. *mótė* «жінка», *mótina* «мати», д.-інд. *mātā* (*mātár-*), авест. *mātar-*, вірм. *mair*, грец. *μήτηρ*, алб. *motrë* «сестра», лат. *māter* «мати», ірл. *māthir* «мати», д.-в.-н. *muoter* «тс.», тохар. *mācar* «тс.» та ін. Таких генетичних зв'язків в індоєвропейських мовах збереглося чимало, але вони, як і поділ на групи kentum і satəm, відображають ще дослов'янський стан співіснування індоєвропейських племен. Відтоді окремі народи й мови вимерли (хетська, лувійська та ін.), деякі після першого Великого переселення народів значно віддалилися і зберегли мінімум спільного між собою, ще інші близько співіснували якийсь час або знаходяться в таких стосунках нині. Тому запозичення (особливо лексичні) є ознакою прямих чи опосередкованих зв'язків між народами в певний час і в певному місці.

***Запозичення** — звук, морфема, слово або його окреме значення, фразеологізм, синтаксична конструкція, перенесені з однієї мови в іншу.*

Особливість лексичних запозичень, насамперед загальних назв, полягає в тому, що внаслідок різнобічних стосунків між носіями різних мов їх природно переймають разом з тими матеріальними й духовними цінностями чи уявленнями про них, яких немає в суспільстві, що запозичує чужий досвід. Встановлення джерела таких запозичень дає інформацію про ті народи, з якими доводилося контактувати у відповідний час носіям мови-реципієнта (одержувача).

Етимологічний аналіз праслов'янської лексики, з огляду на семантику й шляхи формування тогочасних слів, дає змогу визначити сусідів слов'янських племен і характер контактів між ними. Серед слів спільного походження й лексичних запозичень, які проникли в праслов'янську мову, найбільша кількість припадає на балтійські, германські, іранські, грецькі, латинські, тюркські. Трапляються також кельтизми, фракізми, ілліризми, угро-фінські та інші чужомовні слова, які окреслюють зв'язки праслов'ян з індоєвропейськими та неіндоєвропейськими племенами й народами.

Судячи зі складу спільної лексики, в т. ч. й запозиченої, в слов'янських і балтійських мовах, найтриваліші та

найближчі стосунки у праслов'ян складалися з прабалтами, які в ті давні часи були північними сусідами слов'янських племен. До таких слів у праслов'янській мові можна віднести: **ezero* (пор. лит. *ẽžeras, ãžeras* «озеро»), **iniej* «іней» (пор. лит. *ýnis* «іней»), **lǫkъ* «лук» (пор. лит. *lañkas* «дуга, обруч»), **luska/*luzga* «луска» (пор. лтс. *laûskas* мн. «луска», лит. *lùskos* мн. «дрантя»), **rǫka* «рука» (лит. *ranka*, лтс. *rùoka*, прус. *rancko*), **golva* «голова» (лит., лтс. *galva*) та ін. Подібних праслов'янізмів, які мають лише балтійські паралелі, зафіксовано в етимологічних словниках багато. Серед них дуже важко відрізнити спільні за походженням слова і можливі запозичення з однієї мови в іншу. Більш очевидними є пізніші запозичення у слов'янських мовах з балтійських: сх.-сл. *клуня* «стодола» (лит. *klúonas* «тік, стодола, клуня», лтс. *kluõns* «тік»), *скирд(а), стирта*, д.-рус. *скирдъ* (лит. *stirta* «стіг сіна», лтс. *stir̃ta* «дахоподібна сушарка для ярового хліба»), *в'ятер* «верша» (лит. *vénteris* «тс.»), діал. *гейтка* «хліб» (прус. *geitka*), етноніми *пруси*, *ятвяги*, антропоніми *Антоколь, Бетовт, Любарт* та ін.

Давні балтійські запозичення значно поступаються спільному лексичному фонду, тому багато мовознавців припускає функціонування балто-слов'янської етномовної спільноти з кінця III тис. до н. е. до кінця II тис. до н. е. (Т. Лер-Сплавінський, Я.-М. Розвадовський, Ю. Карпенко, В. Скляренко та ін.). Інші славісти визнають безпосередній розвиток праслов'янської мови з індоєвропейської в тісних контактах з прабалтійською (С. Бернштейн, М. Фасмер, О. Трубачов, О. Стрижак та ін.). Це питання залишається дискусійним, але беззаперечною є найбільша лексико-граматична подібність саме праслов'янської та прабалтійської мов.

Контактували праслов'яни також з германськими племенами. У II—I тис. до н. е. ці контакти були нечастими й переважно безконфліктними, а в I тис. н. е. вони переросли в періодичні сутички з метою заволодіти землями один одного. У III—IV ст. готи заволоділи землями Північного Надчорномор'я. Взаємодія готів з праслов'янськими племенами в цей час була різною: від жорстких бойових сутичок на початку міграції до співпраці в середині перебування на слов'янських землях і наступної асиміляції германців з місцевим населенням або часткового їхнього відходу на захід у другій половині VI ст., зумовленого гунською навалою. У V—VI ст., коли розпався гунський

союз і слов'янські племена активно включилися в перерозподіл територій під час другого Великого переселення народів, їхня взаємодія з германськими племенами змістилася на захід. Інтенсивні германо-слов'янські контакти не припинялися до кінця I тис. н. е. Тривале змішане існування та військове протистояння позначилися на мовах германського й слов'янського етносів. Особливо помітною стала частка германізмів у лексичному складі праслов'янської й давніх слов'янських мов після асиміляції більшої частини готів із сармато-слов'янським середовищем.

Залежно від характеру й часу проникнення германські запозичення поділяють на кілька груп: загальногерманські; власне готські запозичення III—IV ст.; балканоготські запозичення V—VI ст.; давньоверхньонімецькі запозичення VII—VIII ст.; давньоскандинавські запозичення IX—X ст.

Загальногерманські запозичення характеризуються вживанням у різних германських мовах і діалектах, але більшість їх проникла в праслов'янську мову з готської. До них, зокрема, відносять: псл. **duma* «дума» (пор. гот. *dōms* «судження; суд; слава»); псл. **xъlmъ* «підвищення» (пор. д.-герм. *hulma*, д.-ісл. *holmr* «підвищення; острівець», д.-н.-н. *holm* «острів», д.-англ. *holm* «висота»); псл. **pъlkъ* «юрба, народ» (пор. д.-герм. **fulkaz*, д.-в.-н. *folk*, англ.-сакс. *folc* «військо, загін»); псл. **jьstъba* «ізба; приміщення, яке опалюється» (герм. *stuba* «тепле приміщення; баня»); псл. **buky, bukъve* «бук і його плід», яке з часом стало називати другу літеру алфавіту — «Б», звідки сучасне *буква* (з герм. *bōkō* або *bōks*: пор. д.-в.-н. *buohha* «buk», д.-англ. *bōc* «тс.», д.-сканд. *bōk* «бук, букова палиця; книга», гот. *bōka* «літера») та ін.

Власне готських і балканоготських запозичень небагато, бо в прагерманській мові всі її діалекти характеризувалися більшістю спільних лексичних одиниць. Лише окремі слова, які закріпилися в праслов'янській і слов'янських мовах, не знаходять паралелей в інших германських мовах або набули саме в готській мові певного значення чи функції. До таких належать: псл. **bludo* «посуд, миска» (гот. *biups*, родовий відмінок *biudis* «стіл; блюдо, миска»); псл. **stьklo* «скло; предмети зі скла» (гот. *stikls* «бокал, келих»); псл. **smokva* «смоківниця» (гот. *smakka* «фіга, смоква», букв. «смачний плід»); псл. **bagy*, **bagъve* «багно» (гот. **baga*, **bagva*, пор. з герм. *baki* «ручай»). Підставою для визнання готського походження географічного терміна *багва* стало його закріплення головним чином в ареалі, який збігається зі шляхом міграції готів від Балтійського до Чорного моря. На захід і схід від цього коридору в слов'янських мовах уживається географічний термін праслов'янського походження *багно* (< псл. **bagno* «болото, драговина, мочар»), який, очевидно, засвоївся готами як *багва* з продуктивним для них формантом *-ва* (дехто вважає *-ва* ледь не суто готським показником). Напевно, саме завдяки готам з'явилася назва р. (Південний) *Буг* (< д.-рус. *Богъ* < гот. **bag-*, герм. *bak-* «потік, ручай»), басейн якої ці германські племена заселяли майже повністю. Показово, що після геродотівського позначення цієї річки як *῞Υπανις* наступні письмові фіксації з'являються лише через тисячу з лишнім років спочатку в Йордана як *Vagosola* (VI ст.), потім у Географа Равенського як *Bagossola* (VII ст.), які містять у складній основі початковий компонент *Vag-/Bag-*, мотивований розглянутим вище географічним терміном, і латино-германську основу *sal-* з і.-є. **sol-* «земля, ґрунт, місцевість, основа підніжжя чого-небудь» або **sēl-/*sōl-* «текти». Починаючи від Костянтина Багрянородного (початок X ст.), назва річки фіксується у слов'янському звучанні як *Βογοῦ*.

До давньонімецьких запозичень VII—VIII ст. зазвичай відносять: заг.-сл. **myto* «сплата, мито» (д.-в.-н. *mûta* «сплата», що має паралелі в інших германських мовах); зх.- і сх.-сл. *стодола* «навіс, сарай» (д.-в.-н. *stadal* «хлів, стійло»); заг.-сл. **korljь* «король», похідне від імені франкського імператора Карла Великого, що жив у другій половині VIII ст.

Слов'яно-скандинавські контакти стають найактивнішими з початку формування Київської Русі. До давньоскандинавських запозичень традиційно зараховують сх.-сл. *варяг* < д.-сканд. **váringr* від *vár* «вірність, порука, клятва», тобто «союзники; члени корпорації» (В. Скляренко довів його слов'янське походження від *warągъ* «воїн, який охороняє», утвореного за допомогою *-ągъ* від іменника *warъ* «охорона, захист»), *Олег*, жін. *Ольга* < д.-сканд. *Heldi* (пор. н.-в.-н. *heilig* «святий» та ім'я княгині *Ольги* X ст.).

У зв'язку із взаємними впливами прагерманської та праслов'янської мов існує немало спільних слів, стосовно яких важко встановити напрям поширення: псл. **skot* «худоба; товар; податок», **xlěbъ* «хліб», **plugъ* «плуг», **mečь* «меч» та ін.

Безпосередні контакти праслов'ян зі стародавніми греками чи римлянами були мінімальними, оскільки між ними знаходилися інші індоєвропейські племена: кіммерійці, скіфи, сармати, про яких є згадки в тогочасних джерелах. І ті сліди, які залишили після себе античні народи в топонімії Північного Надчорномор'я (*Ольвія, Херсонес* та ін.), також стосуються переважно греко-скіфських чи римсько-сарматських часів. Сюди, як і в басейн Дунаю, слов'яни прийшли пізніше (від середини І тис. н. е.), коли вже відбувався розпад праслов'янської етномовної спільноти. В цей час (VI—VII ст.) на історичній арені Європи найактивніше діяли анти й склавини, які воювали за нові землі переважно з Візантійською імперією. Часто на їхньому шляху стояли германські племена готів, залишки яких відійшли з Північного Надчорномор'я на захід, лангобардів, які з другої половини VI ст. утворили своє королівство на території Північної Італії, франків, які наприкінці V ст. на території колишньої Римської імперії утворили Франкську державу, та ін. Отже, запозичення з грецької та латинської мов у слов'янські відбувалося переважно в другій половині І тис. н. е. як унаслідок безпосередніх контактів між цими народами, так і за посередництва інших племен.

Мовознавці вважають, що через готське посередництво в давньослов'янське середовище проникли такі латинізми: **cěsarь* «цар» (пор. гот. *káisar* < лат. *caesar*); **misa* «миска; стіл» (гот. *mēs*, д.-в.-н. *mias* «стіл» < лат. нар. *mēsa* «стіл»); псл. **vъlbǫdъ* «верблюд» (гот. *ulbandus* «верблюд» < лат. *elephantus* «слон», яке прийшло з грец. *eléphas* «слон»); **osьlъ* «осел» (гот. *asilus* < лат. *asinus* «осел»); **ocьtъ* «оцет» (гот. *akeit* < лат. *acētum* «оцет») та ін. Через франкське (давньоверхньонімецьке) посередництво могло проникнути псл. **dъska* «стіл; дошка» (пор. д.-в.-н. *tisk* < лат. *diskus* «диск, тарілка»; **krьstъ* «хрест» (пор. д.-в.-н. *kristen* «переводити в християнство» < лат. *Kristus* «Христос»); **pъstъ* «піст» (пор. д.-в.-н. *fasta* «піст») та ін.

Германське посередництво при запозиченні слов'янськими племенами латинізмів переважало в праслов'янську добу. У другій половині І тис. н. е. з'явилося більше запозичень з латинської мови внаслідок безпосередніх слов'яно-візантійських зв'язків. До таких, зокрема, відносять: псл. **kolęnda* «свято Нового року» (лат. *calendae* «календи, перші дні місяця»; пор. укр. *коляда, календар*); **altarjь* «вівтар» (лат. *altus* «високий», лат. нар. *altare*); **vino* «вино» (лат. *vinum* невідомого походження; пор. лат. вислів *In vinum veritum* — «Істина у вині») та ін.

Значно зростає проникнення латинізмів у слов'янські мови наприкінці І тис. н. е. у зв'язку з прийняттям християнства, особливо в західнослов'янські, словенську й хорватську мови, носії яких визнають переважно католицизм з культовою латинською мовою. Крім релігійних, філософських, медичних та інших термінів, багато з яких стало інтернаціоналізмами, значну частину в слов'янських мовах становлять канонічні чоловічі й жіночі імена: *Андріан, Антон, Валентин, Валерій, Віктор, Віталій, Лука, Максим, Мар'ян, Павло, Роман, Сергій, Діана, Інна, Марина, Наталя, Тетяна* та ін. Слова побутового значення проникали рідше.

З грецької мови давніх запозичень у слов'ян значно менше, бо до середини І тис. н. е. давньогрецька держава давно занепала, а германські племена, які часто були посередниками в поширенні лексики з античних джерел на схід, також не мали тісних контактів з давніми греками. Тому грецизмів у праслов'янській мові мало (**korabj* «корабель», **cьrky* «церква», **ogurьkъ* «огірок»), і навколо них часто виникають дискусії.

Масове проникнення грецизмів у слов'янські мови (найбільше в східно- й південнослов'янські) почалося наприкінці І тис. н. е. у зв'язку з прийняттям християнства і створенням на основі давньогрецького алфавіту старослов'янського письма. Безпосереднім джерелом релігійної лексики була візантійська церква: *апостол, ангел, алілуя, архангел, Євангеліє, іпостась, диявол, ігумен, диякон, іконостас* та ін. З'явилося багато наукової (*алфавіт, астрономія, граматика, синтаксис*), мистецької (*театр, ліра, симфонія*), побутової (*скеля, парус, уксус, варвар, мармур*) та іншої лексики. Докорінно у православних слов'ян змінився праслов'янський за витоками іменник, який був замінений канонічними власними іменами переважно грецького походження: *Анатолій, Андрій, Аркадій, Василь, Геннадій, Георгій, Дмитро, Євген, Леонід, Олександр, Олексій, Петро, Варвара, Євдокія, Зінаїда, Зоя, Ірина, Катерина, Олена, Софія* та ін.

У другій половині І тис. н. е. на території Західної та Центральної Європи панували кельтські (галльські) племена, з-поміж яких найпомітнішими були бої, белги, гельвети, секвани, едуї та ін. Разом з давніми греками, які володіли Південною Європою, частиною Азії й Північною Африкою, кельти значною мірою визначали рівень європейської цивілізації, високо розвинувши металургію,

ремесло, зброярську справу тощо. У своїх походах вони взаємодіяли з різними племенами індоєвропейського походження, у т. ч. й праслов'янами, проникаючи на їхні землі аж за Віслу й Дністер, а дехто вважає, що й до Правобережної Наддніпрянщини. Такі контакти супроводжувалися запозиченням певних цінностей у матеріальній і духовній культурах, а також слів на їх позначення. У зв'язку з відсутністю писемності на той час у кельтів і праслов'ян лексичні запозичення функціонували лише в усному мовленні, тому їх важко реконструювати. На думку деяких учених, до кельтських або засвоєних за їх посередництвом запозичень належать: псл. **sluga* «слуга» (пор. д.-ірл. *sluag* «натовп»); **tĕsto* «тісто» (пор. д.-ірл. *tàis* «тісто»); псл. **korva* «корова», букв. «рогата» (пор. кельт. *carvos* «олень»).

Стосовно кожного із цих слів існують і слов'янські етимології, але це не заперечує певного взаємовпливу між мовами, що контактували. Про культурно-економічний взаємовплив свідчить поява в праслов'янській мові назви великої рогатої худоби **korva*, яка прийшла на зміну споконвічно слов'янському **govędo* «бик; корова» (пор. вірм. *kov* «корова», лтс. *gùovs* «велика рогата худоба», д.-в.-н. *chuo* «корова» та ін.). Як вважають автори «Етимологічного словника слов'янських мов», витіснення автохтонного **govędo* кельтизмом **korva* було зумовлено запозиченням від кельтів більш раціонального використання корів для доїння молока й виготовлення молочних продуктів, ніж для заготівлі м'яса. У зв'язку з цим назва **korva* почала співвідноситися з дійними коровами, якими стали практично всі корови, а назва **govędo* стосувалася переважно биків і яловоі худоби (пор. рос. *говядина* «яловичина»).

До власних імен кельтського походження у слов'янських мовах можна віднести *Артур* (кельт. *Arthur* < **art(h)* «ведмідь»), яке, напевно, проникло пізніше через посередництво інших мов. Припускають, що кельтизмом у слов'янській і неслов'янській гідронімії може бути основа *Суб-* (< **suba* «канава, заглиблення, провалля»), наявна в назвах річок *Суба, Субот* та ін. Імовірно, кельтським є етнонім *венети*.

Тісні контакти праслов'ян з індоіранськими й давньоіранськими племенами на півдні позначилися, крім топонімії, на запозиченні загальних назв. Припускають, що з індоіранських чи іранських діалектів праслов'яни перейняли або активізували під їхнім впливом такі слова, як **bogъ* «бог» (д.-інд. *bhaga-* «податель; той, хто наділяє багатством»), **raj* «рай» (з д.-іран., пор. авет. *rāy-* «багатство, щастя»), **toporъ* «сокира» (д.-іран. **tapara-* «сокира») та ін. Можлива участь іранських племен у формуванні етнонімів *анти, руси* та ін.

Майже одночасно з кельтами в І тис. до н. е. активно діяли на Західних Балканах іллірійці (далмати, ардиеї, паннонці, мессапи та ін.), а на Східних — фракійці (даки, одриси, гети та ін.). Вони займалися переважно вівчарством. Тому вчені припускають, що від іллірійців успадковано слово *бринза* «специфічно приготовлений овечий сир» (пор. алб. *për-brëndësa-t* «нутрощі; внутрішня оболонка шлунка ягняти, яку використовували для виготовлення сиру»); від фракійців — *шутий* «безрогий (про вівцю, корову)». Можливо, з іллірійської мови запозичили праслов'яни географічний термін **bara* «калюжа, болото», який відображений у багатьох слов'янських топонімах. Фракійці, крім античної назви Дунаю *Ἴστρος* (*Істр*), оронімів *Карпати, Бескиди* та інших, залишили після себе такі гідроніми, як *Янтра, Етър* у Болгарії, *Ятрань* в Україні та ін. Загалом іллірійський субстрат найбільше зберігся в албанській, словенській, хорватській, сербській та інших мовах Західних Балкан, а фракійський насамперед у болгарській, македонській, румунській.

До найдавніших контактів протослов'янських племен належить їх взаємодія з давніми трипільцями. Археологи доводять, що прото- й праслов'янські племена багато успадкували від трипільців насамперед у матеріальній культурі: землеробство, зведення помешкань у формі напівземлянок тощо. Однак достовірних фактів з мови цих племен, які значною мірою були асимільовані прото- й праслов'янами, виявити поки що не вдалося. Можливо, зіткнення протослов'янського діалекту з неспорідненою, як уважають, мовою трипільців спричинилося до того, що в праслов'янській мові зародилися такі якісні зміни й тенденції, які згодом стали визначальними для неї (втрата кінцевих приголосних, зародження тенденції до відкритих складів тощо).

У період між першим і другим Великим переселенням народів у Європі панували індоєвропейські племена. Мирне просування неіндоєвропейців спостерігалося на північному сході Європи, холодні землі якої заселяли угро-фіни. На півдні прорив у Європу в IV—V ст. здійснив

могутній гунський союз. Інші високорозвинуті неіндоєвропейські народи (семіти, китайці) лише через посередництво індоіранських, давньогрецьких, візантійських, тюркських племен могли передавати давнім слов'янам окремі назви актуальних понять. Вважають, що в дописемний період через посередництво античних джерел у слов'янські мови проникли, очевидно, семітсько-хамітські за походженням слова **vino* «вино», **vъlbǫdъ* «верблюд» та ін. Від тюркських та угро-фінських племен могло проникнути **xmělь* «хміль». Напевно, з тюркських або арабських мов запозичено псл. **tъlmačь* «перекладач». Через тюркське чи іранське посередництво праслов'яни засвоїли і китайське за своїми витоками слово **kъnigy* «книга», що означає в китайській мові «згорток». Тюркським племенам поволзьких булгар, які разом із слов'янами брали участь у колонізації Балкан, болгари зобов'язані своєю самоназвою і назвою своєї країни. Основна ж маса тюркських, угро-фінських і монгольських запозичень проникла переважно в східно- й південнослов'янські мови наприкінці I та в II тис. н. е., коли відповідні кочові народи здійснювали напади на слов'ян або ж навпаки, захоплюючи землі одні одних (пор. масові сліди з мов цих народів у топонімії Росії, Південної України, Болгарії, Македонії, Сербії, Чорногорії, Боснії та Герцеговини, а також перехід частини південних слов'ян у мусульманство). Більшість таких запозичень зазнала повної слов'янізації, часто не виявляючи ознак іншомовних слів, наприклад, тюркізми ***лоша, кумис, товар, кабала, курган, калита, ярлик, каган, кумач, отаман*** та ін.

Загалом запозичення збагатили праслов'янську і давні слов'янські мови новими словами, які позначали актуальні поняття й відображали активні зв'язки слов'янських племен з іншими.

Відображення у мові матеріальної культури давніх слов'ян

Однією з унікальних властивостей мови є акумулювання людського досвіду і збереження його в слові. За внутрішньою формою слова, відображеною в його етимології, можна встановити, як було пізнане явище і коли про нього з'явилося поняття. Тому реконструйований лексичний склад праслов'янської мови є системою, що утворює мовну

картину світу її носіїв і в якій закріплені матеріальна та духовна культури давніх слов'ян.

Рівень матеріальної культури (знаряддя праці, спосіб господарювання, форми суспільної організації, побут тощо) давніх слов'ян визначається насамперед за наслідками археологічних розкопок, згадками про неї в працях античних авторів, залишками архаїчних знарядь праці, предметів побуту тощо. Однак завдяки акумулятивній функції мови інформація про неї збереглася в давніх словах, які відображають різні сторони матеріальних цінностей слов'янського світу.

Людина як істота. Суть мови як суспільного явища полягає у тому, що вона має антропоцентричний характер, тобто виражає сприйняття саме людиною зовнішнього та внутрішнього світів і насамперед усього того, що безпосередньо пов'язане з нею. Тому одним з найдавніших у людській мові загалом і в праслов'янській зокрема були особові займенниково-дейктичні слова **azъ* «я» й **ty* «ти», які мають широкі індоєвропейські зв'язки і відображають сприйняття світу через відношення «я — не я», а в людських стосунках «я — ти» як вказівку на основних суб'єктів комунікативного акту з погляду мовця. Інші праслов'янські займенники також вказували переважно на людей (**my* «ми», **vy* «ви», **tъ* «той», **ta* «та», **to* «то», **jь* «він, той», **ja* «вона, та», **je* «воно, те», **kъto* «хто», **mojь* «мій», **tvojь* «твій» тощо) або на інших істот чи неживі об'єкти (**onъ* «він», **ona* «вона», **oni* «вони», **čьto* «що»). Однак займенникові слова, виконуючи важливу комунікативну функцію, через надто узагальнене значення не могли виражати конкретних рис людини чи її ставлення до інших членів первіснообщинного суспільства. Такі характеристики праслов'яни виражали головним чином іменами (сучасні іменники, прикметники, числівники) й дієсловами.

Найдавніша людина сприймала себе насамперед як фізіологічне тіло (розуміння душі прийшло пізніше), тому в праслов'янській мові була високорозвинутою система назв частин тіла, з-поміж яких немало слів ще індоєвропейського походження. Загальними назвами людського організму були **tělo* «тіло», **plъtь* «плоть». У тілі як найвиразніші протиставлялися **briuxo*, **briuxъ* «тулуб», **golva* «голова», **čelnъ* або **udъ* «член (тіла)». Все тіло покривала шкіра (**skora*).

Кожна з цих частин мала свої органи, для яких існували відповідні назви. Зовнішні та внутрішні частини тулу-

ба мали такі назви: **žіvоtъ* «живіт», букв. «те, чим живе тіло», звідки розвиток абстрактного значення «життя», **červo* «черево», **sьrdьce* «серце», **ǫtroba* «нутрощі», **ętro* «печінка», **ędro* «яйце; лоно», **želza* «залоза», *selzena «селезінка», **pǫpъ* «пуп», **elito* «кишка» та ін. Крім **udъ і *ędro,* для називання статевих органів функціонували **lono* «живіт, утроба; жіночий статевий орган», а також найвідоміші в сучасному вульгарному мовленні два слова чоловічого і жіночого роду, які на той час не мали непристойного значення.

Дуже докладно позначали різні частини голови, яку з тулубом з'єднувала шия (*šija). Більшість їх назв збереглася в сучасних слов'янських мовах: **lъbъ* «лоб», **čelo* «чоло», **čerpъ* «череп», **mozgъ* «мозок», **tĕmę* «тім'я», **lice* «обличчя», **oko* «око», **uxo* «вухо», **usta* «губи», **gǫba* «губа», **rъtъ* «рот», **zǫbъ* «зуб», **ęzykъ* «язик», **čelinstь* «щелепа», **nosъ* «ніс» та ін.

Кінцівки або їх частини позначали також словами, які переважно збереглися: **noga* «нога», **bedro* «бедро», **stegno* «стегно», **kolĕno* «коліно», **golĕnь* «голінь», **jьkra* «ікра», **stopa* «підошва ноги; ступня», **rǫka* «рука», **pletje* «плече», **olkъtь* «локоть», **pęstь* «кулак, п'ясть», **dolnь* «долоня», **gъrstь* «кисть руки», **pьrstъ* «палець», **nogъtь* «ніготь» або **kogъtь* «кіготь» та ін.

З частинами тіла та його біологічними властивостями пов'язані назви відповідних дій, стану, реакцій організму, хвороб тощо: **blьvati* «блювати», **sъpati* «спати», **kašliati* «кашляти», **driskati* «мати понос», **vidĕti* «бачити», **zьrĕti* «дивитися», **sluszati* «слухати», **smьrdĕti* «смердіти», **voniati* «пахнути, мати запах»; **slina* «слина», **potъ* «піт», **slьza* «сльоза»; **sъdorvъ* «здоровий», букв. «великий, міцний, як дерево»; **xvoroba* «хвороба», **bolь* «біль», **korsta* «короста», **pryščь* «прищ», **čirь* «нарив, гнійник», **rana* «рана» та ін. Лікуванням за допомогою масла (**maslo* < **mazati* «мазати») чи інших ліків (**gojidlo*, **lĕkъ*) займався лікар (**lĕkarь, *vračь, *balьjь* «врач, лікар»). Крім фізичних, існували й хвороби психічного характеру. З-поміж них мали свої назви безумство, божевілля (**bezumьje*), сказ, несамовитість (**kazъ*). Після багатьох хвороб людина могла померти (**umьrti*). З похованням покійника (**navь*) були пов'язані обряди й звичаї, які відображають духовну культуру слов'ян.

Організовуючи свій побут, давні слов'яни уже тоді використовували мийні засоби (**mydlo* «те, що миє; мило»), основним з яких був *луг* — водний настій попелу (**zola* «попіл, луг з попелу»). Спеціально виготовлену тверду речовину для миття чи прання, яку нині пов'язують з назвою *мило*, напевно, почали використовувати лише після розпаду праслов'янської спільності. Для купання користувалися лазнями (**laznia, *laznь* < **laziti* «лазити»), викопаними в землі (тому й доводилося лазити), які в праслов'янській мові мали синонім латинського походження **bania*, а в давньоруській — *мовь* (від **myti*). Функціонували й інші слова для вираження дій, предметів, пов'язаних з доглядом за тілом, але загалом гігієна давніх слов'ян була на невисокому рівні.

Людина і суспільство. Структура родоплемінного суспільства праслов'ян, в основі якого була патріархальна сім'я з чоловіком (батьком) на чолі, відображена в термінології спорідненості. До найдавніших назв найближчих родичів належать: **mama*, **tata*, **niania*, **dĕda*, **baba* та ін. Оскільки в основі таких назв лежать фізіологічно зумовлені склади ще не розвиненого дитячого мовлення, то більшість термінів на позначення найближчих родичів має звуконаслідувальне загальнолюдське походження, тобто вони виникли ще до формування прамов, якими такі слова були успадковані. Багатовікова історія подібних основ спричинилася до часткової зміни їхньої формальної та семантичної структури. Пор., наприклад, псл. **baba* «бабуся» і його рефлекси в слов'янських або відповідники в інших індоєвропейських та неіндоєвропейських мовах з тим же чи подібними родинними значеннями: «жінка», «стара жінка», «няня, слуга», «мама», «заміжня жінка», «повитуха», «знахарка, чарівниця» тощо; **niania* «мама, годувальниця», яке в слов'янських мовах і діалектах зберігає найрізноманітніші взаємопов'язані значення: рос. *няня* «нянька», діал. «старша сестра», укр. *неня* «мама», в діалектах «няня», буков. *неньо* «тато», болг. *неня* «сестра матері», словац. *ňaňa* «тітка», кашуб. *nena* «мати», хорв. *nana* «мати, старша жінка; бабка» та ін. Такі формальні варіанти й семантичні переходи в структурі родинних термінів були поширені ще в праслов'янській мові, але базові звуки й значення «найближчий родич» залишаються постійними.

З назвами батьків, дідів і бабусь тісно пов'язані терміни на позначення родичів за кровними зв'язками. Серед них такі, як **dĕtę* «дитя», синонім **čędo* «чадо», **synъ* «син», **dъkterъka* «дочка», **vъnǫkъ* «внук», **bratrъ* «брат», **sestra* «сестра» та інші, більшість з яких має індоєвропейські витоки. Переважно праслов'янськими за походженням є терміни на позначення віддаленої спорідненo-

сті або інших видів кровного зв'язку: *pasynъkъ «пасинок», *padъkterica «падчерка», *kopylъ «позашлюбна дитина», *stryj «дядько по батькові», *ujь «дядько по матері», *pobratimъ «названий брат», *bliznьсь «близнюк», *sirota «сирота», *čeliadь «сукупність дітей, рабів, слуг, які живуть у домі» та ін. Пов'язані родинними стосунками люди мали назву *bližьni «близькі», а рід об'єднував предків (псл. *perdъkъ «той, хто був перед тим, стосовно кого обчислювали спорідненість») і нащадків (*potomъkъ «той, хто буде після того, стосовно кого обчислювали спорідненість»).

Праслов'янські *rodъ «рід, сім'я» (< і.-є. *ordti «ростити, родити»), *sěmьja «сім'я» (від *sěmь «працівник, слуга, домочадець» + -ij-a), *rodina «сім'я, рідня» поширювали й на інших осіб чи стосунки між ними. Основу будь-якої сім'ї становили чоловік і жінка, яких називали синонімічними назвами *mǫžь, *sǫprǫgъ і *žena, *sǫprǫga. У той час існували також спеціальні позначення молодих людей, які готувалися створити сім'ю: *ženixъ «наречений» і *nevěsta «наречена» (з псл. *ne «не» + *věsta «відома», букв. «не відома для сім'ї нареченого»), яку викрадали з іншого роду або племені з пізнішим її викупом (елементи цього ритуалу збереглися у весільних обрядах деяких слов'янських народів). Неодруженого чоловіка називали іменем *xolstъ(jь) «холостий», а той, хто втратив дружину або чоловіка, відповідно, *vьdovьсь і *vьdova.

Унаслідок створення сім'ї представниками різних родів у близькі стосунки вступали між собою члени родини нареченого й нареченої, чого не було в індоєвропейських племенах. Батьків дружини називали *tьstь і *tьstja, батьків чоловіка — *svekrъ і *svekry, а одружених дітей цих батьків — *zętь «зять» і *nevěsta «невістка». Ця назва функціонувала переважно на початку шлюбу, а після повноправного входження невістки в сім'ю чоловіка її змінювала *snъxa «сноха», яка утворена, напевно, від псл. *synъ, букв. «синова, дружина сина». Їхні рідні брати і сестри отримували свої назви: *šurь, або *šurinъ «брат дружини», *děverь «брат чоловіка», *zъly або *zъlъve «сестра чоловіка», *jętry «ятрівка», тобто «дружина чоловікового брата». Узагальненим позначенням для всіх них був термін *svojakъ «свояк», а їхніх батьків називали *svatъ і *svatьja, *svaxa.

В індоєвропейській прамові були відсутні відповідні назви родичів сестри чи доньки, бо після їх виходу заміж (частіше викрадення) вони ставали власністю іншого роду, для якого попередні кровні стосунки невістки були невідомими й неактуальними.

Отже, праслов'янська сім'я як основа родоплемінного ладу була численною за кількістю її членів і включала родичів як мінімум трьох поколінь (< псл. *kolěno «покоління»): батьків (дідів і бабусь), їхніх дітей (синів і дочок) та внуків. Розширення сім'ї і входження до певного роду мало важливе значення для племені, про що свідчить функціонування спеціальних термінів на позначення всіх її членів на будь-якій стадії розвитку. Реконструйовані мовні свідчення, збережені рештки від поселень з великими родинами, культ роду й плодючості тощо свідчать про важливу роль сім'ї в становленні праслов'янського етносу, давніх слов'янських племен і народів.

Праслов'янське суспільство мало родоплемінний характер, тобто основними формами колективного об'єднання були роди й племена. Кожне плем'я (*plemę) на початку складалося або винятково з генетично пов'язаних родів, або переважно з таких. Кровно пов'язаним родам була властива взаємопідтримка, а всередині родів кожен член оберігав іншого за принципом родової помсти (*mьstь). Водночас дуже часто племена формувалися не лише за родовим принципом, а й за територіальною ознакою: сусідні роди незалежно від кровних зв'язків об'єднувалися в спільні племена. Це були племена з однаковим способом життя, віруванням, мовою, на основі чого формувалася племінна етномовна спільність. Об'єднані однаковими матеріальними й духовними цінностями, праслов'янські племена утворювали народ (*nъrodъ «народження; те, що народилося»). З початком другого Великого переселення народів у IV ст. праслов'яни з метою самозбереження в умовах захисту своїх (*svojь) земель від чужих (*tjudjь) племен, а також жорсткої боротьби за нові території змушені були вступати в тимчасові або тривалі союзи з інородцями. Деякі союзи були не тільки вимушеними, а й насильницькими, у зв'язку з чим у новоствореному конгломераті перемагав численніший і сильніший народ (пор. підкорення частини склавинів й антів у VII ст. тюркськими племенами булгар, які з часом поступилися слов'янам чисельністю, способом життя, культурою і мовою, асимілювавшись з ними).

Родоплемінне суспільство мало свою структурну організацію. На чолі роду стояв його старійшина, яким, напевно, був *dědъ (пор. культ. *діда, дідуха* «снопа пшениці чи жита, який ставили в почесному куті хати» і такий анахронізм в армії, місцях позбавлення волі тощо як *дідівщи-*

на). Плем'я очолював вождь (**vodjь* «проводир, вождь»), якого слов'яни, очевидно, обирали в демократичний спосіб на вічі (**větje*). Наприкінці праслов'янської етномовної єдності спостерігалося помітне соціальне розшарування суспільства. З вождів родів і племен, а також жреців (**žrecь*), які очолювали культи язичницьких вірувань, сформувався прошарок власників раніше спільних знарядь і засобів виробництва, а землероби й тваринники залишалися рядовими членами племені. Раби у тих нечисленних слов'янських сім'ях, які їх мали, жили разом з іншими членами сім'ї. Очевидно, цим зумовлений той факт, що в праслов'янській мові функціонували як мотиваційно пов'язані слова **orbъ* «сирота; раб» і похідне **orbę* «дитя» (пор. д.-рус. *робя, робенокъ*, букв. «малий раб»), які називали осіб за їх соціальною чи біологічною належністю або підлеглістю главі сім'ї. Сприйняття *раба* із сімейного погляду відображене в первинній семантиці псл. **orbъ* «сирота», тобто «позбавлений кровних батьків», а також у споріднених новотворах на зразок рос. *робеть* < д.-рус. *робя* «дитя» + *-ѣти*, *робкий* < д.-рус. **робъкыи* «залежний, несміливий у діях» (букв. «як дитина»), які об'єднані поняттям «залежна від глави сім'ї особа».

Соціальне та економічне розшарування докласового суспільства, яке характеризувалося поділом на заможних і бідних, відображене і в інших словах праслов'янського походження. З'явилися назви на позначення заможної частини суспільства: **jьmenьje* «маєток, власність» (< **imėti, imati* «брати»), **statokъ* «достаток, надбання», **bogatъ* «багатий» (в основі **bogъ* < **bhaga-* «податель; той, хто наділяє добром»), споріднені **bogatěti* «багатшати», **bogačь* «багач», **bogatьstvo* «багатство», **sъbožьje* «урожай», **ubogъ* «убогий» (букв. «без бога, без наділеного»), **lixva* «майно, приріст», **jezbytъkъ* «надлишок», **dědina* «надбання», яке пов'язане зі спадщиною глави роду — діда.

Про матеріальний достаток у праслов'янській мові свідчило слово **sъčęstьje* «щастя», букв. «велика частина; гарне надбання». Використана у ньому прикметникова основа **sъ-* «гарний, добрий; великий», яка після занепаду редукованих у сучасних слов'янських мовах втратила продуктивність, у праслов'янській творила й інші складні слова: **sъdorvъ* «здоровий» < **sъ-* + **dorvъ* «дерево», **sъrokъ* «добрий термін» (пор. **rokъ* «термін; доля»); **sъmьrtь* «гарна, природна смерть», **sъnaga* «велике бажання, прагнення» (пор. **naglъ* «раптовий; той, що діє швидко») та ін.

Початок суспільного поділу раніше рівноправних членів племені зумовлювався їхнім соціальним статусом, який не в усіх був однаковий. Це чітко спостерігалося в назвах людей за посадами і функціями в сім'ї, роді, племені. Крім згадуваного **orbъ* «раб; сирота», до прошарку бідних (<**běda* «біда») і нужденних (<**nudja* «нужда») належали: **xolpъ* «холоп, раб, селянин», **smьrdъ* «селянин», **sluga* «слуга» та ін. До заможних і знатних, крім вождя й жерця, також належали володар, владика (**voldyka*), хазяїн, господар (**gospodь* — ймовірно, з **gostь* «гість» і **potis, *podis* «господар, чоловік», букв. «гостинний»).

Загалом у праслов'янській мові існувало мало назв на позначення соціального статусу членів роду й племені, особливо правлячої верхівки, знаті, що підтверджує висновок істориків про демократичні стосунки в докласовому суспільстві давніх слов'ян, які перейшли від первіснообщинного до ранньофеодального ладу, минувши рабовласницький. Такі здавна відомі назви, як *боярин, князь, хан, пан, цар, король*, з'явилися в слов'янських мовах лише в першій половині I — на початку II тис. н. е. внаслідок запозичення.

Значно більше реконструйовано слів, які позитивно чи негативно характеризували членів роду й племені за людськими рисами: іменники **dobrodějь* «добродій», **mǫdrьcь* «мудрець», **xorbrьcь* «сміливець», **xytrьcь* «хитрун», **glupьcь* «дурень»; прикметники **čьstьnъ* «чесний», **gъrdъ* «гордий», **věrьnъ* «вірний, відданий», **milъ* «милий», **radъ* «радий», **volьnъ* «вільний», **skǫpъ* «скупий», **lěnivъ* «ледачий» та ін. З ними були пов'язані ті слова, які називали стан, явище чи оцінку дій членів колективу: **sila* «сила», **mogtь* «міць», **volia* «бажання, вимога», **snaga* «прагнення», **pokora* «покірність», **kleveta* «наклеп», **krivьcь* «винуватець, кривдник» та ін. Для правового врегулювання конфліктів, різних видів спорів (**sporъ* «спір», **svara* «сварка», **kotora* «сварка, розбрат», **kormola* «ворожнеча, розбрат») сформулювалися початкові правові норми, на позначення яких функціонували такі слова: **pravo* «право», **zakonъ* «закон», **sǫdъ* «суд», **rędъ* «ряд, порядок», **kara* «кара», **kaznь* «покарання».

Про демократичні стосунки в праслов'янських родах і племенах свідчить також те, що всі їхні члени працювали. Таких людей називали словами **dělatelь* «працівник», **tvorьcь* «творець». На позначення трудової діяльності вживали слова **dělo* «праця, справа», **trudъ* «праця, зусилля», **orbota* «праця, робота» (споріднене з **orbъ* «раб»). В окремих сім'ях використовували працю рабів (переваж-

но в регіонах, дотичних до рабовласницьких держав), але їхня праця була допоміжною, а не засобом для існування власників. Більш поширеними були терміни, що називали людей за родом занять у тій чи іншій сфері. Досвідчені майстри, які навчали інших різним ремеслам, називалися словом *učitelь «учитель», а процес навчання — *nauka.

Більшість дієслів праслов'янської мови виражала значення, які стосувалися різних видів діяльності: *dьrgati «смикати», *kličiti «згинати», *tъlkti «товкти», *vęzati «в'язати», *terti «терти», *tęti «зрізати, відрубувати», *točiti «точити», *dъlbti «довбати» та ін. Переважання дієслів зі значенням загальної, а не спеціальної (фахової) дії свідчить про обмежений характер поділу праці в праслов'янському родоплемінному суспільстві.

На позначення торговельних стосунків існували спеціальні утворення на зразок *tъrgъ «торг» (пор. д.-рус. торгъ «частина міста, ринок»; д.-рус. назву поселення Торгъ, споріднений німецький ойконім Torgau, фінський Турку, що виник під впливом слов'яно-скандинавських торговельних зв'язків), *měna «обмін», *plata «плата» (псл. *platъ позначало «шмат тканини, хустку», що використовувалася як платіжний засіб), *cěna «домовлена плата при купівлі», *danь «данина», *darъ «подарунок» та ін. Уживалися й запозичення: герм. *myto «сплата», *kupiti «купити», на основі якого виникли псл. *kupьсь «купець», *kupja «купівля», тюрк. *tovarъ «майно, худоба». Пізніше, коли на зміну натуральному обміну прийшли гроші, в давні слов'янські мови проникли і такі запозичені назви, як *penędzь (герм. pfenning «платіжний засіб, гроші»), *denьga (< татар. tənkə «срібна монета») та ін.

Примітивна військова організація, часті бойові дії відображені у військовій лексиці. До цієї тематичної групи належали назви військових понять: *bitva «битва», *bojь «бій», *bornь «боротьба, битва», *vojna «війна», *strěliti «стрілити», *raziti «вдаряти» (< *razъ «удар»); назви військових підрозділів: *vojъsko «військо», *družina «збройний загін», *pъlkъ «натовп, полк», *jata «комора; охорона», *četa «чота, загін»; назви воїнів: *vojinъ, *vijakъ «воїн, вояк», *bojьсь «боєць», *strělьсь «стрілець», *lǫčьnkъ «лучник», *kopijьnikъ «той, хто метає спис»; назви зброї та військового спорядження: *dospěxъ «військове спорядження», *mečь «меч», *bъltъ «стріла, метальна зброя», *kopьje «спис», *ščitъ «щит», *šelmъ «шолом», *porporъ «прапор»; назви, пов'язані з противником, ворогом: *vorgъ «ворог», *pelnъ «полон», *tjudjь «чужинець», *protivьnikъ «противник»; назви рис воїнів: *xorbrъ «хоробрий», *doblь «доблесний», *dьrzъ «дерзновенний», *xytrъ «хитрий, швидкий» та ін. Окремі слова цієї групи стосувалися не тільки воєнної, а й інших сфер, зокрема мисливства (*lǫkъ, *strěla, *dьrzъ, *xytrъ), правової сфери (*sǫpъ «суперник») та ін.

Мирні переговори або перемир'я праслов'ян з іншими племінними народами позначали словом *mirъ, а стан постійного миру — синонімічним словом *pokojь. Сусідів називали словом *sǫsědъ, а чужинців, крім прикметника *tjudjь, називали ще іменником *gostь «гість; заморський (іноземний) купець», семантика якого свідчить про переважно позитивне ставлення праслов'ян до іноземців (пор., наприклад, hostis «ворог, противник» у мові латинян). Етномовні об'єднання племен виражали або самоназви (наприклад, себе слов'янські племена називали етнонімом *slověn(in)ъ, за латинськими записами *sklavěninъ), або назви, які надавали сусіди. Слов'яни називали германців, а може, й усіх іноземців, терміном *němьсь «німий» (за цією ознакою багато вчених пов'язує зі словом етнонім *слов'яни*, букв. «ті, що володіють словом, зрозумілою мовою»), а їх сусідні народи називали по-своєму — *венетами* (кельти й германці), *антами* (іранці). Праслов'янам були відомі ще такі етноніми: *grьkъ «грек», *židъ «єврей», *skoltъ «сколот, скіф», *obr(in)ъ «авар(ець)», *jatvęgъ «ятвяг» та ін. Порозумінню між давніми слов'янами й чужинцями сприяли перекладачі (*tъlmačь), роль яких у язичницьку добу часто виконували волхви.

Житло, побут, їжа. Схильність слов'ян до осілого способу життя спонукала їх до освоєння насамперед лісостепу й полісся. На цих землях вони зводили своє житло, використовуючи характерні для місцевості природні умови й матеріали: глину, дерево, пруття. Найдавнішими його типами були: землянка — викопане в землі житло, яке іноді виступає над поверхнею, і напівземлянка — житло, нижня частина якого заглиблена в землю, а верхня знаходиться над землею.

Землянка являла собою прямокутної форми вириту яму з корисною площею від 10 до 25 м², яку з середини обкладали деревом чи обплітали гіллям й обмазували глиною. Одно- або двоскатний дах мав стріху (strěxa). На висоті приблизно 1,5 м його перекривали дерев'яними стропилами (*stropъ) і застеляли зверху дерном (*dьrnъ), травою (*trava), комишем чи житньою соломою (*solma). По периметру землянки залишали глиняні виступи для

сидіння, які отримали назву *призьба* (< **pri* + *jьstъba*). З північного боку в куті (**kǫtъ*) на незначному підвищенні виставляли піч-кам'янку, а з південного залишали отвір, який служив дверима й джерелом світла. Вікон у найдавніших землянках зазвичай ще не було.

Напевно, від високорозвинених трипільців протослов'яни навчилися зводити напівземлянки. Напівземлянки як найдавніший тип наземного житла будували переважно найпрацьовитіші, найсильніші та найзаможніші сім'ї. Напівземлянки мали площу від 15 до 60 м^2 при висоті стін понад 2 м, тому серед них нерідко траплялися дво-, а подекуди й трикамерні будівлі з першими прорізаними у стіні вікнами (**okъno* «вікно», букв. «подібне до ока»), які включали кімнату з кутом і дідухом, сіни (**sěnь*) і кліть (**klětь*), що прибудовували до сіней.

У праслов'янській мові функціонувало кілька назв житла, які важко пов'язати з певним типом — землянкою чи напівземлянкою. Індоєвропейським за походженням є слово **domъ* «дім». Уживали також: германського походження **jьstъba* «ізба; ярусне приміщення, яке опалюється»; іранського походження **xata* «хата», яке запозичене через давньоугорське посередництво на позначення будівлі, що починалася безпосередньо на землі; **xyzъ*, **xyža* «дім, хижа»; **xalupa* «халупа» з псл. **xal-* «кущі біля води» + *upa* (пор. лат. *salix* «лоза»), тобто «плетена з прутгя хижина»; **kǫtja* «куча, дім», початково «кут на схилі горба або гори, прикритий листям і гіллям»; **jata* «комора; охорона».

Слово **veža* «вежа» (< **vez-ja*), яке нині позначає один із видів будівель, первісно називало віз з прилаштованим на ньому наметом або інше рухоме житло у формі намету чи юрти. Таке житло було необхідне праслов'янам тоді, коли їм доводилося мігрувати в пошуках кращих земель. Можливо, воно запозичене від кочових народів. Загострена форма й підвищення над землею зумовили закріплення слова *вежа* в слов'янських мовах за замками, висотними будинками тощо. Укріплена дерев'яна будівля у праслов'ян мала назву **xormъ* (пор. ст.-сл. *храмъ*, укр. *хороми*).

Наприкінці праслов'янської спільноти поблизу житла почали зводити будівлі для домашніх тварин: **xlěvъ* «хлів», **obora* «обора», **konura* «конура», **kotuxъ* «хлів для дрібної худоби; свинарник». Простір навколо дому з усіма іншими будівлями і подвір'ям, який обносили тином, утворював двір (**dvorъ*). У дворі часто викопували колодязь (**koldedzь*, пов'язане з герм. *kalding* «джерело»), а при вході до нього ставили ворота (**vorta*). Своє житло праслов'яни зводили неподалік одне одного. Так виникали поселення, які називали словом **vьsь* «село». Якщо поселення було укріплене й огороджене палями (**palia*), то воно утворювало **gordъ* «город, місто».

Побут (**bytъ* «майно, домашні речі») праслов'ян був простий і зручний. Важливим його елементом було вогнище (від **ognь* «вогонь»), яке обігрівало (**grěti* «гріти») все приміщення, забезпечуючи сім'ю необхідним для виживання теплом (**teplo*). Вогнище зазвичай оформлювали у вигляді кам'яної печі (**pektь* «піч»), у якій для зігрівання й приготування їжі палили поліна (**polěno*) й вугілля (**ǫglь*). Так з'явилися слова **žarъ* < **gěrъ* «жар», **zola* «попіл», **sadja* «сажа», **čadъ* «чад», **dymъ* «дим», **jьskra* «іскра», **požarъ* «пожежа» та ін. Первісні слов'яни добре усвідомлювали силу й небезпеку вогню, тому всіляко йому поклонялися.

З предметів побуту основними були невибагливі меблі, які виробляли з дерева: **stolъ* «стіл», **lava* «лава», **lože* «ложа», **polica* «полиця», **krěslo* «крісло», **skrinja* «скриня». Посуд (**sǫdъ*) виробляли переважно з дерева та глини. В побуті використовували чашку (**čaša*), миску (**misa*), блюдо (**bliudo*), черпало (**čьrpadlo*), жбан (**čьbanъ*), котел (**kotьlъ*), відро (**vědro*), цебер (**čьbьrъ*), корито (**koryto*), жолоб (**žьlbъ*), глечик (**gъlьkъ*) та ін. З глини посуд ліпили (**lěpiti*), а з дерева — видовбували (**dъlbti*).

Їжа (**ěda*) праслов'ян була тваринного і рослинного походження: м'ясо, молоко й мучні вироби. М'ясну їжу, кістки від якої знаходять у найдавніших археологічних пам'ятках, готували як з диких тварин і птиці (оленя, кабана, бика, тетерева та ін.), на яких полювали, так і з домашніх (свині, теляти, ягняти, гусей та ін.), яких розводили у власному господарстві. В окремих племенах існували забобони щодо вживання м'яса (**męso*) з деяких тварин або птахів. Так, із забобонних міркувань (страх народити сліпих, взимку білого кольору) деякі праслов'янські племена не вживали м'яса із зайця (**zajęcь*). У X ст. арабський мандрівник Ібрагім Ібн Якуб свідчить, що західнослов'янські племена з таких міркувань довго не вживали курячого м'яса.

М'ясо, особливо яловичина (**govędina*), було найважливішим компонентом харчування праслов'ян у скотарський період, тому навколо тварин (переважно корови чи бика) відбувався язичницький ритуал жертвопринесення і племінне весілля — створення сімей у день весняного сон-

цестояння. Вживали також оленину (*olenina), осетрину (*osetrina). М’ясний чи рибний навар називали юшкою: *(j)uxa, *(j)ušьka.

З продуктів тваринного походження вживали також: сало (*sadlo), жир (*žirъ), яйце (*aje), шкварки (*skvara), студенець (*drъgъva) та ін.

Із використанням худоби для доїння молока в раціоні слов’ян з’явилися сир (*syrъ), квасне молоко (*melko), сметана (*sъmetana), масло (*maslo). Вживали переважно коров’яче молоко, але доїли також кіз, буйволиць, а в пізніше освоєних гірських районах — овець.

Основними продуктами харчування для праслов’ян, що проживали на рівнинних землях лісостепу й полісся, стали вироби з борошна (*boršьno), або муки (*mǫka), яку отримували із зерен пшениці, жита та інших рослин, використовуючи жорна (*žьrny < *gьrnus «ручний млин», букв. «те, що меле»). Мука і випечений з неї хліб (*xlěbъ) були й залишаються повсякденними продуктами харчування у слов’ян.

Тих, хто випікав хліб, називали пекарями (*pekarь). З муки випікали хліб різної форми: колобок (*kolbъ), калач (*kolač), коровай (*korvajь). Пекли також млинці (*mlinъ, *blinъ), варили галушки (*komъ). З вівсяної муки зазвичай готували кисіль (*kysělь). Зернові культури широко використовували для приготування різних круп (*krupa) і каш (*kaša). Провідне місце тут посідало просо (*proso), з якого виробляли пшоно (*pьšeno). Споживали також горох (*gorchъ < *gorsъ «тертий»), боби (*bobъ, *bobo — звуконаслідувальне). До різних продуктів і страв додавали олію (*olějь), солод (*soldъ), дріжджі (*droždža < *drozgija «гуща, вижимки»), сіль (*solь), зелень (*zelnina), приправи з ріпи, часнику, цибулі, моркви тощо.

Загалом раціон у праслов’ян був небагатим, а страви примітивними.

Одяг, тканини, прикраси. Незалежно від віку, статі, пір року, місцевості одяг у праслов’ян був простим й одноманітним. Це було зумовлено двома чинниками: 1) характерним для лісостепу і полісся помірно теплим кліматом улітку й холодним узимку; 2) винятково природним матеріалом, з якого шили (*šiti) верхній і нижній одяг (*odědja), головні убори, взуття (*obuvь < *obuvati: *obuti «надівати взуття»).

Зважаючи на те що в стару еру для виготовлення одягу праслов’яни рідко користувалися виробами ткацтва, яке загалом було відоме їхнім пращурам ще від трипільців,

основним матеріалом для одягу й взуття була продукція тваринного походження: шкіра, вичинкою й обробленням якої займалися кожум’яки, вовна, хутро. Зшитий з такого матеріалу за допомогою шкіряних чи вовняних ниток одяг первісних слов’ян був примітивним. Скупі археологічні та історичні свідчення II—I тис. до н. е. дають підстави припускати, що в цей час праслов’яни ще не користувалися одягом, зшитим з тканин, який носили в цивілізованих державах півдня. І лише із середини I тис. н. е., коли внаслідок розширення праслов’янських територій, особливо на південь, слов’яни потрапили в умови теплішого клімату й пізнали спосіб життя цивілізованих народів, вони відчули переваги зшитого з тканин одягу, який уміло поєднували зі шкіряними та хутряними виробами.

Очевидно, саме в цей час з’явилася більша частина різноманітних видів одягу та його елементів з відповідними назвами: шуба (*šuba), кожух (*kožuchъ < *koža), сорочка (*sorka, *košulja), плащ (*plaščь), робочий одяг (*rubъ, пізніше *рубаха*, *dripa, пор. укр. *задрипаний*), сукня (*suknja «верхній чоловічий або жіночий одяг, зроблений із сукна, тканини»), корона, вінок (*věnьcь), шапка, покриття на голову (*čepьcь), рукавиці (*rǫcavica), черевики (*červьje), взуваючи які, намотували на ноги онучі (*onutja), та ін. Відбулося більш очевидне протиставлення деяких елементів одягу для чоловіків (*nogavicy, *gatji «штани») і для жінок (*plaxta «плахта»). Відомі були в той час і назви елементів одягу: *rǫkavъ «рукав», *torkъ «торочка», *pojasъ, *rěmy, *perevęzslo «різновид пояса», *klinъ «застіжка», *xolča «штанина». Взуття шили шевці, чоботарі (*šьvьcь), а одяг — кравці (*kravьcь).

Із захопленням балканських земель одяг слов’ян під впливом греко-римських традицій став елегантнішим, легшим (тоді ввозили гедваб, єдваб і шовк), різнобарвним (до того у слов’ян панували білий і сірий кольори). В добу середньовіччя з’явилися назви нових видів одягу і взуття: *порти* «штани», *шати* «одяг», *туніка* «коротка сорочка із застібками», *шапка* «головний убір», *хуста* «хустка; тканина», *лапті* «взуття, виготовлене з лика» та ін.

Ще пізньоєвропейські скотарсько-хліборобські племена культури кулястих амфор і культури шнурової кераміки, частина з яких утворювала протослов’янський елемент, знали прядіння (< *pręsti) й ткацтво (< *tъkati). Ці види діяльності набули розвитку в протослов’ян після їхніх контактів з трипільцями. Матеріалом для прядіння й ткацтва слугували льон, конопля й вовна. Основним

інструментом прядіння було веретено (*verteno < *vertěti «вертіти»), яким сукали (*sukati) волокно, намотуючи (*motati) на нього нитку (*nitь). Пряли жінки, яких називали пряхами (*prędxa).

У ткацтві використовували станки (*stanъ), вертикально розташовані примітивні кросна (*krosno «те, що крутиться» < *krot-sno < *kret-: kert «крутити, обертати»), які приводили в дію винятково руками. Нитки на верстаті снували (*snovati) і збивали в полотно (*poltьno), яке намотували на основу. Тканина ще мала назву *плат* (*platъ «кусок матерії»), можливо, споріднену з *полотно*.

Прядіння і ткацтво були проміжними заняттями в діяльності праслов'ян. Займалися цими справами жінки й дівчата переважно в зимовий час. Нитки використовували в ткацтві, а також для зшивання тканин і шкіри.

Тканинами застеляли місця, де спали чи сиділи (*postelja «постіль»), накривали чи закутували від холоду (*pelna «пелена, покривало»). Надійнішими були шкіряні вироби чи просто вичинена й висушена шкіра домашніх тварин і звірів, тому ткацтво в доісторичні часи не набуло у праслов'ян високого розвитку. Лише в добу середньовіччя воно перетворилося з допоміжного заняття на окремий вид ремесла. З цим пов'язана корінна перебудова ручних вертикальних кросен на горизонтальний ткацький верстат з педалями, що зумовило розвиток килимарства та інших супутніх галузей ремесла: кравецтва, вишивки тощо.

Праслов'яни виготовляли також прикраси. Матеріалом для прикрас — пластинок, браслетів, перснів (*pьrstьnь < *pьrstъ «палець»), намиста (*ožerlьje < *gьrdlo «горло») тощо — слугували зуби й кості впольованих звірів, золото, мідь, бронза, оброблений камінь тощо. Помітний вплив на форму і зміст праслов'янських прикрас справили скіфи, які культивували скіфський звіриний стиль: різнокольорове зображення півнів, жар-птиць, зозуль, павичів, коней та інших птахів і тварин на тлі багатого рослинного орнаменту, що знайшло відображення насамперед в українському декоративному розписі, в київських змійовиках, браслетах і колтах тощо. Балканські та греко-римські впливи закріпилися в стилі прикрас південнослов'янських народів, а германські, кельтські й балтійські — в прикрасах західних слов'ян. За соціального розшарування слов'ян, формування заможної верхівки суспільства прикраси, особливо із золота, діамантів, виконували роль невід'ємного атрибута наближених до влади людей. Ними оздоблювали шуби, корони, скіпетри, чоботи, шати тощо. Простий люд обмежувався прикрасами з доступного йому матеріалу, декоративними виробами, вишивкою.

Сільськогосподарське виробництво, транспорт. Передумови розвитку сільського господарства у праслов'ян мають глибокі корені. Ще в епоху енеоліту (мідно-кам'яного періоду IV—III тис. до н. е.) пізні індоєвропейці використовували волів як тяглову силу для обробітку землі ралом (биків одомашнили після VI тис. до н. е.), приручили коней, яких використовували в період переселення на євроазійські простори, одомашнили свиней, кіз й овець, розводили собак (ця тварина була приручена людьми першою — прибл. у VII тис. до н. е.). Оскільки цих тварин розводили і сусідні з індоєвропейцями трипільці, то прото-й праслов'яни від Середнього Дніпра до Прикарпаття перейняли разом із землеробством їхній досвід скотарства й розвивали його в умовах степу та полісся. Саме в бронзову добу (III—II тис. до н. е.), коли на основі індоєвропейських племен зароджувалися і формувалися окремі етноси, в т. ч. й праслов'яни, відбувся перший поділ праці, який супроводжувався переходом від матріархату до патріархату, зміною родового ладу територіально-родовою громадою і розмежуванням хліборобства та скотарства. Отже, праслов'яни перейняли від своїх попередників і сусідів землеробство й скотарство як відносно самостійні галузі господарювання, що становили основу їхньої економічної діяльності.

Малозаселені території лісостепу й полісся в доісторичні часи давали змогу давнім слов'янським племенам через 2—3 роки переселятися на інші землі після виснаження тих, на яких вони проживали. При цьому нові землі освоювали поблизу, а переселялася на них зазвичай лише частина відібраних вождем або волхвом членів родин, що забезпечувало збереження осілого способу життя, перспективну демографічну ситуацію, необхідні етнокультурні зв'язки і здатність захистити племінні території від чужинців.

Такі ознаки напівкочового способу життя відзначав у праслов'ян Прокопій, який у «Війні з готами» писав: «...Вони жили... розсіяно окремими селищами. Тим-то їм і землі треба займати багато». І лише після захоплення значних територій Балканського півострова й Балтійського узбережжя напівкочові слов'яни, керуючись інстинктом самозбереження (насамперед через загрозу аварів і германців) і прагненням до раціонального господарюван-

ня, почали створювати постійні поселення, укріплені огорожами, земляними валами, ровами тощо.

Завойовуючи землі лісостепу й полісся, праслов'яни часто змушені були освоювати ділянки родючого ґрунту в лісі та чагарниках, спалюючи чи вирубуючи й очищаючи їх від коріння, пнів і дерев. Такі місця називали пасікою (**paséka* «місце, де висічено ліс»), рубежем (**rǫbežь* «рубань; висічена межа»), попелом (**popelъ: *pepelъ* < і.-є. **pel-: pol-* «палити»), пізніше — згаром (**sъgarъ: sъgorъ*). Удобрені попелом вони давали гарний урожай. Спеціально підготовлені для обробітку й використання ділянки землі мали свої назви: поле (**polje*), нива (**niva*), ляда (**lędo*). Між цими ділянками або всередині них могла проходити межа (**medja*), а їх відгороджували (**ogordъ, *gorodina* «город, огорожа»), позначаючи землю віхами (**věxa*) або тичками (**tyčь* < **tykati* «втикати, встромляти, штовхати» і т. ін.).

Землю праслов'яни обробляли волами, яких використовували як тяглову силу, запрягаючи в рала (**radlo* < **ordlo*), пізніше — в дерев'яні плуги (**plugъ*). Волів запрягали у ярмо (**jarьmo*) або іго (**jigo: juga*).

Вирощений урожай обробляли й збирали спеціальними знаряддями. Крім плуга, використовували соху (**soxa*), леміш (**lemešь*), борону (**borna*), мотику (**motyka*), яка до використання волів і рала з IV—III тис. до н. е. була єдиним знаряддям обробітку землі в індоєвропейців, «граблі» (**grabja*). У лексиці праслов'ян з'явилися слова: **orati, *paxati* «орати», **borzda* «борозна», **sějati* «сіяти», **jarica* «ярові», **jarь* «ярина» тощо.

Із зернових і бобових культур найпоширенішими були жито (**žito*), просо (**proso*), ячмінь (**ečьmy*), овес (**ovьsъ*), сочевиця (**sočevica*), горох (**gorxъ*), біб (**bobъ*). З городніх рослин давні слов'яни найчастіше вирощували ріпу (**rěpa*), редьку (**redьky*), моркву (**mъrky: mъrxy*), тикву (**tyky* < **tykati*, букв. «та, з якої видовбують середину»), мак (**makъ*), який вважався символом плодючості, часник (**česnъ*), цибулю (**lukъ*), кріп (**koprъ*, або ** kropъ*), гірчицю (**goruxa: *gorčica*), хрін (**xrěnъ*), хміль (**xъmelь*). Для виготовлення тканин вирощували льон (**lьnъ* — назва з індоєвропейськими витоками) і коноплю (**konopja*).

З'явилися нові слова, пов'язані зі збором урожаю: **zьrno* «зерно», **kositi* «косити», **kosa* «коса», **zęti* «жати», **sьrpъ* «серп», **zętva* «жнива», **kolsъ* «колос», **snopъ* «сніп», **kopa* «копа» та ін.

Після активних контактів з греками, римськими провінціями і германськими племенами в середині І тис. н. е.

давні слов'яни почали вирощувати також фрукти і ягоди (**agoda*). У той період лексика збагатилася новими словами: **ablъko* «яблука», **višьnia* «вишня», **sliva* «слива», **gruša: kruša* «груша» — давнє запозичення зі східних мов, **malina* «малина», **kalina* «калина», **arębina* «горобина», **buzina* «бузина», **ternъ* «терен». Виноград почали культивувати лише з VIII—IX ст. переважно для релігійних потреб. На його позначення давні слов'янські народи використовували запозичене з латинської мови слово *вино*. Відома ж нині назва цієї рослини та її плодів спочатку з'явилася в старослов'янській мові у формі *виноградъ* як калька з гот. *weinagards* на позначення саду. З первісним значенням «сад» слово *виноградъ* проникло в церковнослов'янську мову Київської Русі.

Скотарство розвивали в примітивний спосіб, головним чином для отримання м'яса (з биків і свиней, рідше кіз, овець, коней), вовни (з овець) або використання тварин як тяглової сили (биків, коней). З розвитком спеціалізації використання тварин, удосконаленням умов їх утримування й годівлі, початком доїння молока (від корів, рідше кіз й овець) і урізноманітненням молочної, м'ясної та сировинної продукції скотарство перетворилося на тваринництво як галузь сільськогосподарської діяльності, що на різних територіях мала певні особливості.

Як свідчать археологічні розкопки й фольклорні джерела, центральне місце в домашньому господарстві праслов'ян будь-якої місцевості займала велика рогата худоба (**govędo*), яку спочатку використовували як основне джерело м'яса й шкіри і тяглову силу — биків (**bykъ, *govędo*) та волів (**volъ*) (кастрований бик), а з І тис. до н. е. ще і як джерело молока та молочних продуктів — корів (**korva*).

З дрібної рогатої худоби праслов'яни вирощували овець (**ovьca*) і кіз (**koza*) для отримання вовни (**vьlna*), шерсті (**sьrstь*), м'яса (переважно з ягнят і козенят), молока, шкіри. Це зумовило появу нових слів: **baranъ* «баран», **kozьlъ* «козел», **kozlę* «козеня». Овець і кіз розводили переважно на тих територіях, які межували з фракійцями, іллірійцями та іншими народами, що культивували малу рогату худобу для отримання молочних продуктів, м'яса, вовни й шерсті. Мала і велика рогата худоба (переважно ялова) була основним джерелом виготовлення шкіри, яку обробляли кожум'яки і широко використовували для одягу, предметів побуту тощо. Саме тому загальнослов'янське *кожа* «шкіра» (**koža*) виникло ще в праслов'янську добу як утворення за допомогою посесивного

форманта *-ja від основи *koz- з первинним значенням «козяча (шкіра)».

З часом велику та малу рогату худобу почали використовувати для отримання молока, свиней (*svinьja) — для одержання м'яса. Самців у домашньому господарстві називали кнурами (*knorъzъ), або боровами (*borvъ «кастрований кабан»). Сучасне *кабан* зараховують до тюркських запозичень, хоч з огляду на поширеність географічних термінів і давніх топонімів з праслов'янською основою *(s)kob- «щось зігнуте, горбате, гакувате» можливе його утворення як автохтонного діалектизму (пор., наприклад, *кабан*, *кобан* «звід печі», річки з назвою *Кабан* у Східному Поліссі).

У зв'язку з переважно осілим способом життя й використанням як тяглової сили волів праслов'яни майже не розводили коней (*konь, *komonь). Лише з часом кінь став важливою транспортною твариною, з якою пов'язані і певні культові уявлення (коня як тварину Перуна оспівували в усній народній творчості, зображали на предметах побуту і т. ін.). Очевидно, назва *кінь*, яка має індоєвропейські витоки, була родовою, хоч і стосувалася більшою мірою самця.

Інші тварини, назви яких існували в праслов'янській мові, були відомі переважно з переказів, а в господарстві їх практично не використовували. Це віслюк (*osьlъ; самка *osьlica, дитя *osьlę) і верблюд (*vъlbǫdъ), назви яких поширилися через готське посередництво від середземноморських народів. Покровителем домашніх тварин у слов'ян був бог Велес, або Волос.

Паралельно з тваринництвом праслов'яни займалися птахівництвом. Розводили курей (*kura), гусей (*gǫsь), качок (*ǫta). Птицю розводили для м'яса і яєць.

Тримали праслов'яни в господарстві і собак, які були приручені для полювання й охорони власності, та котів, які потрібні були для боротьби з гризунами. Загальною назвою собак була *pьsъ «пес», самку називали ще сукою (*suka), а щенят — *ščenę. Мисливську породу називали словом *xъrtъ «хортий; борзий». Кішки жили переважно в приміщенні.

Для домашніх тварин спочатку відгороджували у дворі спеціальні місця, де їх утримували і влітку, і взимку. Південно-західна частина праслов'ян, яка найбільше контактувала з балканськими племенами, використовувала поширені в господарстві сусідів *кошари* (*košara < псл. *košь «плетений посуд, пристосування») — обгороджений плетеним гіллям відкритий простір (переважно для овець). На різних територіях давні слов'яни зводили криті приміщення для тварин, які мали назву *хлів* (*xlěvъ), або *стайня* (*stajьn'a). Годували тварин у зимовий період сіном (худобу), зерном (птицю) чи відходами харчування (свиней, собак, котів), а в літній сезон худобу випасали (*pasti «пасти») в спеціальних місцях (лугах, балках, урочищах і т. ін.) пастухи (*pastyrъ; слово нині застосовується на позначення священика у протестантів і католиків). Пастухи першими сповіщали про загрози, які насувалися на односельчан ззовні. Як відзначив М. Брайчевський, у цей час у середовищі праслов'ян формувався тип пастуха-воїна з батогом в одній руці і мечем у другій.

Ведучи осілий або напівкочовий спосіб життя, праслов'яни пересувалися переважно пішки. Однак виникали ситуації, коли треба було долати далекі відстані або переправляти немічних людей, дітей, різноманітні вантажі. За таких обставин давні слов'яни почали використовувати коней. Верхова їзда в них була малопоширена. Коні, а ще більше воли, були тягловою силою возів (*vozъ), що переміщалися на чотирьох колесах (*kolo, *koleso).

Узимку волів або коней запрягали в сани (*sani), які з давніх-давен використовували не тільки в господарстві, а й під час проведення різних ритуальних заходів: весілля, похорон тощо. На невеликих санях люди каталися. Для полювання, а також для забави з дерева виготовляли невеликі полози, які прив'язували до ніг з метою швидкого пересування. До найдавніших назв належать *нарти* (*na rъtę «на кінці (ноги)» < *rъtъ «щось висунуте вперед чи вверх»; можливе давнє запозичення слова від угро-фінських племен) і *лижі* (*lyži: *lyžьve, пов'язане з *lyzgati «ковзати по льоду, снігу»).

Водні види транспорту були малорозвинутими через віддаленість праслов'ян від моря. Водночас вони жили біля таких великих річок, як Дніпро, Буг (Західний і Південний), Дністер, Вісла, Прип'ять, Дунай тощо, тому використовували плавальні плоти (*plъtъ), човни (*čьlnъ «видовбаний з колоди човен») з веслами (*veslo, *greblo), якими гребли (*gresti < *grebti). Успішно освоївши річковий транспорт, давні слов'яни були вмілими моряками у другій половині I тис. н. е. на узбережжі Чорного, Азовського, Каспійського, Адріатичного й Балтійського морів. Напевно, в цей час вони освоїли *корабель* (*korabjь). Це слово вважають запозиченням з грецької мови, хоч його могло мотивувати псл. *korbъ «коробка, ємність». Пізніше слов'яни, зокрема східні, освоїли насади й скедії.

Ремесла. Праслов'яни не обмежувалися лише землеробством і скотарством (пізніше тваринництвом). Займалися вони і ремеслами (каменярством, ткацтвом, гончарством, кушнірством, зброярством тощо). Спочатку ці ремесла були допоміжними заняттями у пануючому скотарсько-землеробському господарюванні. Виготовлення кам'яних ножів, сокир, мотик, посуду, шкіри, тканин тощо слугувало мінімальному забезпеченню людини індивідуальними предметами й засобами розведення тварин та обробітку землі.

Ще в ранню добу слов'янські племена обробляли мідь (**mědь*), срібло (**sьrebro*), золото (**zolto*), олово (**olovo*) для виготовлення наконечників до стріл і сільськогосподарських знарядь праці, а також різноманітних прикрас. У другій половині І тис. до н. е. почала розвиватися металургія, основи якої праслов'яни перейняли головним чином від кельтів. Сировиною для плавки металу була руда (**ruda* «руда; болотний залізняк»), поклади якої знаходили на всіх слов'янських територіях. Плавили залізо (**želězo*) в плавильнях — невеликих за розмірами глиняних або кам'яних циліндричних печах. Паливом слугувало деревне вугілля, жар роздмухували спочатку ковальським горном (**gъrnъ*), зробленим за аналогією до гончарного, а з удосконаленням печі цю функцію виконували ковальські міхи (**měxъ*), за допомогою яких температуру доводили до 2000 °С і вище. З переплавленого болотного залізняку (руди) одержували ковке залізо і ще не зовсім чисту сталь. Плавили (**plaviti*) руду ливарники, яких, напевно, називали рудниками (**rudnikъ*).

Розплавлений метал слов'яни обробляли двома способами: кували його в розпеченому чи холодному стані або розливали у розплавленому вигляді в спеціальні форми. Другий спосіб, власне ливарництво, був непродуктивним за примітивного сільськогосподарського виробництва, про що свідчать рідкісні археологічні факти і практична відсутність відповідної праслов'янської термінології: крім дієслова **plaviti*, існувало ще **liti* (метал). Перший спосіб став основним для слов'ян різних поколінь. Кували (**kovati: *kuti*) залізо ковалі (**kovalь, *kovarь, *kovačь*) у кузнях (**kuznь*), у яких на підвищенні була піч з горном або міхом. У такій печі над роздмухуваним жаром кліщами (**kleščь*) або щипцями (**ščipьci*) коваль розігрівав до потрібної температури залізо, а потім за допомогою молота (**moltъ*) на наковальні (**nakovalьn'a*) надавав йому відповідну форму, після чого занурював у воду для швидшого охолодження й загартування. Так виготовляли сокири (**sekyra*), серпи (**sьrpъ*), коси (**kosa*), пили (**pila*), молотки (**moltъkъ*), кліщі (**klěščь*), ключі (**kl'učь*), замки (**zamъkъ*), цвяхи (**gvozdь*), скоби (**skoba*) та інші предмети.

Ліплення керамічного посуду руками (це робили жінки) і його обпалення у спеціальних печах було відоме праслов'янам ще з II тис. до н. е., але його становлення як окремого ремесла — гончарства — відбулося в III ст. до н. е. внаслідок освоєння гончарного круга під впливом кельтів, згодом — римлян. Відносно пізнє виготовлення глиняного посуду (**sъsǫdъ*) зумовлене ще й тим, що слов'яни успішно виготовляли його з дерева, видовбуючи сокирою чи долотом і вирізаючи ножем відповідні форми (з початку нашої ери як посудину активно використовували вичищений в середині гарбуз, псл. **tyky*). Щоправда, дерев'яний посуд був непридатний для приготування та підігрівання їжі, як це можна було зробити в глиняних горшках, які до розвитку гончарства ліпили (**lěpiti*) вручну. Для виготовлення керамічних горщиків (**gъrnъ, *gъrnьcь*) і глечиків (**gъlьkъ*) використовували глину (**glina*), до якої додавали пісок (**pěsъkъ*), роздроблений камінь (**kamy: *kamenь*) або дрібно биту кераміку. Крім горщиків і глечиків, з глини виготовляли фігурки культових тварин і птахів, іграшки. Особу, яка займалася гончарством, називали гончарем (**gъrnьčarь*).

У другій половині І тис. до н. е. окремим ремеслом стало оброблення дерева. Бондарі (**bъdьnarь, *bъčьvarь*) виготовляли діжки (**děža*), бочки (**bъčь*), цебра (**čьbьrъ*), корита (**koryto*), а також дерев'яний посуд. Ремісників, які виготовляли дерев'яні вироби, називали ще дроварями (**drъvarь*), тобто такими, що мали справу з деревом (*дрова* споріднене з *дерево*, але має інший ступінь вокалізації). Для виробів найчастіше брали дуб (**dǫbъ*), клен (**klenъ*), липу (**lipa*), сосну (**sosna*), бук (**bukъ*). Інші дерева (ясен, осику, явір, вільху та ін.) використовували переважно для опалення чи приготування їжі. Деревообробники (**drъvosěkъ, *drъvorǫbъ, *drъvarь*) користувалися сокирами (**toporъ,*sekyra*), пилами (**pila*), рубанками (**gladidlo, *strugъ*), ножами (**nožь*) тощо. З дерева вони заготовляли дошки (**dъska*), колоди (**kolda, *brъvьno*), поліна (**poléno*), коли (**kolъ*), жердини (**žьrdь*), пруття (**prǫtъ*), дрючки (**drǫkъ*) та ін. Вивчаючи різні дерева, праслов'яни виділяли з-поміж них унікальні за своїми властивостями, наприклад дуб, що спричинило їх обожнювання.

Збиральництво, мисливство, рибальство, бджільництво. Збиральництво, мисливство і рибальство належать до найдавніших видів діяльності людини, яка завдяки цим заняттям виживала в жорстких умовах становлення первісного суспільства. Ці промисли були пов'язані з використанням людиною протягом десятків тисяч років готової продукції рослинного чи тваринного походження. Поширеними були такі види діяльності і в праслов'ян, які жили на сприятливих для цього землях лісостепу й полісся. Щоправда, в II—I тис. до н. е. й надалі збиральництво, мисливство й рибальство були для давніх слов'ян хоч і важливими, але допоміжними способами господарювання. Зміна характеру господарювання праслов'ян була зумовлена тим, що вони прагнули менше залежати від сезонних дарів природи, а більше розвивати основи такого виробництва, яке б давало гарантований і безперервний достаток у різних сферах життєдіяльності.

З давніх-давен праслов'яни збирали для харчування дикі ягоди брусниці (**brusьnica*), ожини (**ež(ev)ina*), малини (**malina*), суниці (**sunica*), а також гриби (**gribъ, *gǫba*). Споживали дикі яблука (**ablъko*), горіхи з дерева (**orěxъ*) і кущів ліщини (**lěščina*), терен (**tьrnъ*). Варили вони листя борща (**bъrščь*), кропиви (**korpiva*), щавлю (**ščavъ*). Як приправу, для лікувальних процедур, приємного запаху в приміщенні або для відлякування різким запахом збирали м'яту (**męta*), чистець (**čistьcь*), чебрець (**čebrъ*), полин (**pelynъ: pelynь; *čьrnobylь*), хвощ (**xvoščь*). Трави з лікувальними властивостями називали зіллям (**zelьje*). Заготовляючи трави, праслов'яни вирізняли з-поміж них отруйні або з негативним впливом на людину: белену (**belna*), чемерицю (**čemerica*), куколь (**kǫkolь*). Деякі рослини збирали для використання в будівництві: очерет (**čertъ*), лопух (**lopuxъ*), рогіз (**rogozъ*), верба (**vьrba*), лоза (**loza*).

Давні слов'яни добре знали властивості природного соку (**sokъ*) і збирали його з дерев у посуд. Сік беріз (**berza*) використовували для пиття, а сік сосни (**sosna, *borъ*), ялини (**edlъ*), смереки (**smьrkъ*) у вигляді смоли (**smola*) використовували для склеювання або замазування дерев'яних виробів, а також як лікувальний засіб проти гноїння ран.

Різновидом збиральництва було добування дикого меду (**medъ*) з дупла дерева. Це одне з найдавніших занять первісної людини. Так з'явилися нові слова **bъčela* «бджола», **rojь* «рій», **ulьjь: *ulъ* «дуплисте дерево; вулик», що

походить з і.-є. **aul-* «порожнина, труба і т. ін.», **bъrtь* «лісовий вулик; дупло в дереві, де бджоли відкладають мед». Крім меду, давні слов'яни збирали віск (**voskъ*). Мед використовували для підсолоджування їжі, виготовлення напоїв, у лікувальних цілях, а віск — для технічних потреб.

Мисливство й рибальство забезпечували праслов'ян такими продуктами харчування, як м'ясо (**męso*) і риба (**ryba*). Споживали вони м'ясо оленя (**elenь*), сарни (**sarna*), тура (**turъ*), кабана (**veprь*), бобра (**bebrъ; *bobrъ*), лося (**losь*), тетерева (**tetervь*), куріпки (**kuropъta*), перепілки (**perpelъ*), голуба (**golǫbь*), дрофи (**dropъty*), лебедя (**elbędь: olbędь*), рябчика (**arębъ*) та ін. Велику кількість птахів, назви яких функціонували в праслов'янській мові, не споживали. Це яструб (**astrebъ*), коршак (**kana*), кобець (**kobьcь*), кречет (**krečetъ*), орел (**orьlъ*), ворона (**vornъ: vorna*), сорока (**sorka*), ластівка (**lastovica*), чиж (**čižь*), горобець (**vorbьjь*), журавель (**žeravjь*) та ін. Досить велику групу становлять і назви відомих праслов'янам риб: короп (**korpъ*), карась (**karasь*), лосось (**lososь*), сом (**somъ*), осетр (**esetrъ*), вугор (**ǫgorь*), форель (**pьstrǫgъ*), окунь (**okunь*), піскар (**piskarь* < **piskъ* «писк») та ін. Уживали давні слов'яни риб'ячу ікру (**jьkra*), а також раків (**rakъ*).

Судячи з того, що для мисливців і рибалок існувала спільна назва **lovьcь* «ловець», а мисливство й риболовля позначали одним словом — **lovь* «ловля», можна припустити, що основним способом добування диких тварин, птахів і риби була їхня ловля. Для цього використовували сіть (**sětь*), замасковану яму (**jama*), клюку (**kl'uka*), сильце (**silo*), невід (**nevodъ*), вудку (**ǫda*) та ін. У полюванні на звіра чи птахів часто використовували собак (**pьsъ* «пес», **xъrtь* «хорт, борзий»), а подекуди і дресированих соколів (**sokolъ*) або яструбів (**jastrębъ*). Полюванню за допомогою хижих птахів слов'яни навчилися дещо пізніше.

Праслов'яни використовували також шкіру тварин: кабана, лося, оленя, сарни, косулі та ін. На деяких тварин вони полювали з метою отримання хутра: лисицю (**lisa: lisica*), ласку (**lasica*), бобра (**bebrь: bobrь*), видру (**vydra*), білку (**veverica*), зайця (**zajęcь*). Щодо вовка (**vьlkь*) і ведмедя (**medvědь*), то цих хижаків оберігали культові уявлення. Особливо це стосувалося ведмедів, з якими важко було впоратися, тому залишалося лише їх задобрювати й

уникати. Цим пояснюється розвинений у праслов'ян евфемізм (пом'якшений вираз), унаслідок чого відому ще з індоєвропейських часів назву *r_o*kþos* (грец. *ἄρκτος*, лат. *ursus)* замінили власне слов'янським композитом **medvědь* «медоїд», тобто «любить їсти мед».

Негативне ставлення у давніх слов'ян було до земноводних, плазунів і черв'яків, яких не використовували в їжу. А п'явку (**pijavica*) застосовували з лікувальною метою. Інші викликали переважно гидливі почуття: змія (**zmьja*), полоз (**polzь*), вуж (**ǫžь*), ящірка (**aščerь: aščerica*), жаба (**žaba*), черв'як (**čьrvь*), глист (**glistъ*) тощо. Невипадково істоти «нижчого світу» часто асоціювалися з темними силами, злом (наприклад, образ Змія у фольклорі), хоч в інших народів, зокрема Східної Азії, змії глибоко шановані й уособлюють найкращі людські риси.

Первісну стрілецьку зброю — лук з тятивою, стріли, спис — праслов'яни застосовували і в мисливстві, і у військових сутичках. Такий спосіб добування дичини був ефективнішим, але мав і свої недоліки, пов'язані з пошкодженням шкіри тварин та їхнього хутра. Крім того, вбиту стрілою чи списом тварину доводилося відразу споживати, а пійману звірину (особливо молодняк) могли утримувати ще певний час у домашніх умовах або й приручити. Щоправда, давні слов'яни вміли солити, сушити і в'ялити м'ясо та рибу, зберігаючи їх тривалий час.

За землеробсько-скотарського господарювання тваринництво поглинуло мисливство, яке з часом перетворилося на захоплення чи розвагу. Рибальство з виходом давніх слов'ян до моря, західних — до Балтійського, південних — до Адріатичного і східних — до Чорного, розвинулося в окремий промисел.

Отже, реконструйована лексика праслов'янської мови є важливим джерелом пізнання матеріальної культури давніх слов'ян, яка формувалася з розвитком двох основних галузей виробництва — землеробства і скотарства (пізніше тваринництва).

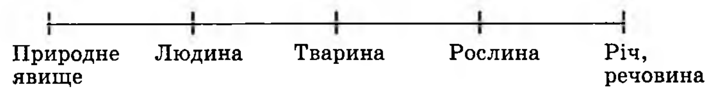
Відображення у мові духовної культури давніх слов'ян

Духовна культура праслов'ян (звичаї, вірування, етичні та естетичні норми тощо) відображена у фольклорі, літописних згадках, обрядах і звичаях, що переважно супроводжуються вербальними ритуалами та коментарями. Тому саме мова є основним засобом збереження і відтворення давніх (за суттю язичницьких) уявлень слов'ян про вироблені багатьма поколіннями духовні цінності.

Основні засади уявлень давніх слов'ян про навколишній світ

Багатовіковий досвід виживання первісної людини за умов стихійних лих, жорсткої конкуренції з іншими племенами навчив її чітко визначати своє місце й поведінку в навколишньому світі. Ще не вміючи пояснити причини й наслідки всього, що відбувається в природі, вона на підсвідомому рівні відчувала себе органічно пов'язаною з нею. Основою уявлень давніх слов'ян про природу й створений ними матеріальний світ був сформований багатьма поколіннями народний (етнічний) світогляд, який виражався у формі колективних вірувань, обрядів і звичаїв.

Базовою особливістю народного світогляду в його найдавніших виявах був а і є р а р х і з м — невідокремлювання органічної й неорганічної природи, живої й мертвої матерії, людського й нелюдського, відсутність характерної для світосприйняття сучасної людини ієрархії між «вищим» і «нижчим». Навколишній світ сприймався ранніми праслов'янами як гармонійно організована сукупність взаємозалежних елементів, у якій людина посідала рівнозначне з іншими представниками природи місце.

Рівноцінність сприйняття природного, людського, тваринного, рослинного й неорганічного як одна з найяскравіших ознак первісного світогляду стала основою давніх народних уявлень, образів і культів. Звідси збережені в народній свідомості такі уявлення-образи, як сніп-дід, дівчина-колос, дівчина-тополя, царівна-жаба, вогонь-мати, коза-збіжжя, людина-камінь та ін. Водночас праслов'янизичники усвідомлювали свою залежність від природних явищ, тому розвивалося обожнення і поступовий перехід до ієрархічного світосприйняття з виділенням «вищого» та «нижчого». Внаслідок цього раніше «лінійно» сприймані елементи навколишнього світу поступово трансформували-

ся в уявленні слов'ян у «вертикально» (ієрархічно) організовану структуру, на вершині якої знаходилися спочатку обожнені надприродні сили, пізніше — людиноподібний бог, далі — людина, що підпорядковує собі тварин, рослини та неорганічну природу. Згодом схема світосприйняття дохристиянських слов'ян набуває ієрархічного вигляду, що остаточно закріплюється в їхньому уявленні з прийняттям християнства.

Бог
(обожнювані сили)
↓
Людина
↓
Тварина
↓
Рослина
↓
Неорганічна природа

Будучи аієрархічним, найдавніше слов'янське світосприйняття природно розвинулося в родове за своєю суттю. Це означало, що кожен елемент навколишнього світу, кожне явище і кожен акт сприймали як елемент спільного роду, родове явище й родовий акт, а будь-який результат — як вияв діяння роду й родових взаємин, на характер яких могли впливати лише «вищі сили». В такому разі, наприклад, успіх полювання залежав не тільки і не стільки від уміння мисливця, а насамперед від доброзичливості та приязності тварин чи птахів як лісових родичів, удала риболовля — це родинне порозуміння й приязнь між рибалкою та рибою. Залишки родинних уявлень про такі стосунки «співучасників» навколишнього світу дійшли до нас в образах вовчика-братика, лисички-сестрички, гусей-лебедів, яблуні, яка люб'язно схиляє свої гілки з плодами до налаштованих по-родинному відвідувачів, у звичаї звертання до лікарських рослин з проханням поділитися своїми плодами й цілющою силою тощо.

Родові уявлення поєднуються з просторово-часовими, тому в народному світогляді всі явища й акти сприймали як такі, що приходять і відходять у певному місці та в певний час. Так давні слов'яни сприймали прихід і відхід батьків (родителів), природну смерть яких усвідомлювали як добру (пор. псл. **sъmьrtь* із **sъ-* «гарний, добрий» і **mьrtь* «смерть, кончина»); прихід і відхід пір року, у зв'язку з чим зустрічали весну і проводжали осінь, ознакою яких був приліт і відліт птахів; прихід і відхід хвороби, до якої зверталися як до члена родини, щоб вона швидше поверталася туди, звідки прийшла, тощо.

Окреслені засади уявлень давніх слов'ян мають ще індоєвропейські витоки, про що свідчить подібність багатьох вірувань, обрядів і звичаїв у різних народів світу. Вони стали основою язичницького вірування, а значна частина тогочасних уявлень збереглася в давньому слов'янському фольклорі й навіть проникла в пізніші християнські звичаї та обряди.

Язичництво як вияв давніх уявлень про навколишній світ

Повна залежність від стихійних сил і фізична безпорадність перед ними спонукали давніх слов'ян до спроб якимось чином уплинути на природні явища. Вони зверталися до тих сил, що визначали погоду, крайніми виявами якої були або зливи з градом і громом, або засушливе літо зі спекою й пожежами. Сформований під позитивними й негативними впливами духовний світ давніх слов'ян найвиразніше відобразився у релігійній системі, яка отримала назву я з и ч н и ц т в о.

***Язичництво** — релігія, що виникла стихійно і ґрунтувалася на обожнюванні природних явищ, тварин, рослин тощо.*

Залежно від об'єкта обожнювання виділяють кілька періодів язичництва: поклоніння воді (водопоклонство), вогнепоклонство, землеробський (рослинницький), скотарський (тваринницький), ідолопоклонство.

1. Поклоніння воді. Це найдавніший період язичництва. Вода була життєво важливим і водночас найгрізнішим для первісної людини явищем. У разі стихійного лиха від води, граду й грому язичники здійснювали ритуальні обряди й заклинання, які відобразилися в найдавнішій слов'янській міфології. З іншого боку, вода була невід'ємною умовою виживання людини. Тому давні слов'яни глибоко шанували її, поклонялись їй, приписували особливу животворну очищувальну силу. Воду використовували знахарі для лікування і в господарстві як цілющий засіб (пор. образ «живої» та «мертвої» води в слов'янському фольклорі). Звідси уявлення про прямий зв'язок земної

води з водою небесною — дощем, якого в разі посухи закликали різними магічними діями з водою. Ці обряди і ритуали частково збереглися в слов'ян: розкопування джерел і криниць; обливання водою предметів, худоби, людей; «орання» води в колодязях; кидання в криниці й колодязі черепків посуду, які вважалися причетними до засухи, бо були випаленими на вогні гончарями. Серед давніх обрядів закликання дощу відомі також вбивання жаби, ритуальні дії з могилою «нечистого» покійника, яким вважався утопленик або самогубець, руйнування мурашників і все, що пов'язане з виявленням винуватця посухи.

2. Вогнепоклонство. Ґрунтувалося воно на обожнюванні земного вогню й невідривно пов'язаного з ним «небесного вогню», яким вважали сонце та блискавку, що дають тепло й світло та посилають дощ-воду. Подолавши первісний страх перед вогнем як руйнівною силою, людина навчилася використовувати його енергію для обігрівання й приготування їжі. Вогонь, за язичницькими уявленнями, мав очищувальну силу, у що вірили давні слов'яни (пор. звичай перескакування через вогонь на Івана Купала, переведення через вогнище або жар від нього худоби, хворих та ін.). Прихильністю вогню дорожили, тому, боячись його розгнівати, господарі неохоче ділилися ним, особливо розведеним у печі жаром, з сусідами (такий звичай зберігся подекуди на Прикарпатті). Вогонь як символ тепла і світла знайшов своє найвище уособлення в сонці, якому давні слов'яни поклонялися найбільше з усіх язичницьких богів.

3. Землеробський період. У цей період поклоніння й звичаї пов'язували з образом землі й рослин (насамперед дерев). Давні слов'яни найбільше поклонялися дубові, який був культовим деревом, деревом головного бога, бога блискавки й грому Перуна. Дубам приносили жертви. Такі дуби ставали символом зв'язку між підземним, земним і небесним царствами. Зрубати дуба можна було лише з дозволу волхвів, які організовували та проводили язичницький релігійний культ. Дуб у праслов'ян був тотемним деревом серед рослин, тому його стара індоєвропейська назва підпала під табу, а слово *дуб* (< **dǫbъ*) є власне праслов'янським утворенням (найчастіше його пов'язують із ірл. *dub* «чорний, темний»; санскр. *dhūmra-* «димно-сірий, кольору диму»). З прийняттям християнства дуб був проголошений поганським деревом і почав сприйматися як «нечиста» рослина (можливо, вплинув темний колір дуба, відображений в етимології слова), а уособленням чистої

рослини стала береза (**berza*), назва якої відповідає образові «світла, добра» (пор. твірне і.-є. **bher-* «світлий, ясний», в основі якого корінь **bhē-* або **bhoi-*, що зберігся в прикметникові *білий* < **bělъ*). Калину, чортополох, папороть, просо, жито, яке у вигляді снопа-дідуха стало символом урожаю і достатку, рідше обирали об'єктом поклоніння.

4. Скотарський період характеризувався поклонінням диким і свійським тваринам: ведмедеві, кабанові, коневі, цапові. Особливе місце відводили культові тура — тварини, яка відігравала найважливішу роль у господарстві й культурі праслов'ян і давніх слов'янських народів. Саме цим пояснюють той факт, що найвищим знаком поклоніння богові сонця або Перуну в язичницькому культі було принесення в жертву биків-турів. У ранньому язичництві це були переважно самці як символ родючості, запліднення (пор. закріплений у християн образ паски та яєць з аналогічним символічним значенням).

5. Ідолопоклонство. Зміна уявлень про язичницьких богів зумовила еволюцію їхніх образів. Спочатку це були конкретні боги у вигляді життєво важливих природних об'єктів або явищ: води, вогню, сонця, рослини, тварини. Згодом язичницькі боги набували аморфного характеру, а потім намітилася тенденція до антропологізації таких сил. Це були «гібридні» божества: людина-риба (русалки), людина-кінь, людина-цап, людина-бик, дівчина-тополя та ін. Пізніше поганські божества сформувалися в уявленні язичників в образі людей, які набули культового зображення, — ідолів. Паралельно з'явилися божества й демони на зразок берегині, віли, русалки. Ідолами у язичників були зазвичай кам'яні чи дерев'яні статуї (божки). З часом ідоли заступили собою відповідні божества. Так з'явилося поклоніння кам'яним чи дерев'яним статуям. Це був останній період язичництва. Стало очевидним, що ідолопоклонство набуло характеру беззмістовного культу, коли уявлення про божество й спілкування з ним замінилося звертанням до статуї, яка втратила образний зв'язок з відповідним богом. Через це ідолами пізніше почали називати нетямущих, розумово обмежених людей, що стало одним з переносних, лайливих значень цього слова.

Поклоніння богам на початковому етапі язичництва мало стихійний характер. Згодом язичницький культ набував чіткішої структурної організації, що знайшло вияв у звичаях та обрядах. У період зародження язичництва місцем поклоніння давнім богам — воді, дереву й

вогню — були самі культові об'єкти. З часом визначили «канонізоване» традицією спеціальне місце, яким було святилище у вигляді присвяченої певному божеству будівлі, приміщення для відправлення відповідних релігійних обрядів. Зазвичай таке святилище зводили біля сакрального природного об'єкта, якому традиційно поклонялися і біля якого раніше справляли культові обряди й ритуали. У ранньослов'янських державах, зокрема в Київській Русі, спостерігалася вже чітко визначена культова специфікація місць виконання язичницьких обрядів — капища. Капище визначається як «поганський храм у східних і прибалтійських слов'ян дохристиянського часу». Такі культові споруди частково збереглися до наших часів.

Важливим складником язичницького культу було жертвопринесення. Цей культовий елемент був притаманний всім давнім релігіям і зберігся в багатьох сучасних. Суть жертвопринесення полягала в тому, що на знак поклоніння, глибокої шани і для задобрювання божества йому приносили в жертву якусь річ чи істоту (зазвичай зарізану). Ритуал жертвопринесення супроводжувався мистецько-ігровими та культурно-господарськими діями, кульмінацією яких було відправлення богові жертви.

Жертвопринесення відбувалося не стихійно, а в певному місці, в певний час і за певним сценарієм. Таке місце визначали біля культового об'єкта або створеного святилища. Жертвопринесення здійснювали у зв'язку з важливими циклічними чи разовими подіями, але головне з них проводили в березні в день весняного сонцестояння, бо найважливішим божеством для давніх слов'ян було сонце. В цей час відбувалося родоплемінне весілля *(*veselьjь* «урочистість, радість»), яке всіма своїми ритуалами й обрядами (в т. ч. і створенням нових сімей) засвідчувало поклоніння богові-сонцю і супроводжувалося заклинаннями до нього про щасливий землеробський рік. Апогеєм такого культового дійства було принесення в жертву найціннішої домашньої тварини — тура або корови. Як стверджують етнографи, для жертвопринесення обирали бика чи корову з білою цяткою на лобі, що сприймалася як божа мітка, а така худобина — як представниця бога-сонця на землі. З цим дійством В. Скляренко пов'язує етимологію слова *корова (*korva)*, виводячи його з і.-є. **kēr-* «різати, приносити в жертву богам».

В інший час відбувалися культові обряди, пов'язані переважно з весняними польовими роботами, із закликанням дощу. Крім турів, у жертву могли приносити інших

тварин або спеціально приготовлені страви. Організовували жертвопринесення жерці. Саме ж слово *жрець* походить від того самого кореня, що й *жертва*. Вважається, що ці слова, можливо, через старослов'янське посередництво проникли в слов'янські мови і мають основу, яка сформувалася в гнізді **žьr-*, спорідненому з лит. *gírti* «хвалити, вихваляти». Тобто жертва — це те, що вихваляють, дають у нагороду. Щоправда, існує й інша етимологія: слова *жертва* та *жрець* пов'язують з основою **ger-/*gьr-/*gor-* «горіти, палати», тобто «той, кого спалюють» (пор. звичай кремації) і «той, хто спалює». Можливо, існує зв'язок між цими словами та дієсловом *жерти* (< **žerti*, **žьrati* < і.-є. *guer-* «ковтати, глитати»).

Язичницькі культи супроводжувала діяльність чаклунів, які за допомогою магічних прийомів на основі забобонних уявлень прагнули впливати на людей і природу. Чаклунам відводили надзвичайну роль не тільки в релігійних обрядах і не лише в язичницьку добу, а й в наступні часи. Особливо часто до послуг чаклунів зверталися в медичних цілях, при розв'язанні різних життєвих проблем. З часом чаклуни могли направляти зусилля на здійснення як добрих, так і поганих справ, тому серед них виділяли добрих і злих.

Діяльність язичницьких жерців і чаклунів тісно перепліталася, а інколи поєднувалася в одній особі. Таких людей називали волхвами (давньослов'янські жерці, служителі язичницького релігійного культу й одночасно чаклуни, знахарі, провісники). Саме слово *волхв* уважають запозиченим із старослов'янської мови, де воно мало форму *влъхвъ* «маг», і пояснюють у зв'язку з етимологічно не з'ясованим *влъснѫти* «бурмотати» (пор. похідне в цьому гнізді рос. *волшебник*). Волхви були носіями слов'янської культури й духовності, знань з народної медицини, астрономії, математики, географії тощо. Вони володіли багатьма мовами, зокрема арабською, латинською, грецькою, германською та ін. Волхви сприяли розвиткові торгівлі, ремесел, налагодженню дипломатичних стосунків, дбали про духовний рівень язичників, про будівництво капищ та дотримання культового календаря, про охорону священних лісів, гаїв, рік. Їх зараховують до попередників філософів цивілізованого світу.

Уважають, що ще в трипільську добу волхви створили і впровадили в життя демографічну концепцію, яка не дозволяла перенаселяти освоєні й часто виснажені регіони, визначаючи порядок відселення на нові землі переважно молодих общин. Продумували волхви і демографічну

ситуацію в обжитих місцях, залишаючи в них частину дітей та молодих сімей. Вони визначали тих немічних і безнадійно хворих, яким потрібно було прискорити час смерті (є свідчення про те, що давні слов'яни, як і сусідні з ними балти, германці, іранці, вдавалися до таких дій у тих ситуаціях, коли неможливо було полегшити страждання приреченої людини).

Важливою була роль волхвів в організації похоронного культу, який теж мав давні традиції. Протягом усього свого існування праслов'яни, як і їхні сусіди, спалювали своїх покійників, які в той час називались словом **navь*. Однак спалювання трупів (**trupъ*) не було суто механічним ритуалом. Обряд під час кремації зводився до того, що покійника доставляли на носилках, рідше на човні чи плоті (залишок водного захоронення), або на санях до заздалегідь приготовленого вогнища. Супроводжували процесію відповідним співом і плачем, який «виголошували» спеціально підготовлені жінки. Покійник був одягненим, інколи з належною йому зброєю. Його тіло головою на захід лежало на спині на дошці або в невеликому човні. Встановлювали його на вогнище, яке підпалювали родичі. Вогонь і в прямому, і в сакральному сенсі виконував очищувальну функцію. Після згорання попіл, рештки кісток і, за наявності, зброю та прикраси разом з дарами поміщали в урну, яку опускали в яму і закопували. Це стосувалося знатних людей, на могилі яких встановлювали дерев'яний стовп або камінь. Найчастіше давні слов'янські погребальні обряди були скромними й бідними. Переважно на місці спаленого тіла згрібали в купку попіл і рештки обгорілих кісток, насипали зверху горбок землі у формі невеличкого кургану недалеко від поселень. У такий спосіб утворювалися язичницькі кладовища.

Після або перед захороненням спаленого тіла давні слов'яни влаштовували урочисту тризну (**trizna*). Зазвичай вона супроводжувалася ритуалом типового жертвопринесення з поїданням страв (**srtava*) та випиванням напоїв (**pivo*). Така тризна називалася збереженим у російській мові словом *пир* (**pirъ*).

Трупоспалення проіснувало у слов'ян аж до прийняття християнства, тобто до поширення писемності, тому свідчення про матеріальну та духовну культури язичницького суспільства є обмеженими.

Давні слов'яни вірили в потойбічне життя. Ще в дохристиянські часи вони вважали, що після смерті людина потрапляє або в рай, або в пекло. *Рай* (**rajь* «щаслива, благословенна земля») уявляли як місце на небі, де блаженствують праведники після смерті і яке не було доступним для всіх померлих. Натомість *пекло* (**pekъlo* < **pekъ* «смола») асоціювалося з підземним світом, де погані люди за свої злі вчинки варилися в котлі з киплячою смолою (пізніше слово *пекло* з огляду на народну етимологію почали пов'язувати з дієсловом *пекти*). У рай потрапляли переважно «чисті» покійники, які помирали природною смертю без прокльонів, а в пекло — всі «нечисті» покійники, які помирали неприродною смертю: вбиті, самогубці, повішеники, утопленики тощо.

Численні ознаки організації похоронного культу язичників простежуються в християнських обрядах всіх сучасних слов'янських народів, сферах матеріального та духовного життя слов'ян. Після прийняття християнства багато язичницьких ритуалів і звичаїв було знищено або витіснено з активного використання. Знищували і переслідували волхвів як організаторів та провідників язичницького культу, своєрідних ідеологів суспільного життя давніх слов'ян. У такий спосіб руйнувалося велике культурне й духовне надбання праслов'янської та давньослов'янської доби, яке лише окремими своїми елементами увійшло в повсякденне життя, етнографію, фольклор слов'янських народів і навіть у християнські звичаї та обряди.

Язичницький пантеон богів і богинь

Поклоніння природним силам та об'єктам у різних географічних і кліматичних умовах спричинило формування в уявленні слов'ян образів багатьох язичницьких богів, які існували в суспільній свідомості одночасно або змінювали один одного, або співіснували в різних формах на різних територіях, «відповідаючи» за властиві їм природні явища й процеси. Сукупність богів язичницького культу прийнято називати п а н т е о н о м. Пантеоном також називають місце (храм, святилище тощо), присвячене культовим богам. Такі боги й місця їхнього вшанування існували в більшості античних народів до утвердження віри в єдиного Бога. Наявні вони і в тих сучасних народів та племен, які продовжують залишатися язичниками.

Як свідчать писемні пам'ятки, і в праслов'ян, і в давніх слов'янських народів існували пантеони богів. Зокрема, молодий князь Володимир, будучи ще язичником, звелів збудувати капище, де «постави кумиры» у вигляді шести скульптур богів: Перуна, Дажбога, Хорса, Стрибога,

Симарга, Мокоші. Лаврентієвський літопис під 980 р. розповідає про це: «И нача княжети Володимеръ в Киеве единъ и постави кумиры на холму вне двора теремного: Перуна деревяна, а главу его сребрену, а усъ златъ и Хорса, Дажь-бога, и Стрибога, и Симаръгла, и Мокошь». Не випадково першим називають Перуна, до того ж в образі людини, чого на ранньому етапі язичництва бути не могло: споконвіку богів уявляли не в подобі людини, а в образі води, сонця, рослини (дерева), тварини і т. ін. Перуна вважали богом над богами, який блискавкою і громом відганяв чорні, злі сили від заморожених ними хмар, пускаючи життєдайну вологу (дощ) на землю, аби дерева, трави й хліба добре росли й квітнула мати-земля, що свідчить про культ землеробства. У згадках про слов'ян візантійського історика Прокопія Кесарійського говориться: «Володарем світу вони [анти] визнають одного бога — створювача блискавки — і в жертву йому приносять биків та інших жертовних тварин». Деревами й іншими рослинами Перуна вважали дуб, калину, лютик, борець, вовкобій, чортополох і папороть. Число Перуна — 9, про що свідчать такі факти: дев'ять синів у Перуна, чаша в руках Діви вогню із священною водою з дев'яти криниць Перунового лісу чи гаю, «Йду на дев'ять днів (тижнів, місяців, років)» як заклинання язичника перед дорогою. Образ Перуна пов'язували з такою тотемною твариною як кінь (пор. пізніше уявлення про наступника Перуна бога-громовержця Іллю, який пересувається по небу на колісниці, створюючи грім). Ім'я головного язичницького бога передхристиянської доби збереглося в лайці «Перун би тебе трафив», тобто «грім би тебе вдарив», поширеній на Волині та в Польщі.

З упровадженням на Русі християнства (988) за наказом князя Володимира в Києві було знищено капище Перуна та інших богів, а ритуальний, священний для сонцепоклонників (язичників) дуб Перуна було спиляно й кинуто в Дніпро. Саме ж ім'я *Перун* тлумачать неоднозначно, але більшість сходиться в тому, що воно первісно значило «той, хто б'є, руйнує, разючий; грім» (< псл. **perti*). Можливо, цей теонім позначав спільного для праслов'ян і прабалтів (чи окремих їхніх племен) бога, про що свідчить наявність балтійського *Perkunas*, яке разом із слов'янською назвою має споріднену основу в деяких інших індоєвропейських мовах: наприклад, хетт. *perunaš* «скеля».

Наступним після Перуна в літописі згадують Хорса — бога сонця (д.-рус. *Хърсъ*, можливо, зі скіфської мови: пор. ср.-перс. *xvaršêt*, нов.-перс. *xuršêt* «сяюче сонце»). Ю. Карпенко стверджує, що від основи цього теоніма утворилося укр. *хороший: Хърсъ + jь > хоршь > хороший*, букв. «належний Хорсові», хоча цю етимологію ще раніше заперечував М. Фасмер та ін. Давні слов'яни вбачали в сонці могутнього бога, від якого залежало благополуччя й саме життя. Хорс відрізнявся від бога грому й блискавки Перуна, хоч за своєю сутністю вони були досить близькими: пор. свідчення одного з апокрифів (твору на біблійну тему), в якому Перун і Хорс «два еста ангела молниина». Сонячне божество виступає у давніх слов'ян, зокрема в русів, і під іншими іменами: *Дажбог, Купала, Ярило*. Наявність кількох богів сонця пояснюють тим, що слов'янські язичницькі племена були «сонцепоклонниками», тобто сонце було їхнім основним божеством, різні імена якого могли функціонувати в різних племенах. З цих імен у пантеоні богів згадують (третім у літописному оповіданні 980 р.) Дажбога, літописне д.-рус. *Дажь-богъ*, ц.-сл. *Даждь-богъ* < псл. **Dadjь-bogъ*, утворене з імперативної форми дієслова **dadjь* «дай» та основи іменника **bogъ* «щастя, добробут», спорідненого з д.-інд. *bhágah* «той, хто наділяє, податель, пан, владика», авест. *baγa* «господь, бог». Про те, що Дажбог був слов'янським богом сонця, свідчить давньоруський переклад візантійської хроніки Іоана Малали, де словом *Дажь-богъ* пояснюють грецьке «геліос», що означає «сонце». Дажбог двічі згаданий у «Слові о полку Ігоревім». На думку академіка Б. Рибакова, культ Дажбога сформувався за скіфських часів у VI—VII ст. до н. е. На початку нашої ери Дажбог став богом лісів, гаїв, байраків, садів тощо.

Богом земного вогню вважали Сварога, якого не було в пантеоні, хоч він відомий як бог неба, заліза, ковальства й шлюбу, що навчив людей плавити й кувати мідь та залізо, будувати домниці, кузні тощо. В Іпатіївському літописі зазначено, що «Дажбогъ сынъ Сварговъ». Крім нього, був ще бог *Сварожич* — син *Сварога*, теж бог вогню, але малий і молодий, на що вказує демінутивно-присвійний суфікс *-ич*. Походження теоніма *Сварог* остаточно не визначено. Очевидно, він споріднений з д.-інд. *svárgas* «небо», д.-в.-н. префіксальним *gi-swerc* «громові хмари», англосакс. *sweorc* «темнота, хмари, туман», нідерл. *zwerk* «хмара, хмарне небо».

Стрибог — бог вітрів, грози і непогоди, д.-рус. *Стрибогъ* (пор. у «Слові о полку Ігоревім»: «Се ветри Стрибожи внуци»). Тлумачать його як імовірне запозичення з

д.-іран. *Srībaγa — «возвишений бог». Є менш переконливі спроби пов'язати із **strojiti* або **stribati*.

У теонімах *Дажбог* і *Стрибог* компонент *бог* пояснюють у зв'язку з д.-інд. *bhágah*. Деякі вчені вважають, що під словом *бог* розуміли не тільки якусь уявну силу, а й конкретні речі: воду-бога, вогонь-бога, дерево-бога, тварину-бога тощо. Водночас слово *бог* мало й узагальнююче значення, яке об'єднувало своєю семантикою «той, хто наділяє, податель» усі часткові його вияви. Безсумнівним є те, що слово *бог* — язичницького походження, як і слова *біс, душа, чорт, багатий* «той, хто має бога» й *убогий* «той, хто без бога».

Ще одним богом вогню був С и м а р г л (< д.-рус. *Симаръглъ*), ім'я якого вважають іранським за походженням. Зокрема, Р. Якобсон пов'язує його з іранським демоном *Sīmorġ*. Інколи ім'я цього бога читають як *Симъ* «великий» і *Рьглъ* «хліб, жито», яке пов'язане з **rъžь*, або як «*Сим* і *Ерьгл*». Деякі дослідники язичництва зробили припущення, що *Ерьгл* виникло внаслідок неточного запису *Ерыл*, тобто *Ярил(о)*. Ярило є загальновідомим для східних слов'ян сонячним божеством, яке приносило родючість і на честь якого водили хороводи.

Останньою в пантеоні 980 р. названо М о к о ш (М а к о ш а) — богиню спокою, води, родючості, жіночого рукоділля й мистецтва. В образі Мокоші поєднані два уявлення: космічне (вода, родючість) і людське (прядіння, ткацтво, мистецтво). Вважають, що Мокош(а) була спочатку дружиною Перуна, а потім Велеса. Ім'я *Макоша* (д.-рус. *Мокошь*) має основу, споріднену з д.-інд. *makháh* «багатий, шляхетний; демон».

Давньоруським язичницьким богом худоби був В е л е с / В о л о с (д.-рус. *Волосъ*, *Велесъ*), якому давні слов'яни приписували мирні господарські функції. Цей теонім згадують у літописах. Самого бога уявляли у вигляді великого бика, що свідчить про поклоніння слов'ян насамперед цій тварині і про сакральну та економічну роль худоби в житті людей (пор. *скот* «худоба» з гот. *skatts*, д.-ісл. *skattr* «податок», д.-сакс. *skat* «монета, надбання», д.-фріз. *sket* «гроші, худоба»; *товар* «товар, (рогата) худоба» < уйгур., тур. *tavar* «товар, надбання, худоба» та ін.). Теонім *Велес/Волос*, на думку Ю. Карпенка, зародився ще в скотарський період язичництва (ранньослов'янська доба кінця II — початку I тис. до н. е.), а саме божество було загальнослов'янським, про що свідчать деякі ознаки його наявності у західних та південних слов'ян. За межами

слов'янського світу виразних слідів Велеса немає. Отже, назва бога домашньої худоби є виключно слов'янською, на відміну від більшості попередніх. Її пов'язують з псл. **vels-*/**vols-*, що відбилося у **volstь* «влада», **volděti* «володіти». Відомо, що слов'яни поклонялися і рослинам, і тваринам, що відображало землеробсько-тваринницький спосіб їхнього господарювання.

Боги в язичників були здебільшого родоплемінні, але певна частина їх була не тільки загальноетнічними (наприклад, *Білий бог* і *Чорний бог*), а й міжетнічними: балто-слов'янськими (*Перун*), слов'яно-іранськими (*Бог*) та ін. Язичництво ранніх слов'янських держав унаслідок міждержавних зв'язків включало до свого пантеону і чужоплемінних богів. Значною мірою давні релігійні вірування відображені в слов'янській топонімії: пор. дж. *Богова Ступня, Перуновъ Холмъ* в Україні, *Babindub, Babina gora* в колишній Югославії та ін.

Отже, пантеон язичницьких богів свідчив про динаміку вірувань давніх слов'ян, уявлення яких розвивалися від обожнювання об'єктів природи й аморфних стихійних сил до людиноподібних ідолів, що їх заступали.

Слов'янська демонологія

Визначальною ознакою уявлень про людське буття є дуалізм, який відображає філософський закон єдності й боротьби протилежностей. Одним з виявів дуалістичного світосприйняття є протиставлення добра й зла, яке людина усвідомлювала від початку свого існування. Язичницькі боги, як і християнський Бог, це уособлення добра, якому постійно протистоять сили зла, названі темними силами, нечистими силами, демонами. Руйнівні наслідки дії таких сил давні слов'яни приписували конкретним демонам, кожен з яких приносив зло у своїй сфері. В історії праслов'янського й давньослов'янського суспільства поступово сформувалася система язичницьких демонів, які представляють слов'янську демонологію.

Слов'янська демонологія *(грец. daimōn — божество, дух і logos — слово, учення) — віровчення про злих духів, які сформувалися в уявленні давніх слов'ян і частково збереглися в сучасній слов'янській міфології.*

До основних демонів слов'янської міфології, зокрема давньоукраїнської, належать домовики, лісовики, польо-

вики, водники, русалки, мавки, чорти, нечисті мерці, відьми-чарівниці. Деякі з них отримали в окремих слов'янських мовах інші назви, але за своєю суттю вони залишаються такими, якими були раніше. Посередниками між людьми й нечистою силою (демонами) виступали чарівники, знахарі, ворожбити.

Д о м о в и к пильнує господарство, частково помагає в роботі, інколи приносить навіть щастя, але коли ображений, може завдавати прикрощів. Перевтілюється в різних тварин і птахів: кота, пса, голуба, рідше вужа. Ця істота об'єднує в собі елементи культу предків, згідно з яким їхні душі вимагають обрядового годування на поминки та Святвечір, і домашнього вогнища. Цей демон жив у домі, в якому людина почувається найбільш захищеною. Саме тому домашній демон поступово перетворився з нечистої сили на прихильного до господарів домовика, який подекуди виступає навіть невидимим покровителем сім'ї. Живе зазвичай за пічкою, під припічком, під порогами. За це його в Україні ще називають хованцем, або годованцем.

Л і с о в и к и — злі духи, які пасуть і стережуть лісових тварин. Вони являються людям у подобі звірів або знайомих людей, водять їх лісом, навіваючи блуд, а часом навіть душать. Існують вони в лісі. В окремих слов'янських народів лісовий дух може поставати в подобі дівчат, яких ще звуть лісницями, або лісовими богинями, що свідчить про деяку спорідненість їх з русалками.

П о л ь о в и к и — нечиста сила, подібна за своєю суттю до лісовиків, однак живуть у степах, лугах і полях, на що вказує їхня назва, а являються перед людьми як птахи, звірі або люди.

В о д я н и к и сидять у ріках, озерах, ставах та криницях, опікуються рибою, старшинують над русалками, одружуються з утопленицями. Являються вони в подобі різних звірів, риб, а то й людини або дитини. Подекуди водяників ідентифікують з утоплениками.

З водяником споріднений б о л о т я н и к — злий дух, що сидить у болоті і затягує туди людей. Такий демон водиться в тих слов'ян, що живуть на заболочених землях.

Р у с а л к и — мерці в подобі риби-дівчини, якими стають діти, дівчата й жінки (за християнства — нехрещені), що померли передчасною смертю. Русалки живуть здебільшого у водах, а часом в лісах та полях, заманюють людей й залоскочують їх. Вони відомі всім слов'янам. Назва цих демонів походить від слова *русалії* (весняне язичницьке свято у давніх слов'ян на честь померлих), запозиченого з латинської мови, де *Rosālia* (свято поминання померлих, одним з атрибутів якого були вінки з троянд), утворене від *rosā* «троянда».

М а в к и — русалки. Їх назву пов'язують з назвою *нявки*, що виникла на основі псл. **navъ* «мрець». В Україні вони відомі ще під назвою *бісиці*. Як і русалки, мавки з'являються людям у подобі гарних дівчат, тільки в мавок ззаду тіло наче прозоре.

Згадувані демони були відомі ще в язичницьку добу. Часто такі «біси» не мають чітких індивідуальних рис, поєднують у собі ознаки різних демонів і уявляються в одному узагальненому образі — нечистої сили, яку репрезентує ч о р т (дідько, диявол, сатана, біс, щезник). Це уявлення проникло до давніх слов'ян з Візантії. Щоправда, в сучасній українській міфології чорта змальовують то з усіма найтиповішими ознаками нечистої сили (таким було первісне уявлення про цього демона), то як комічну істоту, над якою могли навіть глузувати (пор. твір М. Гоголя «Вечори на хуторі поблизу Диканьки»).

Крім згаданих, до демонів належать також н е ч и с т і м е р ц і, які загинули неприродною смертю (самогубці, шибеники, потопельники) або стали упирями (вампірами).

Подібним до упиря в українській міфології є п е р е л е с н и к (*літавець*). Він являється коханцям, приймаючи подобу коханої особи, інколи змії, яка летить у повітрі й сипле іскри.

Одним з найвідоміших у слов'ян демонів є в і д ь м а (**vědьma*). Вони здатні приймати різні образи (жінок, звірів, речей), літати, в означені дні збиратися на Лисій Горі на сходини й на оргії з чортами. Відьми, як і упирі, можуть наводити на околицю град, посуху, перетворювати людину на звіра, шкодити їй різними способами, найчастіше — відбираючи в корів молоко.

Уявлення про духів, мерців, упирів, чарівників з'явилися в язичницьку (поганську) добу і збереглися в сучасних переказах, віруваннях, фольклорі, хоч і зазнали пізніших внутрішніх і зовнішніх нашарувань, у т. ч. християнських.

Отже, у системі уявлень про природу й навколишній світ давні слов'яни відводили собі місце членів великого роду, наділяючи божественними властивостями найважливіші природні об'єкти та явища. Натомість руйнівні стихійні сили та їхні наслідки поставали в образах різних демонів. Розвиток уявлень відбувався від конкретних при-

родних явищ до аморфних всевишніх сил і далі до людиноподібних божеств. Виникнувши як стихійна релігія, язичництво поступово трансформувалося в чітку систему на чолі з волхвами. Виродження язичництва як основної форми вираження духовної культури давніх слов'ян значною мірою було спричинене ідолопоклонством, яке вступило в протиріччя з традицією людського досвіду гармонійного спілкування з природою. На зміну йому прийшла прогресивніша форма вірування — християнство.

Давній народний календар і християнські свята у слов'ян

Живучи в гармонії з природою, давні слов'яни підпорядковували її законам свою діяльність, основними формами якої були землеробство й тваринництво. У такий спосіб поступово формувалися народні обряди.

Народний календар *(лат. calendae — перший день місяця) — закріплені у традиціях давніх слов'ян народні обряди й звичаї, які пов'язані з природними явищами й порами року, а також із залежними від них хліборобськими заняттями та родинними звичаями.*

Визначальними в народному календарі стали обряди й звичаї праслов'ян, які були підпорядковані відповідно до пір року чотирьом етапам хліборобської діяльності: підготовці до наступного урожаю (зима), закладенню нового урожаю (весна), вирощуванню урожаю (літо), збиранню вирощеного урожаю (осінь). Такий цикл язичницького народного календаря залежав від об'єктивних природних чинників (пір року), тому його ознаки значною мірою відобразилися в пізніших християнських звичаях і святах, які пов'язані з Різдвом і Новим роком (зимовий цикл), Великоднем і Зеленими святами (весняний цикл), не канонізованим днем Івана Купала (літній цикл), який злився з християнським святом Івана Хрестителя, та осінніми поминальними святами.

Прийняття слов'янськими народами християнства відбувалося в різний час (переважно наприкінці I — на початку II тис. н. е.) і в різних умовах, що зумовило їх поділ на дві великі групи — православних (більшість східних і південних слов'ян) і католиків (більшість західних слов'ян).

Зимовий цикл. У православних його розпочинає В в е д е н н я (4 грудня) — народний обряд, який замикає осінній хліборобський цикл і виявляє елементи, пов'язані з Різдвом та Новим роком. Це свято, як і більша частина наступних (Катерини, Андрія та ін.), пов'язане з ворожіннями й заходами, що, як уважається, мають вплив на майбутній хліборобський цикл. З другої половини грудня відзначають кілька свят, які започатковують справжню зиму, — святих Варвари (17 грудня), Сави (18 грудня) і Миколая (19 грудня). Особливо весело здавна святкують день Святого Миколая, котрий є покровителем дітей, обездолених, сиріт, бідних і навіть тварин. З його іменем західні слов'яни, європейці та американці, в яких цей святий відомий як *Санта Клаус*, пов'язують прихід Нового року. У південних слов'ян також особливо вшановують святого Саву.

Центральне місце в зимовому циклі займають християнські різдвяно-новорічні свята, які увібрали в себе багато елементів язичницьких обрядів і звичаїв. Розпочинаються вони у православних слов'ян зі С в я т - в е ч о р а, який у католиків зветься В і г і л і є ю (24 грудня), і закінчуються В о д о х р е щ а м и, або Й о р д а н о м. На Свят-вечір перед Р і з д в о м Х р и с т о в и м збирається вся родина і традиційними церемоніями (ритуалами) вшановує минулий хліборобський рік і родинний культ з поминанням предків. Ця церемонія розпочинається від самого ранку, коли господиня добуває новий вогонь (символ очищення у язичників), яким розпалює піч, вкинувши в неї 12 полін, що сушилися 12 днів, і готує на вечір 12 ритуальних пісних страв з найголовніших культур, які вирощують у господарстві. У мирній, веселій, доброзичливій атмосфері відбувається сімейна вечеря, після якої господар (в українців) вносить до хати в'язку сіна і сніп жита, який називається дідухом і символізує достаток, збіжжя. Після вечері розносять кутю, вечерю, гостинці до священика, родичів, бабки-повитухи тощо. Саме Різдво святкують з наступного дня колядуванням, тобто ходінням по подвір'ях і співанням колядок, через що саме Різдво ще називають колядою *(*kolęda)*.

За два тижні після Свят-вечора відзначають Н о в и й р і к (на В а с и л я), який у язичників пов'язували з весняним сонцестоянням (рівноденням) і тривалий час у слов'ян, як і в інших народів, святкували 3 березня. У зв'язку з цим вересень був сьомим (пор. латинського походження *september*), жовтень — восьмим (*oktober*), листопад — дев'ятим (*november*), грудень — десятим (*december*) місяцем.

Н о в о р і ч н і щ е д р і в к и (від назви Щ е д р и й в е ч і р, у який готують щедрий стіл), які відбуваються в ніч перед Новим роком, продовжують і повто-

рюють колядки з елементами язичницьких ритуалів: переодягання у тварин, чаклунів тощо. Язичницький елемент проявляється і в тому, що перед Новим роком відбуваються ворожіння, пов'язані здебільшого з хліборобським обрядом і майбутнім урожаєм. Залишками язичницьких уявлень є вірування в те, що в новорічну ніч з'являється чарівне зілля «нечуй-вітер», яке робить усе нечуваним і небаченим. Опівночі все живе розмовляє, особливо домашні тварини, худоба; в цю ніч для побожних і праведних розкривається небо тощо.

В Україні ніч перед Новим роком стає справжнім карнавалом. У народі цей «карнавал» і новорічне свято називають Маланкою, а пов'язаний з ним процес — маланкувати, або обходити Маланку, щедрувати. З настанням Нового року наступного ранку продовжують маланкувати, палять солому, яка залишилася ще від Різдва, перескакують через вогнище або переганяють через нього скотину для очищення від хвороб, що теж є залишком язичницького вогнепоклонницького ритуалу. Діти ходять по домівках, засівають господарів збіжжям (переважно пшеницею), щедрують, отримуючи гостинці або гроші.

Йорданські свята (18—20 січня) повторюють обряди Свят-вечора й Маланки, але основним є освячення води на річці, в кризі якої вирізають хрестоподібну ополонку, а також у церкві. Такою водою посвячують домашніх і господарство.

Християнське свято Водохреща зберігає язичницькі ритуали поклоніння воді. З ним пов'язують завершення різдвяно-новорічного циклу, на який у дохристиянські часи припадав давній весільний зимовий сезон. Після Водохреща у християн починався новий весільний період, насичений веселими забавами й танцями. Завершувала його масниця (масляниця) — давньослов'янське свято проводів зими, пристосоване християнською церквою до тижня перед великим постом і пов'язане зі звичаєм веселитися та готувати певні страви (млинці, вареники з сиром і т. ін.). Вона тривала до заговин, тобто до останнього дня перед постом, коли ще можна їсти скоромне.

Весняний цикл. Йому передує «стріча» зими з літом, яка, за сучасним повір'ям, пов'язана із Стрітенням (15 лютого), хоч насправді це християнське свято виникло на честь принесення немовляти Ісуса до Соломонового храму в Єрусалимі. Перше язичницьке весняне свято сонцестояння, яке припадало на 3 березня, нині слов'яни не відзначають, крім болгар, у яких воно збереглося під впливом балканських народів як Мартовиця. Після нього власне весняний період починався появою перших птахів на початку березня. Увесь час аж до Благовіщення їх вітали й оспівували, що є давньою язичницькою традицією. Такі мотиви відображені і в святі Сорока мучеників (22 березня), коли печуть із тіста пташок на честь жайворонків, що саме вилітають із вирію. Тоді дівчата ще до сходу сонця виходять на високе місце і «закликають весну». Вважається, що в цей час сорока кладе 40 паличок у своє гніздо, символізуючи повернення до теплої пори.

Розквіт весняного періоду починається на Благовіщення (25 березня), коли Бог благословляє землю й усе пробуджується до життя. Це свято землі відображене у звичаях: господар виганяє худобу на весну, дівчата водять хороводи, співають співанки, приступають до роботи на землі.

Давній звичай, за яким пасічники виносили вулики в сад, нині пов'язують зі святом Теплого Олекси. На Теплого Олекси відбувається весняне «очищення», остаточне повернення до тепла. У давнину в цей час жінки впрягалися до рала й тричі оборювали село, що було відлунням матріархату.

Остання неділя перед Великоднем зветься Вербною (квітною, або шутковою), а тиждень — Вербним. У Вербну неділю святять у церкві вербу (лозу), якою потім б'ють одне одного, примовляючи побажання, виганяють уперше худобу на пасовище. Гілочки, що залишилися, встромляють «на щастя» в землю. Вербний тиждень ще називають Чистим, а від Чистого (Страсного) четверга до Пасхи працювати вже не можна.

Нині Великдень (Паска, Пасха) — це головне весняне свято, яке зберегло дохристиянські сліди, подібні до різдвяних і новорічних: поминання померлих, величання й віншування, весільний сезон і виконання обрядових пісень, пов'язаних з хліборобським господарством. Це свято пов'язане з воскресінням Христа. До залишків язичництва належать також величальні пісні, обряд «водити тополю» та ін.

Третє велике весняне свято — день Святого Юрія. *Юрій* (з грец. *Георгій* «землероб») — це первісна персоніфікація весни. У день Святого Юрія весна остаточно сходить на землю. Це свято пов'язане із землею, хлібом, худобою і полюванням.

Літній цикл. У добу язичництва він був надзвичайно багатий і розмаїтий, але згодом істотно збіднів. Ті звичаї літнього циклу, що збереглися, значною мірою втратили свою первісну основу або є сукупністю поліетнічних і різночасових обрядів.

До головних літніх свят (у східних слов'ян) належать: день Святої Трійці й Святого Духа (Зелені свята), Івана Купала, Петра й Павла, Спаса, довкола яких сконцентрувалися літні обряди, перейнявши дещо з весняного циклу, особливо з Юрієвого дня. Природа влітку буяє зеленню, тому на Зелені свята головним є прагнення якомога краще замаїти хату, кімнати, вікна, образи.

Колись найважливішому язичницькому святу Купала передував русальний тиждень, пов'язаний із віруванням у русалок і мавок.

Обряд Купала у своїй основі є хліборобським святом початку жнив, що віддавна святкували в час найвищого розквіту природи й літнього звороту сонця. З прийняттям християнства купальське свято локалізували й з'єднали зі святом Івана Хрестителя (7 липня), перебравши від нього деякі християнські ознаки. Дохристиянський купальний обряд за своєю буйністю перевершував русалії.

У язичницьку добу Купало символізувало розквіт природи. Вірили, що тоді трави й зілля набирають чудодійної сили й стають найпридатнішими для лікування та ворожіння. Вода й роса стають особливо сильні та цілющі, всі тварини розмовляють і «граються». Тому напередодні Купала збирали цілюще «зілля», дівчата ворожили, причаровували милих, плели вінки, йшли до лісу, вибирали дівчину-Купала, яка роздавала з ями вінки дівчатам, а та, що дістане вінок, вийде в цьому році заміж. Потім дівчата втікали від Купала до води «заворожувати собі красу», обливаючись водою при співі заклинальних пісень. Пускали також на воду вінки й ворожили на цьому свою долю.

Кульмінацією Купала було винесення із лісу на вигін гільця (деревця), прикрашання його, купальські вогнища, навколо яких водили хороводи, співали, а потім перескакували через них. Насамкінець прибирали й топили двох опудал — Купала й Марену. У цьому святі яскраво переплелися язичницькі елементи поклоніння воді й вогню.

Після християнського свята Петра й Павла (12 липня) починається жниварський період. Він є завершенням циклу власне землеробських свят. Закінчення жнив супроводжується обрядами і звичаями навколо серпневих свят Святого Іллі, Маковея й Спаса. Зібраний урожай — збіжжя, овочі, фрукти, мед тощо — освячують у церкві й закладають у засіки до наступного хліборобського року. Попереду залишається лише осінній посів, тому молодь стає значно вільнішою і готується до осіннього весільного сезону.

Осінній цикл. Він пов'язаний з церковними обрядами й пройнятий християнськими впливами. Центральними в осінніх звичаях та обрядах є богородичні свята, навколо яких групуються інші. Загалом звичаї та обряди осіннього циклу — це переважно період церковних відправ та обходів, храмів, празників, весіль. Осінні календарні обряди мають мало спільного з господарськими й вегетативними (рослинно-тваринного походження) елементами. У цей період провідна роль належить весільним і ворожильним обрядам.

Першим осіннім святом з язичницьким корінням вважають Семена Странника (14 вересня), коли птахи збираються у вирій. Відліт птахів символізує усвідомлюваний ще з язичницьких часів перехід від літа до зими. Через тиждень (21 вересня) справляють свято Різдво Пресвятої Богородиці, або Другу Пречисту. Колись воно було також святом «рожаниць», яке не випадково припадає на дев'ятий місяць після зимових новорічних свят. Між Першою і Другою Пречистою чарівниці збирають зілля, що має силу причарувати парубка. В цьому виявляються давні язичницькі мотиви. Незабаром у вирій відлітають усі птахи, останньою з яких покидає своє гніздо зозуля. Натомість змії, які у слов'ян-язичників і в християн найчастіше уособлювали темні сили, залишаються мерзнути. Так уявляли кару їм за те, що вони когось укусили. В цей час не радять ходити до лісу і ворушити каміння та листя.

Усередині осіннього циклу відзначають переважно християнські храмові свята. В Україні найважливішим святом є Покрова Пресвятої Богородиці (14 жовтня), під опікою якої була у свій час і Запорозька Січ. Саме тому Покрову вважають берегинею українського війська.

В останній період (листопадовий) осіннього циклу поєднуються християнські поминальні й храмові свята (наприклад, Святого Михайла) і ворожильні свята з язичницькими корінням.

З прийняттям християнства відбулася трансформація переважної частини язичницьких звичаїв та обрядів, а

також образне (сакральне) переосмислення багатьох чисел: *три, сім, дев'ять, дванадцять, сорок* та ін.

Понад тисячолітня історія розвитку християнства у слов'ян стала об'єктивним явищем, покликаним задовольняти їхні духовні потреби й цінності. Заперечивши язичницькі вірування як пережиток минулого, воно докорінно змінило уявлення людей про навколишній світ. Водночас багатовікові дохристиянські традиції не зникли безслідно, а значною мірою трансформувалися й органічно влилися в християнські обряди та звичаї. Це виявляється в багатьох релігійних святах, похоронному ритуалі, весільних обрядах сучасних слов'янських народів.

Запитання. Завдання

1. Які теорії прабатьківщини слов'ян актуальні? Аргументуйте свою думку.
2. Охарактеризуйте наслідки розширення території праслов'ян на початку і в середині I тис. н. е.
3. До яких археологічних культур причетні праслов'яни? Опишіть їх значення для подальшого розвитку слов'ян.
4. Яка роль етимології та ономастики у вивченні історії слов'ян? Підтвердіть її прикладами.
5. З якими народами взаємодіяли давні слов'яни за свідченнями лексичних запозичень?
6. Як відобразилася в праслов'янській мові матеріальна культура? Покажіть це на прикладі реконструйованої лексики.
7. Охарактеризуйте основні засади язичницьких уявлень слов'ян про навколишній світ.
8. У чому полягала особливість язичництва у давніх слов'ян? Використовуючи мовні факти, охарактеризуйте його основні етапи й організацію культів.
9. Хто входив до язичницького пантеону богів, і що говорять про них теоніми?
10. Якими були уявлення давніх слов'ян про демонів? Прокоментуйте етимологію їхніх назв.
11. У чому полягає сутність народного календаря давніх слов'ян? Як відобразилися язичницькі елементи в християнських святах і звичаях?

5. Виникнення писемності у слов'ян

Передумови виникнення писемності у слов'ян

Писемність як форма матеріалізації людської мови є пізнім явищем. З-поміж кількох тисяч мов на сьогодні менше трьох сотень має власну писемність, у т. ч. слов'янські. Вона є важливим чинником фіксації, збереження та розвитку мов і культур слов'янських народів і основою для виникнення слов'янської філології.

Писемність *— використання літерно-звукової (алфавітної) системи фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних знаків для впорядкованого передавання інформації на відстані й закріплення її в часі.*

У світовому мовознавстві тривалий час панувала думка, що писемність у слов'ян виникла в середині IX ст. і була пов'язана з релігійно-просвітницькою діяльністю солунських братів-філософів Кирила й Мефодія. Такий погляд ґрунтується на відсутності слов'янських писемних пам'яток, які б належали до попередніх століть, і на згадках у найдавніших писемних пам'ятках про створення для слов'ян письма з прийняттям ними християнства. Брали до уваги насамперед перші письмові свідчення з цього приводу, які є в трактаті «О письменах» давньоболгарського ченця Храбра, прозваного Чорноризцем (від **čьrnъ* «чор-

ний» і ц.-сл. *риза* «шата; верхнє вбрання священиків; парадне вбрання царів») і в «Повісті временних літ». Зокрема, Чорноризець Храбр розпочинає розповідь про слов'янське письмо словами, які тлумачать так: «Початково слов'яни не мали письма, а коли були поганими, читали і ворожили за допомогою рисок і різів». Далі він пише про те, що коли вони прийняли християнство, то пробували записувати слов'янське мовлення без порядку римськими і грецькими письменами. У «Повісті временних літ» стверджується, що після впровадження в Болгарії християнства у 858 р. на прохання слов'янських князів Ростислава, Святослава й Коцела візантійський імператор Михайло відправив у Моравію Костянтина й Мефодія, де вони для перекладу християнських книг створили слов'янський алфавіт, який «*прозвася грамота словѣньска, яже грамота есть в Руси и в болгарѣхъ дунайских*». З цим погодилася більшість видатних славістів: Е. Копітар, П.-Й. Шафарик, Ф. Міклошич, О. Потебня, О. Шахматов, С. Булич, Б. Ляпунов, О. Соболевський, Ю. Карський, Л. Щерба, Л. Булаховський, Е. Георгієв, Л. Мошинський та ін. Однак це не означає, що слов'яни-язичники не мали письма й отримали його лише завдяки християнству.

Неоднозначність відповіді щодо виникнення писемності у слов'ян зумовлена тим, що ще до прийняття християнства і створення Кирилом (до посвяти в ченці Костянтином) і Мефодієм слов'янської графіки давні слов'яни користувалися письмом, про що є історичні свідчення й наукові висновки. Такий стан є закономірним, бо впровадження й швидке поширення писемності на всіх слов'янських землях, що стало епохальним культурно-історичним явищем, не могло здійснитися раптово, без надійного суспільно-політичного та економічного підґрунтя, а також об'єктивно зумовлених потреб. Проблема полягає лише в тому, щоб з'ясувати, якою мірою впроваджене внаслідок просвітницько-християнської діяльності Кирила й Мефодія старослов'янське письмо було продовженням попередньої писемної практики слов'ян.

Одним із перших славістів, який досліджував проблему писемності слов'ян у дохристиянську добу, був український і російський мовознавець середини XIX ст. О. Бодянський, який звернув увагу на слова в житії Кирила (1494) про те, що Костянтин застав у Корсуні руську грамоту, богом дану русину. Вже в першій половині XX ст. російський історик М. Нікольський аргументовано припускав, що це свідчення є дуже давнім і належить до кінця - XI — початку XII ст. У Паннонській легенді є згадка про

те, як під час просвітницької місії до хазарів Костянтин знайшов у місті Херсонес (в іншій згадці Корсунь, поблизу сучасного Севастополя в Криму) Псалтир та Євангеліє, написані невідомими літерами, які все ж зумів прочитати й зрозуміти. У здійснених описах ті літери означені прикметниками *rusьkъ, rosьkъ, ruš'kъ*, про природу і значення яких досі тривають дискусії. Однак навіть на підставі цих писемних свідчень, а також прямих і посередніх позамовних фактів можна аргументовано стверджувати реальність використання письма слов'янами (насамперед східними) ще до прийняття християнства. Зокрема, про використання видозміненого грецького письма в дохристиянській Русі свідчать грецькі та арабські джерела, договори першої половини X ст. між київськими князями Олегом та Ігорем і Візантією.

Наукові припущення про існування писемності у дохристиянських слов'ян у другій половині XIX ст. обстоював І. Срезневський. Учений стверджував, що вже наприкінці VI — на початку VII ст. аж до середини IX ст. слов'яни, насамперед східні, користувалися греко-слов'янським письмом, яке Костянтин узяв за основу, вдосконалив і разом із братом створив глаголицю. Цієї думки дотримувалися В. Міллер, В. Ламанський, С. Обнорський, В. Істрін та ін. Серед українських славістів її найпослідовніше обстоює Г. Півторак.

У 1958 р. на IV Міжнародному конгресі славістів у Москві розгорнулася дискусія щодо походження писемності у слов'ян між болгарськими (на чолі з Е. Георгієвим) і радянськими (на чолі з В. Істріним) вченими. Вони не заперечували існування у слов'ян письма ще до Кирила й Мефодія, але активно сперечалися, яким було те письмо — кирилицею чи глаголицею, і кому належить першість у його використанні — південним чи східним надчорноморським слов'янам. З цього питання дискусії тривають донині. Одні вчені (наприклад, Ф. Філін) стверджували, що до X ст. східні слов'яни були безписемними і єдиним засобом спілкування у них було усне мовлення, інші (наприклад, П. Черних) — що глаголичне письмо виникло десь у Північному Причорномор'ї внаслідок тривалого процесу розвитку з «черт і різів» задовго до слов'янських просвітників Костянтина і Мефодія. Оскільки дохристиянських писемних текстів у слов'ян не існує і навряд чи вони колись будуть віднайдені, відповідь на питання про реальність існування слов'янського письма в язичницьку добу слід шукати в аналізі історії мови та в її тісному зв'язку з історією слов'янських народів і суспільств, які спричинилися до закономірного розвитку писемності.

Дослідники цієї проблеми одностайні в тому, що письмо у слов'ян виникло за наявності об'єктивних передумов і нагальної суспільної потреби в ньому, тому рішення й суб'єктивні наміри правителів, дипломатів чи інших державних діячів не спроможні створити або заборонити назрілу необхідність передавати мовну інформацію на великі відстані та фіксувати її в часі.

Як свідчить історія, неминучість виникнення письма пов'язана з формуванням державних утворень, важливою, але не єдиною ознакою яких було впровадження централізованої релігії. Г. Півторак відзначає, що до порога державності праслов'янські племена підійшли вже на останньому етапі чорноліської культури (VIII—VII ст. до н. е.), створивши союз чотирьох царств — сколоти. Навряд чи вони засвоїли техніку грецького письма, але близькі до нього графічні знаки могли використовувати в торговельних і культурних відносинах. Після занепаду Скіфської держави цей процес поновився в праслов'янських племен черняхівської культури. Як уважає Г. Півторак, у її складі праслов'яни користувалися піктографічним письмом типу «черт і різів», а найосвіченіші й найзаможніші купці та ремісники вдавалися до використання грецького й латинського вокалізованого літерно-звукового письма. Це стало закономірним наслідком і природною частиною загальнолюдського процесу поширення такого типу письма майже винятково шляхом запозичень.

Вторгнення гунів у IV—V ст. негативно вплинуло на культурно-економічний розвиток і суспільну інтеграцію слов'янських племен, спричинившись до зворотного процесу — розпаду праслов'янської етномовної спільноти. За таких умов у середині I тис. н. е. не було об'єктивних можливостей і потреби суспільного використання письма, а набутий раніше досвід у цьому втрачався. Але з VI—VII ст. спостерігається нове суспільно-економічне й військове піднесення слов'ян, які стають однією з наймогутніших сил середньовічної Європи. Захоплення слов'янами нових земель, особливо Балканського півострова, супроводжувалося освоєнням культурно-економічного надбання грецької та римської цивілізацій. Особливо цінною стала орієнтація східних (антів) і південних (склавинів) слов'ян на візантійську культуру, завдяки чому в умовах поступового створення власних держав активізувалася суспільна потреба в письмі, роль якого знову став виконувати грецький алфавіт. Маючи багатовікову традицію невпорядкованого використання грецького алфавіту, східні й південні слов'яни ще до створення старослов'янської писемності поступово пристосовували і вдосконалювали його літери відповідно до фонетичних законів власного мовлення. Старослов'янська писемність була створена Костянтином на основі звичного для слов'ян грецького унціального письма зразка VII—VIII ст. Саме тому в IX ст. ця писемність була легко і швидко впроваджена в суспільну практику південно- й східнослов'янських держав — Болгарського царства та Київської Русі.

Прийняття християнства стало могутнім поштовхом для створення впорядкованого слов'янського письма і рушійною силою його поширення. Однак без об'єктивно сформованих суспільно-економічних і культурно-історичних передумов виникнення й закріплення старослов'янської писемності було б неможливим. Так було, наприклад, з писемністю, створеною місіонером руської православної церкви, першим єпископом Пермської єпархії Стефаном Пермським (прибл. 1345—1396) для народу комі. Не маючи відповідної соціально-культурної та економічної основи, місцеве населення не сприйняло розроблену для них графіку, а наступники С. Пермського не знали місцевої мови, що не сприяло закріпленню кирилиці в комі-перм'яцькому середовищі.

Про недостатність лише релігійної основи для успішного функціонування писемності свідчить і досвід слов'янських народів. Так, західні слов'яни впроваджували в себе латинську графіку в умовах прийняття ними католицького крила християнства. Але аж через 600 років латинське письмо прижилося у них. Натомість у південних і східних слов'ян такий процес зайняв лише більше десятка років. Польський славіст Л. Мошинський пояснює це повним пристосуванням запозиченої латинської графіки до фонематичної системи західнослов'янських мов. З іншого боку, наявність відповідного культурно-економічного підґрунтя і пристосованість запозиченої графіки до особливостей рідної мови є тією об'єктивною передумовою, яка дає змогу легко використовувати відповідну писемність. Прикладом цього була ситуація на початку XX ст. в Білорусі. Православні білоруси користувалися російським варіантом кириличного письма, католики — польським варіантом латинського письма, а мусульманські татари, які осіли обабіч польсько-білоруського кордону в XIV—XVI ст. і повністю слов'янізувалися, перекладали свої релігійні тексти білоруською або польською мовою, записуючи їх арабським письмом.

Отже, в середині IX ст. в умовах жорсткої конкуренції за право вважатися канонічною була створена слов'янська писемність, яка поставила слов'янські мови в один ряд з

розвинутими мовами європейських народів. До власне слов'янської писемності, створеної у формі впорядкованої старослов'янської графіки Кирилом і Мефодієм, давні слов'яни тривалий час користувалися грецькою (південні та східні) або латинською (західні) графікою, пристосовуючи її до особливостей рідної мови.

Створення слов'янської писемності

Донедавна авторство створення власне слов'янської писемності (прибл. 863) визнавали за братами Костянтином і Мефодієм. Про це свідчать житія святих, зокрема житіє Кирила і Мефодія; твори Чорноризця Храбра «О письменах»; твір «Обернення (в християнство) баварців і каринтанців» (871) анонімного латинського автора; повідомлення латинського автора Анастасія Бібліотекаря (70-ті роки IX ст.); «Житіє (Костянтина) і перенесення мощів св. Климента» («Італійська легенда»); послання римських пап на честь учнів Костянтина й Мефодія — Климента Охридського, Наума та ін.

Особливо створенням власної писемності переймався князь Ростислав (правив у 846—870), бо Великоморавське князівство, яке включало території сучасної Моравії, Чехії, Словаччини, частину словенської Паннонії та Лужиці в Малопольщі, зазнавало серйозної німецької експансії. З метою протидіяти німецькій церкві Ростислав прагнув створити в Моравії, яка, очевидно, прийняла християнство ще за першого князя Моймира (правив у 830—846), самостійний слов'янський єпископат. З цією метою він звернувся до імператора Візантії, знаючи про її могутні християнські традиції та добросусідські відносини з південними і східними слов'янами.

Візантія також була зацікавлена в поширенні православної віри в Європі, тому імператор Михайло III відправив до Великої Моравії місію на чолі з Костянтином Філософом (прибл. 827—869) і його братом Мефодієм (прибл. 815—885). Вибір Костянтина й Мефодія був невипадковим. Брати народилися в сім'ї візантійського чиновника в м. Солунь (тепер це м. Салоніки в Греції), де значну частину населення становили слов'яни. Отже, слов'янська мова у формі солунського діалекту Костянтину й Мефодію була добре відома (за непідтвердженими свідченнями, їхня мати Марія була слов'янкою). Але головним було те, що обидва вони, особливо Костянтин, були обдарованими, освіченими і глибоко переконаними християнами, здатними обернути у свою віру маси людей.

Ще в дитинстві Костянтин учив напам'ять книги візантійського поета й ученого-теолога IV ст. Григорія Богослова. Пізніше він навчався у Магнаурському палаці у видатних учителів і богословів, серед яких був і Фотій. По закінченні навчання Костянтин пробував себе на різних духовних посадах, у т. ч. очолював кафедру Фотія, де отримав прізвисько Філософ. Приблизно у 855 р. він очолив візантійську місію до сарацинів (агарян), під час якої виступив перед мусульманами на захист християнського вчення про Трійцю.

Старший брат Костянтина Мефодій також здобув добру домашню освіту, в молодості був призначений воєводою в одну із слов'янських областей Візантії. Це дало йому змогу вивчити слов'янські звичаї. Але через десять років Мефодій покинув світську адміністративну діяльність і пішов до монастиря на Олімп. З цього часу Костянтин і Мефодій стали нерозлучними і разом служили святій справі поширення християнства на різних землях.

У 860 р. брати-просвітителі відбули з місією в Константинополь до хазар, які звернулися до імператора зі словами: «Євреї спонукають нас прийняти їхню віру та звичаї, а з іншого боку, сарацини, пропонуючи мир і дари численні, змушують нас прийняти свою віру... Вашої поради питаємо і просимо від вас мужа книжного. Якщо переспорить євреїв і сарацинів, то приймемо вашу віру».

Місія до хазар Костянтина і Мефодія була успішною, адже, крім оголошеного на межі VIII—IX ст. державною релігією іудаїзму і поширеного під впливом арабів мусульманства, на території Хазарського каганату продовжувало діяти сім християнських єпархій на чолі з митрополією, ще двісті хазар були похрещені й двадцять візантійських полонених були відпущені з Костянтином. Місія дала ще один позитивний результат: завдяки зусиллям і вірі Костянтина 30 січня 861 року в Корсуні було віднайдено мощі св. Климента, третього Папи Римського, який ще в 101 р. загинув у Херсонесі мученицькою смертю, будучи прив'язаним до якоря і втопленим поблизу берега. Знайдення й перенесення мощей блаженного Климента було сприйнято як чудо, що відіграло винятково позитивну роль у житті солунських братів.

Отже, місія до хазар дала новий позитивний досвід спілкування Костянтина й Мефодія з надчорноморськими народами, які в певний спосіб користувалися чужим (слов'яни) або своїм (наприклад, самаритяни) письмом. Цей досвід став корисним перед поїздкою до Великоморав-

ського князівства, де й було створено власне слов'янську азбуку. Можливо, під впливом вражень від перебування й зустрічей зі східними слов'янами в Корсуні Костянтин розраховував на наявність літер у моравських слов'ян. Однак літер у морав'ян, як і в інших слов'ян, не було, тому Костянтину довелося створювати їх разом з братом і робити перші переклади Слова Божого та інших християнських книг. Для цього великоморавський князь Ростислав прийняв братів «з великою честю», створив їм якнайкращі умови і дав здібних учнів. І тоді «пішов же філософ і за старим звичаєм став на молитву і з іншими помічниками. І незабаром відкрив йому їх Бог, що враховує молитви рабів своїх, і тоді склав письмена, і почав писати слова Євангелія: «*Искони бѣ слово и слово бѣ оу Бога, и Богъ бѣ слово и прочее*«. Створивши на основі грецького алфавіту слов'янську абетку як систему впорядкованих відповідно до фонетичних законів старослов'янської мови графічних знаків, Костянтин зі своїми помічниками почав переклад цією мовою Євангелія та інших релігійних книг.

Наявність слов'янського письма і здійснених ним перекладів була недостатнім чинником для їхнього поширення на християнських землях, бо учні Костянтина й Мефодія не були священиками, отже, не мали права на таку діяльність, а самі брати не були єпископами і не могли посвящати їх у такий сан. Крім того, в Європі панувало твердження тримовників про те, що віровчення і богослужіння (літургія) можуть здійснюватися лише трьома канонічними мовами: латинською, грецькою і давньоєврейською, якими було зроблено напис на хресті з розіп'ятим Ісусом Христом. Щоб мати можливість вести службу слов'янською мовою і посвячувати своїх учнів у священики, Костянтин і Мефодій відправилися до Папи Римського. На закиди тримовників про обраність латинської, грецької та давньоєврейської мов і неприпустимість богослужіння пословʼянськи Костянтин, цитуючи біблійні мудрості про фарисеїв, лицемірів і книжників та послання апостола Павла про проповіді чужою мовою як безплідне говоріння в повітря, запальними словами відповів: «Чи не йде дощ від Бога однаково на всіх, чи не сіяє для всіх сонце, чи не однаково всі ми вдихаємо повітря? Як же ви не соромитеся лише три мови визнавати, а іншим усім народам і племенам велите бути сліпими й глухими? Скажіть мені, для чого робити Бога немічним, як ніби не міг дати (народам свого письма), або заздрісним, як ніби не хотів дати? Ми ж знаємо багато народів, які володіють мистецтвом письма і воздають хвалу Богові кожен своєю мовою. Відомо, що

такими є: вірмени, перси, абхазці, грузини, согдійці, готи, авари, турки, хазари, араби, єгиптяни, сирійці та інших багато». Цей переконливий і палкий виступ Костянтина виставив тримовників обмеженими і безпорадними перед справжнім Божим словом.

Попри внутрішні проблеми й суспільно-політичні та міжконфесійні суперечності між Римом і Візантією, через що слов'янські просвітителі змушені були затриматися у Венеції, Папа Римський Адріан II наприкінці грудня 867 року зустрів солунських братів, прийняв слов'янські книги, освятив їх і віддав церкві святої Марії. Посвятили й учнів слов'янських, а їхні вчителі «співали літургію в церкві святого Петра слов'янською мовою», а потім і в інших християнських храмах Рима. Таких почестей Костянтин і Мефодій були удостоєні не лише за їхнє просвітительське обдарування, а й за доставлену до Рима урну з віднайденими мощами св. Климента, а також задля посилення римського впливу на християн.

Після виснажливої праці зі створення старослов'янського алфавіту, перекладу християнських книг і місії до Рима з тривалими зупинками в Паннонії та Венеції Костянтин занедужав. За свідченнями Житія Кирила, його хвороба стрімко загострювалася і наприкінці 868 р. він почав готуватися до смерті. Костянтин «наділився у святий чернечий образ і, прийнявши світло до світла, дав собі ім'я: Кирило. І в цьому образі пробув п'ятдесят днів». 14 лютого 869 року Кирило пішов із життя. Його було поховано у римській церкві св. Климента.

Смерть ученого, поліглота й просвітителя, який мав високий авторитет у християнській церкві, і в Папи Римського зокрема, негативно позначилася на поширенні слов'янської писемності. Ще більше ситуація ускладнилася тим, що зростав опір слов'янізації духовного життя в Моравії та Паннонії. Але й за таких умов Мефодій, будучи вірним закликові брата та їхній спільній справі, присвятив усе своє подальше життя закріпленню й поширенню слов'янської писемності серед християн. Маючи чудові організаторські здібності, сильний характер, тверді переконання й несамовиту працездатність, Мефодій занурився в процес впровадження старослов'янської мови, у духовну сферу суспільного життя. Спочатку в цьому йому сприяв паннонський князь Коцел, на прохання якого Папа Римський прислав Мефодія для продовження розпочатої справи і який домігся від Папи Римського возведення солунського просвітителя в сан єпископа та переведення його на посаду архієпископа. Завдяки старанням Мефодія та його

учнів в Паннонії латина почала поступатися слов'янській мові в церковній службі та на євангельських читаннях.

Така ситуація обурила німецьких єпископів, які наприкінці 870 р. осліпили моравського князя Ростислава і відправили його в монастир, скориставшись зрадою і васальською співпрацею його племінника Святополка. Мефодія тим часом було відправлено на довічне ув'язнення до Ельвангельського монастиря у Швабії і звільнено лише на початку 873 р. за участю вже нового Папи Римського Йоанна VIII. Повернувшись у Моравію, Мефодій, завдяки винятковій працездатності та твердому характеру, зумів не тільки вести результативну боротьбу з німецьким духівництвом, державною владою і сумнівами Йоанна VIII, а й навчати нових учнів, перекладати нові тексти слов'янською мовою, вдосконалюючи її писемну форму. Цій позиції Мефодій не зраджував до останнього дня свого життя — 6 квітня 885 року. Поховали його, як і Кирила, з великими почестями, щоправда, місце поховання залишилося невідомим.

Після смерті Мефодія наступник Йоанна VIII Стефан V заборонив читання Євангелія в слов'янському перекладі й богослужіння слов'янською мовою, дозволивши лише пояснення по-слов'янськи. Таку позицію всіляко провокували й підігрівали німецькі священики. Як наслідок, Стефан V перестав підтримувати слов'янську писемність та переклади релігійних книг Адріана II. У посланні до Святополка, який з кон'юнктурних міркувань і духовної обмеженості не був прихильником слов'янського богослужіння, наприкінці 885 р. Папа Римський категорично вимагав: «Нехай відтепер ніхто не сміє дерзати здійснювати божественні відправи, святу месу й таїнства слов'янською мовою, як дерзнув цей Мефодій... Нехай збочення, які висловлював від презирства до вселенської віри, впадуть на його голову».

Після цього Святополк наказав вигнати з Моравії учнів солунських братів: Климента, Наума й Ангеларія наймані солдати (франки) вивели за межі моравської столиці, роздягли, голими тягнули по землі, знущалися, а потім покинули їх у полі, звідки ті довго добиралися до Болгарського царства. Ще один учень, Горазд, очевидно, був убитий.

Такі радикальні антислов'янські кроки хоч і зруйнували налагоджену Кирилом і Мефодієм справу богослужіння і перекладів книг старослов'янською мовою в Моравії, але не знищили її. Після підкорення більшої частини Великоморавського князівства угорцями в 906 р. богослужіння слов'янською мовою ще майже двісті років (до 1097) здійснювали на чеських землях.

Вигнаних з Моравії Климента, Наума, Ангеларія з почестями прийняли в Першому болгарському царстві, яке в IX — першій половині X ст. переживало розквіт. Прийнявши 864 р. хрещення, болгари не мали власної церкви і в релігійних справах повністю залежали від не завжди дружньої Візантії та Константинопольської патріархії. Болгарський князь Борис I (правив з 852 до 889), за якого було здійснено хрещення його царства, знав про створену Кирилом і Мефодієм старослов'янську писемність та започатковане ними богослужіння слов'янською мовою, тому зрадів появі в Болгарії учнів просвітителів. Борис (християнське ім'я Михайло) створив усі умови Клименту й Науму (Ангеларій помер майже відразу після вигнання) для підготовки майбутніх дияконів і священиків, які б знали слов'янську писемність і мову, могли здійснювати нею богослужіння й перекладати релігійну літературу. Провідну роль в організації цього процесу для південних слов'ян відіграв Климент, який за місцем поселення біля озера Охрид (сучасна Македонія) отримав прізвисько Охридський. Він очолив перекладацьку роботу та переписування слов'янських книг і за декілька років діяльності підготував до 3,5 тис. учнів. Недарма Климента після смерті було проголошено святим, а про самих просвітителів написано житія.

За чотири роки активної діяльності моравських просвітителів та їхніх болгарських учнів старослов'янська писемність і богослужіння набули небаченого розмаху. Але і в Болгарії виникали труднощі та перепони на шляху слов'янізації. Не встиг Борис I після царювання відійти 889 р. до монастиря, як його син Володимир-Расате, який обіймав престол у 889—893 рр., пішов на зближення з франкським королем Арнульфом і папським престолом. Почалися переслідування пов'язаних з візантійською церквою просвітителів і богослужителів, робилися спроби відродити язичництво. Ще будучи при силах і чітко усвідомлюючи негативні наслідки такої політики, Борис I, який запровадив у Болгарії християнство за православними (візантійськими) зразками, повернувся з монастиря на престол. Він змістив Володимира-Расате, осліпив його і кинув у тюрму. В цьому ж 893 р. на сході Болгарського царства в м. Преслав зібрався собор, який прийняв кілька історичних рішень. Новим князем було проголошено третього сина Бориса I — Симеона, якого 919 р. було визнано царем і за правління якого (893—927) Болгарське царство стало могутнім. Другим важливим рішенням було перенесення столиці з язичницької Плиски (перша столиця Першого болгарського царства) до Преслава, де зібрався собор.

Прийняті 893 р. у Преславі рішення дали незворотні позитивні наслідки для поширення слов'янської писемності не тільки в Болгарії, а й в усьому слов'янському світі. Князь Симеон відразу ж призначив єпископом Климента, який уперше запровадив у царстві богослужіння старослов'янською мовою, що стала рідною для більшості населення, і фактично стверджував її державний статус. На посаді єпископа Климент Охридський активно працював до самої смерті 916 р. Його вчительські справи в Болгарії перебрав на себе Наум, який помер 910 р.

Ще одним просвітителем і поширювачем слов'янської писемності став наймолодший учень Мефодія Костянтин Преславський, який 894 р. став єпископом. Він написав «Азбучну молитву», Проглас до Євангелія, створив службу своєму вчителеві Мефодію, уклав кілька збірників текстів, переклав низку грецьких творів.

Просвітительська діяльність Климента Охридського, Наума й Костянтина Преславського піднесла на такий високий рівень слов'янську писемність і богослужіння, що це стало одним з найвагоміших складників розквіту Першого болгарського царства і слов'янської культури загалом. Вони виявилися гідними учнями зачинателів цієї справи, що мала загальнослов'янське та європейське значення. Саме в давній Болгарії «золотого віку» старослов'янська писемність отримала ще назву давньоболгарської, стала видатним культурним явищем, що об'єднало спочатку західно-, потім південно-, а згодом і східнослов'янські народи. Створена Кирилом і Мефодієм на основі солунського діалекту старослов'янська мова стала першою писемною зафіксованою літературною мовою слов'ян, що виконувала функцію міжнародної (загальнослов'янської). Будучи південнослов'янською за своїми визначальними ознаками, вона стала основою національних церковнослов'янських мов.

Слов'янські абетки

Збережені до наших днів пам'ятки слов'янської писемності засвідчують, що найдавніші письмена виконували двома різними абетками, які отримали назви г л а г о л и ц я і к и р и л и ц я. Однак дискусія щодо часу їх виникнення триває досі. Ще в 1755 р. Джузеппе-Симоніо Ассемані без наукових доказів заявив, що створювачем глаголиці на межі IV—V ст. був св. Хероним (346—420), у зв'язку з чим цей вид абетки є давнішим від кирилиці. У 1785 р. Джоб-Фелікс Добнер, підтримуючи погляд про старшинство глаголиці, приписував її створення св. Кирилові. Трохи згодом Й. Добровський стверджував, що письмом Костянтина-Кирила була власне кирилиця, а після заборони її вживання Сплітським собором 1059—1060 рр. її було замінено новоствореною глаголицею, авторство якої приписали св. Херонимові. Не знаючи ще про існування значно давніших пам'яток, писаних глаголицею, Й. Добровський у 1807 р. навіть припускав, що глаголиця могла бути запроваджена після затвердження слов'янської літургії Папою Римським Інокентієм у 1248 р.

З поглядами Й. Добровського не погоджувався Б. Копітар, який вивчав пізніше оприлюднені глаголичні пам'ятки: Кодекс Ассемані, Євангеліє з Реймсу, Фрагменти Клоза. На підставі проаналізованих текстів він дійшов висновку, що глаголиця є щонайменше не пізнішою від кирилиці, а може, навіть старшою. Він також припускав, що Кирило й Мефодій, які писали кирилицею, створили і глаголицю.

Підсумком у дискусії першої половини XIX ст. стало твердження П.-Й. Шафарика, що глаголиця є тим письмом, яке створили Кирило й Мефодій. Кирилиця, на його думку, належить св. Климентові. Такий погляд був панівним до середини XX ст. і залишається актуальним.

Принципово нове тлумачення цієї проблеми належить болгарському славісту Е. Георгієву і радянському славісту В. Істріну, які сходилися на думці про старшинство кирилиці як трансформованого дохристиянського письма слов'ян, а глаголицю приписували відповідно Кирилові або Мефодієві. Принципові розходження у поглядах цих учених стосувалися того, у яких саме слов'ян — південних чи східних — існувало здавна те невпорядковане письмо, яке в середині IX ст. солунські брати використали для створення власне слов'янської писемності.

Визнаючи наявність у дохристиянських слов'ян невпорядкованого письма на грецькій або латинській основі, сучасний український славіст Г. Півторак чітко визначає динаміку впровадженої в Македонії глаголиці як власне слов'янської абетки, створеної Костянтином з урахуванням попереднього досвіду слов'ян, та її співвідношення з кирилицею. У монографії «Українці: звідки ми і наша мова» автор стверджує: «...Створена Костянтином глаголиця в Болгарії не прижилася, оскільки надто відрізнялася від уживаного тут і пристосованого до болгарського мовлення грецького уставного письма. Тому, як відомо, учні Костянтина й Мефодія (можливо, учень Мефодія Климент) на основі синтезу здавна поширеного в Болгарії грецького уставу і тих елементів глаголичної азбуки, що найкраще

передавали особливості мовлення давньоболгарського населення, не пізніше рубежу IX—X ст. створили нову, досконалішу азбуку, що згодом дістала назву кирилиці». За такої динаміки новостворена абетка, назву якої пов'язують з іменем Кирила, поступово витіснила глаголицю насамперед у східній частині Першого болгарського царства, звідки поширилася на Русь на початку X ст., а згодом і на західних землях православних слов'ян, які були ближчими до римського впливу. Щоправда, в районі Кракова й Віслиці, куди з Великої Моравії в IX ст. проникло візантійське віросповідання на глаголичній писемній основі, кирилиця вже не встигла закріпитися, бо до вигнання Болеслава Смілого в 1079 р. в цих містах, а на периферії ще кілька десятиліть поспіль, продовжували використовувати глаголицю, аж поки вся територія Польщі не була підпорядкована римсько-католицькому єпископату.

Поширилася кирилиця і в Сербії, яка за часів Симеона входила до складу Першого болгарського царства (у церковному вжитку хорватів до початку XXI ст. зберігалася глаголиця). У процесі витіснення слов'янського богослужіння з Великої Моравії у X—XIII ст. її використовувало лише нижче духівництво, в XIV—XV ст. нею видали багато оформлених кодексів. У 1347 р. хорвати перенесли глаголичну писемність на північ у Прагу, де вони стали на бік народу і в певному сенсі пробивали шлях Янові Гусу та Ієронимові Празькому. Саме глаголицею 1483 р. був набраний хорватський місал, який став першою друкованою книгою слов'янським шрифтом. Пізніше глаголицю використовували при друкуванні й написанні різних церковних книг, а в неконфесійних цілях аж до зникнення з ужитку на початку XIX ст.

Отже, хронологічне співвідношення двох слов'янських абеток у давнину є очевидним: глаголиця як упорядковане письмо передувала кирилиці, поступившись їй як досконалішій на всіх слов'янських землях, де закріпився візантійський зразок богослужіння. Такий висновок підтверджують кілька фактів. По-перше, деякі глаголичні й кириличні літери виявляють взаємну залежність, напрям якої завжди був однобічним: від складніших накреслень глаголичних літер до спрощених у системі кирилиці. Так, глаголичні Є та ЭЄ на позначення відповідно носового переднього ряду [ę] і носового непереднього ряду [ǫ] знаходять чітке логічне пояснення: перша з них утворена простим додаванням до повернутої в інший бік літери «Э», що природно при бустрофедоні — давньому традиційному написанні справа наліво, й навпаки, додаткового глаголичного знака у формі кружечка; друга є звичайним поєднанням попередньої літери з літерою Э, яка використовувалася на позначення звука [о]. Що ж до відповідних кириличних літер Ѧ (юс малий) та Ѫ (юс великий), то вони є на 90° розвернутими і відповідно стилізованими глаголичними Є та ЭЄ. Іншим способом кириличні літери пояснити не можна, отже, вони є похідними (пізнішими) від глаголичних.

По-друге, найдавніші рукописи (палімпсести), в яких на місці виведеного попереднього глаголичного тексту нанесено новий кирилецею, що зумовлено дорожнечею виготовленого із спеціально обробленої шкіри пергамену. Такі факти підтверджують кілька палімпсестів (наприклад, Боянське євангеліє написане кирилицею в XII—XIII ст. на змитому глаголичному тексті Євангелія кінця XI ст., що зберігається в Москві, або 8 карт, які є фрагментом кириличного тексту XIV ст., нанесені на змитому глаголичному тексті XI—XII ст. і зберігаються в бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Петербурзі).

По-третє, в деяких кириличних книгах XII—XIII ст., переписаних у Болгарії, трапляються ще вживані в тогочасних переписах глаголичні вставки, натомість у давніх глаголичних рукописах поширені кириличні приписки пізнішого походження.

По-четверте, в деяких кириличних текстах спостерігаються помилки, зумовлені переписуванням цих текстів з глаголиці. Зокрема, в Савиній книзі, де йдеться про термін *6 днів*, записано *.ē.дьнии*, тобто *5 днів*. Зазначена помилка зумовлена тим, що в глаголиці, в якій враховували і літеру *Б* на позначення чисел, *Е* означало *6*, а в кириличній абетці, відповідно до грецького письма, де *Б* відсутня, ця літера вживалася без цифрового значення, тому *Е* називало число *5*.

По-п'яте, мова глаголичних текстів є виразно старшою від мови кириличних текстів. Так, найдавніші пам'ятки, писані глаголицею («Київські листки» й «Празькі уривки»), відображають багато моравських мовних елементів, які свідчать про їх виникнення ще в часи великоморавської діяльності просвітителів. Кириличні тексти таких ознак уже не мають, що свідчить про їх виникнення в поморавський період.

Співвідношення між найдавнішими літерами глаголиці та кирилиці з їхніми цифрами, звуковими значеннями й назвами подано в табл. 5.1. Свої назви слов'янські літери мали, як і грецькі, з часу свого впровадження в письмо: «азъ», «боукы», «вѣди», «глаголи» та ін. За своїм походженням ці назви є першими словами якогось азбучного акровірша, який не дійшов до нашого часу.

Таблиця 5.1

Кирилична азбука в зіставленні з візантійським унціалом і глаголицею

Візантійський унціал IX—X ст.	Кирилиця				Літери глаголиці
	Літери кирилиці X—XI ст.	Назва літер	Звукове значення	Числове значення	
Α	А	азъ	[а]	1	Ⰰ
–	Б	букы	[б]	–	Ⰱ
Β	В	вѣди	[в]	2	Ⰲ
Γ	Г	глаголи	[г]	3	Ⰳ
Δ	Д	добро	[д]	4	Ⰴ
Є	Є	ѥсть	[е]	5	Ⰵ
–	Ж	живѣте	[ж']	–	Ⰶ
–	Ѕ, Ꙃ	ѕѣло	[д͡з']	6	Ⰷ
Ζ	Ꙁ	земля	[з]	7	Ⰸ
Η	И	ижеи	[и]	8	Ⰹ
Ι	І	иже	[и]	10	Ⰺ, Ⰻ
–	(Ђ)	(г'ервь)	[г']	–	Ⰼ
Κ	К	како	[к]	20	Ⰽ
Λ	Л	людиѥ	[л]	30	Ⰾ, Ⰾ
Μ	М	мыслите	[м]	40	Ⰿ
Ν	N	нашь	[н]	50	Ⱀ
Ο	О	онъ	[о]	70	Ⱁ
Π	П	покои	[п]	80	Ⱂ
Ρ	Р	рьци	[р]	100	Ⱃ
Ϲ	С	слово	[с]	200	Ⱄ
Τ	Т	тврьдо	[т]	300	Ⱅ
ΟΥ, Ȣ	ОУ, Ꙋ	оукъ	[у]	(400)	Ⱆ
Φ	Ф	фрьтъ	[ф]	500	Ⱇ
Χ	Х	хѣръ	[х]	600	Ⱈ
Ω	Ѡ	отъ (омега)	[о]	800	Ⱉ
–	Ц	ци	[ц']	900	Ⱌ
–	Ч	чрьвь	[ч']	90	Ⱍ
–	Ш	ша	[ш']	–	Ⱎ
–	Щ	шта	ш'т']	–	Ⱋ
–	Ъ	ѥръ	[ъ]	–	Ⱏ, Ⱏ
–	ЪІ, ЪИ	ѥры	[ы]	–	ⰟⰊ, ⰟⰉ
–	Ь	ѥрь	[ь]	–	Ⱐ, Ⱐ
–	Ѣ	ять	[æ]	–	Ⱑ
–	Ю	–	['у], [jу]	–	Ⱓ
–	Ꙗ	–	['а], [jа]	–	–
–	Ѥ	–	['е], [jе]	–	–
–	Ѧ	юсъ малыи	[ę]	(900)	Ⱔ
–	Ѩ	–	['ę], [ję]	–	Ⱗ
–	Ѫ	юсъ большии	[ǫ]	–	Ⱘ
–	Ѭ	–	['ǫ], [jǫ]	–	Ⱙ
Ξ	Ѯ	кси	[кс]	60	–
Ψ	Ѱ	пси	[пс]	700	–
Θ	Ѳ	ѳита	[ф]	9	Ⱚ
Υ	Ѵ, Ѵ	ижица	[и], [в]	400	Ⱛ

Донині не розв'язаним залишається питання про походження літер глаголиці, назва якої постала пізніше від виникнення обох давніх слов'янських абеток. Спочатку стосовно них уживалася складена назва «слов'янське письмо» без уточнення, якого різновиду — глаголичного чи кириличного. Щодо терміна «глаголиця», то він, найімовірніше, виник на хорватському ґрунті, коли в Моравії та в Болгарії цей вид письма вже забули, а в Хорватії ще продовжували використовувати в церковних текстах і пов'язували зі слов'янськими словами, які називали *глаголами*, звідки *глаголити* — «розмовляти», тобто «вживати слова», а також називання місцевого населення в Долмації *хорватами-глаголяшами*. Закріпленню в науці цього терміна сприяло і те, що хорвати-глаголяші найдовше зберігали вже звиклу для слов'ян абетку, що стало підставою для їхнього групового прізвиська, видали нею в XV—XVI ст. книги, поширили її 1347 р. у Чехії, а 1483 р. саме глаголицею видали хорватський місал.

Існує також проблема, пов'язана з природою накреслень глаголиці, що зумовлено специфікою слов'янської фонематичної системи, на яку неможливо було перенести алфавіт якоїсь однієї мови. Єдиної думки щодо цього питання не вироблено. Деякі вчені витоки глаголиці шукали й шукають в албанському письмі, яке молодше від слов'янського майже на 900 років, у ніким не засвідчених слов'янських рунах з нібито протоглаголичним письмом, у письмі давніх етрусків, з якими прагнули пов'язати етнонім *руський*, з нерозпізнаними писемними знаками надчорноморських матеріальних пам'яток I—VII ст. тощо. Однак попри всі розбіжності в історії вивчення цієї проблеми можна виділити кілька основних позицій: 1) глаголиця — це трансформоване грецьке письмо; 2) глаголиця — це оригінальне письмо, від початку й до кінця придумане солунськими братами; 3) глаголиця — це слов'янське письмо з елементами різних мов і спеціально створеними знаками.

Дискусія щодо походження накреслень глаголиці розпочалася в 1881 р., коли англійський палеограф І. Тейлор привернув увагу до цього питання, а пізніше серйозну аргументацію природи глаголичних знаків запропонували славісти В. Ягич і Й. Вайс. Позиції цих філологів збігалися в оцінці походження літер глаголиці. Вони вважали, що цю абетку було створено на основі грецького м і н у с к у л у — малих літер грецького алфавіту, які характеризувалися спрощеним написанням у рядок, тобто були прописними. Й. Вайс вважав, що глаголиця — стилізована грецька мінускула, з якої виводяться якщо й не всі, то принаймні більшість глаголичних літер. Щоправда, вчений знаходив грецькі відповідники лише для 12 слов'янських літер, а ще для 4 визнавав лише грецький вплив. Але навіть якщо всі ці 16 літер і мотивовані грецьким мінускульним алфавітом, то все одно це лише 42% від загальної кількості графічних знаків глаголиці.

У середині XX ст. новий погляд аргументував фінський славіст Г. Чернохвостоф, чию позицію розвинув В. Кіпарський. Ці вчені стверджували, що глаголиця є оригінальним слов'янським письмом, від початку й до кінця створеним Костянтином. Такий підхід пояснювався тим, що великий просвітитель був рішучим противником «тримовної єресі», тому свідомо не використовував алфавітів інших мов, особливо грецької, латинської та гебрайської (давньоєврейської). Про це, на думку прихильників зазначеної теорії, свідчить уже сам початок глаголичної абетки, першою літерою якої є головний символ християнства — хрест, а всі подальші знаки являють собою комбінації інших символічних фігур — кружечка, який символізує всесильність, нескінченність і досконалість Бога, й трикутника, який символізує Святу Трійцю: Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Святого Духа. Але й ця теорія з кількох причин (швидкість створення й поширення слов'янського письма, яке розпочалося з глаголиці; традиція і доцільність створення нових алфавітів у різних народів на основі існуючих; орієнтація Костянтина й Мефодія на знані ними античні письмена; попередній досвід неупорядкованого використання слов'янами грецького й римського письма; історичні згадки про виникнення письма у слов'ян тощо) не зняла сумнівів щодо природи глаголичних знаків і не стала загальноприйнятою.

Найпоширенішим у сучасній славістиці став третій погляд: за своїм походженням глаголичні літери найбільшою мірою пов'язані з грецьким мінускульним алфавітом, деякі з них мають виразно самаритянські та давньоєврейські елементи, але загалом вони становлять оригінальну систему, яка є творчим втіленням філологічного досвіду, лінгвістичного таланту та інтуїції творців писемності й перекладачів св. Кирила й Мефодія. Пріоритет щодо створення глаголиці надають молодшому братові.

Глаголиця, як і створена за нею кирилиця, відповідала фонемному складу старослов'янської мови, хоч на момент

її створення окремі літери не вписувалися у фонетичну систему слов'янського мовлення. Так, поряд з необхідними для передачі живих звуків літерами, які мали відповідники в грецькому мінускулі, до кириличної абетки були включені й зайві: дві на позначення [і] — Ⰺ й Ⰻ, близькою за значенням до яких була ще Ⱛ «іжиця», яка відповідала грецькому іпсилону, що позначав відсутній у слов'янській мові губний верхнього піднесення переднього ряду [ü]; дві на позначення звука [о], а саме Ⱁ — омікрон (*о* мале, коротке) й Ⱉ — омега (*о* велике, довге); дві на позначення неслов'янського звука [ф], який уживався тільки в запозиченнях: Ⱇ «ферт» і Ⱚ «фіта». Наявність цих літер у глаголиці була зумовлена необхідністю передати відповідні слова при перекладі старослов'янською мовою візантійських релігійних текстів, але в будь-якому разі вона свідчить про певну залежність слов'янської абетки від грецького алфавіту, що частково позначилося і на накресленні її літер.

До інших аналогів грецьких літер належать: Ⱉ «от», що в кирилиці набула форми ω, Ⰳ «глагол», яка нагадує скорописну γ «гаму»; Э «єсть», Ⰴ «добро», Ⱀ «наш», Ⱂ «покой». Грецький вплив позначився також при подвійному написанні однієї й тієї самої чи різних літер (лігатур) для передачі одного звука, наприклад Ⱆ (подвійне *о*) на позначення звука [u] (кирилицею *оу*), ⰋⰉ для майбутнього *ѕі* та ін.

Деякі літери глаголиці виявляють більшу подібність до графічних знаків давньоєврейського алфавіту, з яким Костянтин ознайомився із перекладами Євангелія, а також під час місії до хазарів. До таких літер найчастіше відносять Ⰽ «К», Ⱌ «Ц», *Ш* «Ш», Ⱋ «Щ», Ⱍ «Ч», які зазнали відповідної стилізації.

Окремі літери глаголиці, швидше за все, були винайдені автором цієї абетки. До таких належать дзеркально протилежні за своїм зображенням літери Ⰻ «І» та Ⱄ «С», які окреслюють запозичене з грецької ім'я Сина Божого *І(соу)с(ъ)*, що часто передають за допомогою титла саме цими двома літерами: І҃С. Символічними є два елементи цих глаголичних літер — кружечок і трикутник. Можливо, і перша літера Ⰰ «А» являє собою частково трансформований символ хреста, хоч не виключається її зв'язок з грецькою курсивною літерою «альфа». Костянтин міг поєднати в глаголичній літері Ⰰ реальний зв'язок з першою літерою грецького алфавіту і важливіший для нього образний зв'язок з основним символом християнства — хрестом, на якому з метою спокути людських гріхів був розіп'ятий

Ісус Христос. Традиційно християни починали написання богословського тексту з хреста (пор., наприклад, грамоту руського князя Мстислава Володимировича під 1130), а його читання або вивчення — з перехрещення. До створених Костянтином літер також могли належати Ⱐ «ь», подібна до неї Ⱏ «ъ», а також близькі за накресленням Ⰾ «Л», яка ще зображається як Ⰾ, та Ⰿ «М».

Попри тривалу дискусію та використання різних принципів у дослідженнях накреслень літер природа глаголиці продовжує залишатися багато в чому не зрозумілою. Складність розв'язання цієї проблеми зумовлена тим, що глаголична абетка, напевно, мала кілька джерел свого походження, частина з яких назавжди може залишитися невідомою.

Незважаючи на обмежений вік свого існування, так звана округла, або македонська, глаголиця постійно розвивалася, пройшовши в цьому процесі чотири основні етапи: солунський, великоморавський, чеський та охридський, які характеризувалися певними змінами.

С о л у н с ь к и й   е т а п (860—863) — це період створення глаголиці та найперших слов'янських текстів, перекладених Кирилом і Мефодієм.

В е л и к о м о р а в с ь к и й   е т а п (863—885) є періодом активної діяльності солунських братів і активних змін у глаголичній азбуці. З'являється друге χ, зване павукоподібним, яке могло виникнути під впливом [h] у германських запозиченнях на зразок *хълмъ: хлъмъ*. Розвиваються графічні варіанти для існуючих літер *і* та *ф*, які функціонують паралельно. Літери «дѣрвъ» і «шта», які позначали праслов'янські звукосполуки **dj*, **tj* і відповідні числа, виявилися зайвими. Вийшла з ужитку літера «зѣло», а друге *о* стало мертвою літерою. В цей період глаголицею були написані «Київські листки».

Ч е с ь к и й   е т а п (885—1097) відображений в писемних пам'ятках слабко (до нас дійшли лише «Празькі уривки»), бо це був час жорсткого переслідування в колишній Великій Моравії християнського віросповідання на слов'янській писемній основі.

О х р и д с ь к и й   п е р і о д (886 р. — XII ст.) тривав, коли глаголиця була перенесена Кирилом, Мефодієм та їхніми учнями до Болгарії, де в Охриді св. Климент створив глаголичну писарську школу. Тут глаголиця вступила в об'єктивне протиріччя з особливостями місцевого слов'янського мовлення, тому поступово її витіснила кирилиця. Так закінчив своє існування первісний варіант глаго-

лиці, на основі якого розвинулося і функціонувало трансформоване глаголичне письмо в Хорватії й частково в Чехії.

Інший тип давньої слов'янської азбуки кирилиця отримав свою назву також значно пізніше від виникнення відповідної графіки, хоч термін, який у давньоруських пам'ятках фіксується як *кириллица* та *коуриловица*, пов'язують з іменем створювача слов'янського упорядкованого письма Кирила Філософа. Давня кирилиця навіть з огляду на понад тисячолітню історію виявляє багато відомих ознак і літер для тих слов'ян, які нині користуються цим видом абетки. Кирилиця була спрощена і вдосконалена. За своєю формою кириличні літери були максимально подібні до відомого південним і східним слов'янам візантійського варіанта грецького письма, використані грецькі або спеціально створені слов'янські літери відображали фонетичні особливості слов'янської мови. Отже, кирилиця як одна з двох давніх слов'янських азбук за своїм походженням була пов'язана з грецьким уставним письмом VIII — початку IX ст., до якого входило 25 літер з 38. Решта 13 були спеціально створені за подібністю до грецьких або взяті з глаголиці з певними змінами (Ѫ, Ѧ, Ж, Ц, Ч, Ъ, Ь, Ѣ) для передачі тих звуків слов'янської мови, для яких не було відповідників у грецькому алфавіті. Згодом кілька грецьких літер було усунуто з кирилиці, бо вони не мали звукових значень у слов'янській мові. Їх використовували лише в поодиноких запозиченнях з грецької (див. табл. 5.1).

Подібність літер кирилиці до грецьких істотна. Навіть початок слов'янської та грецької азбуки однаковий: у слов'ян перша літера «азъ» відкриває абетку і має те саме звукове значення [а], яке виражає перша літера грецького алфавіту «альфа», що співвідноситься з першою літерою давньоєврейського алфавіту «алеф». Вважають, що такий початок взаємопов'язаних алфавітів має релігійне підґрунтя: ««азъ« було першою літерою, даною від Бога роду слов'янському, щоб відкрити для знання уста тих, хто навчається; виголошується вона широко розводячи губи, а інші букви виголошуються і промовляються з малим розведенням губ». Водночас кирилиця не є перенесеним на слов'янський ґрунт грецьким алфавітом. Ще в трактаті «О письменах» наголошувалось на самостійності й відмінності слов'янської писемності від грецької. Крім того, в тогочасних джерелах (наприклад, за Савиним списком) відзначається, що з усіх слов'янських літер 24 подібні до грецьких письмен, а це — А, В, Г, Д, Е, З, И, Θ, І, К, Л, М, Н, ξ, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ψ, ω, але відповідно до слов'янської фонетики до кириличної азбуки включені додаткові літери: Б, Ж, S, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ы, Ь, Ѣ, Ю, Ѫ, Ѧ. Деякі з новостворених графічних знаків виявляють певні зв'язки з літерами грецького алфавіту. Так, власне слов'янське *Б* становить собою видозмінене шляхом усунення частини верхнього кружечка грецького уставного *В* «віта».

Порівняння двох слов'янських абеток (див. табл. 5.1), виявляє і суттєву різницю між ними. Йдеться не тільки про очевидні відмінності в накресленні літер, а й про якісний склад графічних знаків, які відображають фонетичну систему мови. Зокрема, первісна кирилиця не мала літери на позначення приголосного [с]. Відповідна літера *С* «слово» виникла, напевно, в Преславі (Болгарія) у XII ст., коли кирилиця була опанована в Македонії, а до того часу цю літеру вживали лише на позначення цифри «200». Не було в кирилиці відповідника глаголичній літері Ⰼ «дървъ», яку ще називають «ґервь». Її звукове значення точно не встановлено. В кириличній транскрипції для її передачі використовують знак ћ, відомий у сербській мові. Припускають, що літера «ґервь» позначала м'який проривний задньоязиковий [г'], який уживали в словах грецького походження на зразок *ангелъ*, *геона*. Не виключають також, що це був спеціальний знак для передачі рефлексу праслов'янської звукосполуки **dj*, яка у різних південнослов'янських діалектах звучала по-різному, в т. ч. і як **∂'* у македонських. На відміну від кирилиці в глаголиці не було йотованих *ja* (ꙗ), *je* (ѥ), *ję* (ѩ), як і не характерних для слов'янського мовлення грецьких приголосних Ѯ «ксі», Ψ «псі». Існують певні розходження в розумінні звукових значень Ⱓ, якому в кирилиці відповідає Ю, та Ⱙ, якому в кирилиці відповідає Ѭ. Одні вчені схильні читати їх у глаголиці, відповідно, як [ju] або [ь] і [jǫ] або [ǫ].

Подібно до грецького алфавіту літери глаголиці й кирилиці використовували, крім передачі звуків слов'янської мови, для вираження цифрових значень. Вони повністю заміняли на письмі сучасні цифри. За порядком їхнього розташування в алфавіті літерам приписували значення спочатку першого десятка (1, 2, 3 і т. д.), потім десятків (10, 20, 30 і т. д.), потім сотень (100, 200, 300 і т. д.). Далі в кирилиці, як і в грецькому алфавіті, числа (тисячі) не позначали, натомість у глаголиці існували літери, які виражали значення 1000 (Ч), 2000 (Ш) і 3000 (Ъ), а інші позначення тисяч були або нечіткими, або відсутніми. Цифрове вживання літер відрізнялося від звукового тим, що до і

після літери-цифри ставили крапки, а зверху — знак титла (горизонтальна риска із загнутими краями, яку також використовували при скороченому записі слів на зразок ІС̃. Цифри другого десятка (11, 12, 13 тощо) читали як *одинъ на десАти*, *два на десАти*, *три на десАти* тощо, тому спочатку записували літери, які позначали одиниці першого десятка, а потім назву першого десятка: .А̃І̃., .В̃І̃., .Г̃І̃. та ін. (звідси сучасні числівники *одинадцять*, *дванадцять*, *тринадцять* тощо). Наступні числові значення з десятками від 20 до 90 записували за іншим порядком: спочатку літера, яка позначала відповідний десяток, а потім літера-цифра першого десятка, наприклад, .Л̃Є. «35», .П̃Д. «84» та ін.

Цифрові значення літер-відповідників збігалися рідко: вони були переважно однаковими на позначення сотень. Це зумовлено тим, що кирилиця запозичила числові значення літер з грецького алфавіту, тому відсутні в грецькій мові Б «боукъі», Щ «шта», Ш «ша», Ъ «єръ» не використовували як цифри. Натомість у глаголиці був застосований принцип грецького алфавіту, згідно з яким кожній літері за порядком приписували відповідне числове значення. У зв'язку з цим перші тридцять літер глаголиці послідовно позначали всі числові значення до напевно встановленого 3000, а кириличні літери мали числові пропуски, які починалися з другої за порядком *Б*, що призвело до розбіжностей у цифрових значеннях співвідносних літер двох слов'янських абеток. Збережені в писемних пам'ятках числові значення літер глаголиці та кирилиці, як і рештки акровіршів, що дійшли до нас, дають змогу досить чітко відтворити прийнятий у давнину азбучний порядок, хоч у кінці абеток і подекуди в їхній середині трапляються сумнівні або невстановлені звукові та кількісні характеристики.

Інші графічні знаки в давній писемності слов'ян не мали ознак чіткої системи. Це стосується насамперед засобів вираження різних граматичних відношень між словами, словосполученнями й реченнями, якими нині є пунктуаційні знаки. Текст записували суцільно і лише для вираження відчутної паузи ставили крапку, а в кінці відносно самостійного закінченого фрагмента могли використовувати комбінацію з крапок, інколи разом з рискою або комою. Їх основні види стали основою для формування сучасних двокрапки, крапки з комою, тире тощо. Нове повідомлення зазвичай починали з великої заголовкової літери (ініціала), яку часто розмальовували. Характерне для обох слов'янських абеток титло застосовували переважно для скорочення сакральних слів, у структурі яких залишали першу й останню, а інколи ще й середні літери, а також для виділення цифрових позначень.

Після проникнення кирилиці на Схід у X—XI ст. і в Македонію у XII ст. глаголиця зберігалася ще довго тільки у римсько-католицькій Хорватії, де вона була письмом церковним і світським. Натомість кирилиця поширилася у всіх східних слов'ян, які глаголицею майже не користувалися, в більшості південних і частково в західних слов'ян, котрі завдяки католицизму згодом повністю перейшли на латинський алфавіт. Однак і кирилиця, і глаголиця природно змінювалися протягом тривалого часу й мали варіанти свого вираження залежно від місця поширення, писемних шкіл, функцій та сфер застосування текстів.

Вчені, досліджуючи цю проблему, виділяють спільні для обох абеток варіанти письма, які найкраще розвинулися в історії кирилиці і значною мірою відображені в сучасних слов'янських азбуках. До таких варіантів належали: устав (унціал), який використовували до кінця XIV ст. як урочисте письмо, що характеризувалося рівними великими літерами і рівними відступами між ними; напівустав, який розвинувся з уставу як менш урочисте письмо і функціонував до кінця XV ст.; скоропис (у хорватській палеографії *brzopis* — від *brz-* «швидкий»), або курсив, який спочатку функціонував паралельно з напівуставом, а потім ще довго залишався вживаним у слов'янському письмі, характеризуючись допущенням багатьох спрощень у написанні літер. З часом скоропис (курсив) став формою рукописного запису текстів, яка відрізнялася довільністю в передачі графічних зразків, представлених у друкованих текстах. На початку XVIII ст. Петро І в Росії запровадив гражданку — новий тип літер, наближених за формою до латиниці, які використовували для друку світських книг. Поступово вони витіснили кириличний устав і напівустав, що застосовували для друку церковних книг. Подібний шлях розвитку пережила й сучасна українська абетка.

Глаголиця з об'єктивних причин поступово вийшла з ужитку, зберігаючись найдовше у римсько-католицькій Хорватії: до початку XIX ст. у світській писемності, а в церковній сфері донині. Ті слов'янські народи, котрі повністю перейшли на візантійський (православний) спосіб віросповідання і пов'язане з ним кириличне письмо, розвинули на його основі національні абетки, які характеризуються певними специфічними особливостями. Значну

роль у цьому процесі відіграла впроваджена Петром I гражданка, в якій для східнослов'янських мов шляхом реформи 1917—1918 рр. були усунуті *юси*, *ксі*, *псі*, *омега* і *зѣло*, а пізніше *ять*, *іжиця*, *фіта* та *єри*.

У сербському варіанті кирилиці суттєву реформу запровадив Сава Мркаль, усунувши 16 зайвих літер старої кирилиці. Сучасний склад сербського алфавіту остаточно сформував В. Караджич у середині XIX ст.

Найпізніше зайві літери кириличного алфавіту усунули болгари, в писемній мові яких аж до 1945 р. вживалися літери *ѣ*, *ѫ* і *ъ* в кінці слів.

Ті слов'янські народи, які прийняли римсько-католицький спосіб віросповідання раніше (західні слов'яни) чи пізніше (словенці й хорвати) перейшли на азбуки, в основі яких лежить латиниця. Частина південних слов'ян мусульманського віросповідання (боснійців і чорногорців) користується в релігійних справах арабським письмом.

Пам'ятки слов'янської писемності

Висновки про витоки, створення й розвиток слов'янської писемності роблять насамперед на підставі тих пам'яток, які збереглися до наших днів в оригіналі або мають достовірні копії, пізніші переписи тощо. Супутні культурно-історичні свідчення й суспільно-політичні умови хоч і є дуже важливими чинниками в розв'язанні цієї проблеми, але самі по собі недостатні. Лише палеографія, яка спеціалізується на вивченні пам'яток давньої писемності, здатна визначити їх достовірність, місце і час створення, а також природу, суть і розвиток відповідного письма.

Палеографія вивчає давні писемні знаки різного походження, будь-якої якості, застосування тощо. У славістиці виділяють кілька видів писемних пам'яток: надписи на предметах матеріальної культури; рукописи та їхні пізніші переписи чи друкарські видання; інкунабули.

Надписи на предметах матеріальної культури

Писемні тексти завжди виконували на зручному для читання спеціальному матеріалі (пергамені, корі дерева, полотні тощо), який оформлювали у вигляді листків, грамот, книг, дощечок тощо. Невеликі надписи, які називають е п і г р а ф а м и, могли робити і на малопристосованих для цього твердих матеріалах: камені, дереві, залізі, глиняних виробах. Саме завдяки стійкості природних матеріалів зроблені на них надписи зараховують до найдавніших пам'яток слов'янської писемності.

Надписи у формі упорядкованого слов'янського письма належать до тих часів, коли вже існувала створена Костянтином і Мефодієм писемність. Виконували їх глаголицею або кирилицею, але з огляду на незначну територіальну поширеність і часову обмеженість глаголичні надписи були нечисленними. Практично не зафіксовані і писемні пам'ятки моравського походження, що підтверджує несприятливі умови для розвитку слов'янської писемності у своїй «колисці». Найвідомішими є глаголичні надписи X ст. на штукатурці Круглої церкви в Преславі та кінця XI — початку XII ст. на Бахчанській плиті монастиря Држиха (Хорватія), де повідомляється про дар хорватського короля Звонимира й початок будівництва церкви св. Люції. Інші надписи глаголицею, які зафіксовані в Болгарії, є окремими словами або лише літерами. У Хорватії Б. Фучик опублікував усі збережені глаголичні надписи, три з яких належать до XI ст., а решта є пізнішими.

Кириличні надписи переважають над глаголичними. Основна їх частина припадає на території та часи розквіту Першого болгарського царства й Київської Русі. До найдавніших з нині відомих зараховують надпис у скельній церкві с. Крепча неподалік болгарського міста Русе. В ньому йдеться про те, що 992 р. помер раб божий Антон. Достовірні свідчення про особистість Антона не відомі, але зроблений на його честь надпис у першій чверті X ст. свідчить про високий рівень розвитку й поширеності кирилиці в Болгарському царстві часів Симеона й по його правлінні. Ще кілька пізніших графіті знайдено в Преславській Круглій церкві та в інших містах Болгарії.

У першій половині X ст. кириличною абеткою було зроблено Добруджанський надпис 943 р., знайдений 1950 р. поблизу с. Мірча Вода в Румунії. На ньому чотири короткі рядки, два останні з яких не читаються, а в перших двох можна прочитати окремі слова. У першому рядку слово *гърьчѣхъ* чеський славіст В. Мареш пропонує читати як «греках», що цілком прийнятно і з фонетико-морфологічного погляду, і з погляду актуальності греко-слов'янських зв'язків у добу поширення християнства і створення старослов'янської писемності. У другому рядку добре прочитується дата виконання надпису: *лѣто ЅУНА* «рік 6451»,

яка за сучасним літочисленням відповідає 943 р. від Різдва Христового.

У 1952 р. болгарський учений С. Станчев відкрив надпис, очевидно, кінця 60-х років X ст., зроблений на надгробному камені могили чергубиля Мостича, яка знайдена в Селищі неподалік Преслава. Із цього надпису зрозуміло, що Мостич працював при царях Симеоні та Петрі з 927 до 969 рр. Саме вказана дата дає змогу припустити, що камінь з відповідним повідомленням про чергубиля (тогочасна посада при царському дворі) був установлений відразу по смерті Мостича. Болгарський славіст І. Гошев стверджує, що реальний час надпису не повинен бути пізнішим 972 р., бо саме тоді місто було захоплене візантійцями. В разі встановлення надгробного каменя через роки це могло відбутися не пізніше 1034 р.

До другої половини X ст. відносять надпис болгарського царя Самуїла на камені, який був установлений на пам'ять про близьких людей, що померли. Цей надпис було виявлено ще 1888 р. в с. Герман, а нині він зберігається в Софії. До середини XX ст. його вважали найдавнішою писемною пам'яткою слов'ян, аж поки не було відкрито згадані вище надписи на предметах матеріальної культури.

Писемним пам'ятником X—XI ст. є Темницький надпис, знайдений на території нинішньої Сербії. За 2—3 роки до захоплення Першого болгарського царства Візантією на кам'яній плиті, що тривалий час служила порогом мечеті, було зроблено Бітольський надпис (1015 або 1016), знайдений у м. Бітол, що на території сучасної Македонії. В цьому надписі йдеться про «Івана, самодержця болгарського», який будує фортецю (град) для сховища й спасіння болгар. Бітольський надпис є першою писемною пам'яткою, в якій зафіксовано використання етноніма *болгари* на позначення слов'яномовного народу. З того часу ця самоназва закріпилася за одним із південнослов'янських народів, що заселяє Болгарію.

Ще до офіційного запровадження християнства у Київській Русі (988) кирилиця з Болгарського царства поширювалася серед східних слов'ян, на території яких знайдено один з найдавніших слов'янський надпис на пам'ятках матеріальної культури. Це надпис *гороухша* (*гороухща*, *гороушNа*), зроблений на посудині амфороподібної форми (корчазі), яка була покладена до могили воїна. Поховання знайдено поблизу Гніздова під Смоленськом, звідки назва пам'ятки — Гніздовський надпис. Археологи відносять курган з могилою воїна до першої чверті X ст., що дає

підстави для порушення питання про походження корчаги з надписом на півночі Київської Русі ще задовго до прийняття в ній християнства.

Складним є питання щодо значення написаного на посуді слова. Припускають, що це могло бути власне ім'я, яке прийнято було надписувати на особистих речах, могла бути вказівка на гірчицю, яку зберігали в корчазі тощо, але загальноприйнятого погляду з цього приводу поки що не вироблено.

За винятком *гороухша*, всі інші виявлені на східнослов'янських теренах автохтонні надписи зроблені в XI і наступних століттях, що підтверджує основну причину виникнення слов'янської писемності — прийняття й поширення християнства. До 1052 і 1054 рр. відносять відкриті С. Висоцьким і датовані ним 1042 та 1046 рр. графіті в Софії Київській, які включають 292 надписи, в яких використані лише 27 з 36 найбільш відомих слов'янських літер. Цей факт (відсутність *щ, ц, ч, ъ, ь, оу*, юсів, йотованих та ін.) дав ученим підстави для кількох припущень: 1) у ранній період поширення кирилиці в Київській Русі функціонувало кілька варіантів азбуки, у т. ч. й максимально наближений до грецького письма, який спирався на попередній досвід його використання (В. Янін); 2) відсутність власне слов'янських літер у київських графіті XI ст. може свідчити про те, що вжита в них скорочена азбука бере свої початки, найвірогідніше, ще з IX ст. (Г. Півторак); 3) кирилична азбука постійно розвивалася й удосконалювалася. Подібні графіті виявлені в новгородській Софії, в Софіївському соборі Полоцька, де зафіксовані і власні імена *Давыдъ*, *Микоула* (XI ст.), та в інших старовинних храмах.

На території сучасної Білорусі віднайдено кілька каменів з надписами XII ст. З-поміж них шість Борисових каменів, виявлених у різних місцях на південь від Полоцька: 4 на Західній Двіні, ще 2 на південних рубежах Полоцької землі. Академік Б. Рибаков відносить ці надписи до часів князювання Бориса (до хрещення Рогволода), датуючи їх 1128 р. Зміст надписів на цих каменях приблизно такий, який прочитують на першому Борисовому камені: «*Г(оспод)и помози рабю своему Борису+*». Очевидним є той факт, що писемність пов'язували насамперед з християнськими віруваннями тих, хто нею користувався.

Щодо надписів на особистих речах, то вони зазвичай були короткими і мали приватний, світський характер. Таким був надпис першої половини X ст. на корчазі, подібним є надпис *бабино прАсльне* на знайденому у Вітебську пряслиці XI—XII ст. та ін.

Наносили на тверді предмети не лише тексти, речення чи окремі слова, а й літери, які становили собою необхідну для вивчення азбуку. Так, у 1954 р. під Новгородом була знайдена дощечка XIII ст. з вирізаними на ній 35 кириличними літерами, що становили азбуку, яку використовували як навчальний посібник.

Предмети матеріальної культури з давніми слов'янськими надписами виявляють все рідше і рідше. Усе знайдене зберігають, систематизують і вивчають. Так, у 1952 р. академік О. Орлов видав бібліографію давньоруських надписів, а академік Б. Рибаков у 1964 р. опублікував звід датованих давньоруських надписів. Таку роботу проводять у різних слов'янських країнах.

Рукописи, їхні копії та видання

Термін рукопис у сучасних слов'янських мовах вживають у кількох значеннях: давня писемна пам'ятка; написаний від руки чи надрукований текст; поданий у видавництво авторський текст. Для палеографії та слов'янської філології становлять інтерес лише пам'ятки давньої писемності. Їх писали винятково рукою за допомогою кістяного песаха або гусячого пера й чорнила (**čьrnidlo*), яке було переважно чорним, а для заголовкових літер — червоним. Матеріалом для рукописів служили: пергамен (пергамент) — спеціально оброблена шкіра молодих тварин, яку застосовували як матеріал для письма (назва проникла за німецьким посередництвом з латинської мови, в якій *pergămenus* «пергамський» від грец. *pergamēnos* у значенні відносного прикметника до назви малоазійського міста Пергам, де в II ст. до н. е. винайшли матеріал); спеціально підготовлена кора дерева, найчастіше берест — луб берези; папір, який був винайдений у Китаї в II ст., але до слов'ян потрапив відносно пізно з античних європейських країн, які запозичили його в арабів (пор. етимологію слова *папір*, яке проникло в більшість слов'янських мов з німецької, де *Papier* «папір» походить від лат. *papȳrus* «тс.»). Пергамен і берест були найдавнішим матеріалом для слов'янських рукописів, але незручним: пергамен був надто дорогим і малодоступним для широкого застосування, а берест — надто нестійким і недовго зберігав зроблені на ньому записи. Лише через кілька століть після впровадження християнства (з XIV ст.) до слов'ян проник з Візантії, Риму та від німців папір.

За призначенням й оформленням давні рукописи поділяють на два види: грамоти й книги. До грамот відносять невеликі приватні або службові повідомлення й документи: листи, договори, заповіти, дарчі записи, купчі грамоти тощо. Такі форми приватного й ділового спілкування використовували слов'яни ще до створення власної упорядкованої писемності. Найдавніші із збережених грамот датують XI—XV ст. Ділові документи, з огляду на їхню юридичну важливість і довгостроковий термін дії, аж до XIV ст. писали переважно на пергамені, який і сам добре зберігався, і довго зберігав зроблені на ньому записи. Щоправда, через дорожнечу такого матеріалу попередні записи часто змивали або зішкрябували: так було втрачено багато цінної інформації. Найдавнішою пергаментною грамотою давньоруського періоду є жалована грамота великого князя Мстислава, яку він дав новгородському Юр'єву монастирю приблизно 1130 р.

Приватне листування здійснювали головним чином на бересті. Літери наносили чорнилом за допомогою писала, яким можна було вишкрябувати накреслення. Завдяки цьому більшість із збережених берестяних грамот вдалося прочитати навіть при зникненні чорнила. У 1951 р. і пізніше в Новгороді було знайдено новгородські берестяні грамоти. Кілька з них належить до XI ст. Вони невеликі за обсягом і стосуються особистих справ. Про особисті й побутові питання йдеться в берестяних грамотах XI—XII ст., які були виявлені переважно на території Північно-Західної Росії та Білорусі.

Берестяні грамоти засвідчують, що письмова культура поширювалася в давні часи не лише в соціальних верхах, які часто користувалися й пергаментними грамотами, а й серед простого люду. Вони доносять до наших днів з давньоруської доби відгомін живого народного мовлення і розширюють уявлення про писемність серед різних соціальних прошарків давніх слов'янських народів.

Ціннішими з культурного погляду є рукописні книги, які створювали для суспільних потреб. Вони значно більші за обсягом інформації та формою. Поштовхом для їх створення була необхідність перекладу старослов'янською та церковнослов'янськими мовами християнських текстів, з чого почалася діяльність Костянтина й Мефодія та їхніх учнів. Створена ними писемність згодом стала задовольняти і світські потреби державних установ, суспільних діячів чи приватних осіб. До нас дійшли два типи книг X—XI ст. — богословські (релігійні) та світські.

Деякі книжкові рукописи XII—XIV ст. одночасно охоплювали і релігійний, і світський зміст.

Богословські книги, які були освяченими й канонізованими, мали чітко окреслений релігійний зміст, що визначався Біблією, й усталену форму його подачі в тексті та в процесі богослужіння й віровчення. До богословських книг належали Старий і Новий Заповіти (Старий Заповіт — це давньоєврейська частина Біблії, яку проповідує іудаїзм, що не визнає Нового Заповіту, тобто існування й учення Ісуса Христа), «посібники» з указівками про порядок здійснення церковних служб і молитов, процедуру хрещення, вінчання, причащання тощо.

Із Старого Заповіту, який спочатку перекладали з грецької мови, а пізніше з мови-оригіналу (давньоєврейської), читали обмежену кількість псалмів, бо християнська церква керувалася заповідями Нового Заповіту. До перекладених слов'янською мовою належать: Псалтир, який об'єднував псалми-молитви й релігійні співи, що приписують іудейськомі цареві Давиду; Паримійник, який становив собою збірник старозаповітних висловів, які зачитують на церковних службах (паримії); Палея, що являла собою скорочений переклад Старого Заповіту.

Християнство (і лише воно) визнає Новий Заповіт, тому перші переклади були пов'язані з Євангелієм (букв. «блага вість»), перша частина якого містила чотири тексти про життя й учення Христа: від Матвія, від Марка, від Луки, від Іоанна. Тексти цих євангелістів отримали назву Четвероєвангеліє, або «тетр», і були канонізовані. Послідовність у книзі могла бути в такому порядку, в якому цей текст читали в церковній службі. Книга з таким розміщенням текстів і можливим їхнім скороченням отримала назву Євангеліє-апраксос. Друга частина Євангелія Діяння апостолів містить історію учнів Христа й послання апостолів, які роз'яснюють християнське вчення. Цю частину, в якій також відповідно до конкретної служби могли переставляти місцями тексти, називають ще Апостолом. Останню частину Нового Заповіту становить Одкровення Іоанна Богослова, відоме також під назвою Апокаліпсис. Усі ці частини Євангелія перекладали старослов'янською мовою з грецької, а з XIV ст. — з латини чеською та польською мовами. Відомо, що Костянтин і Мефодій разом з учнями розпочали свою перекладацьку діяльність саме з Євангелія, але встигли перекласти лише дві його частини: Євангеліє-апраксос з доповненням до Четвероєвангелія його варіантом та Апостол. З різних причин (насамперед через гоніння солунських братів та їхніх учнів у Моравії) слов'янські рукописи великоморавського періоду, про які є історичні згадки, не збереглися.

Ще одним різновидом релігійних книг були богословські збірники, які містили молитви щодо різних випадків, збірки проповідей і слів з роз'ясненнями й прославляннями релігійних подій, святих тощо, а також збірники текстів церковних служб. Тексти різних збірників також перекладали з грецької мови, а окремі з них — з латини («Київські листки») і, напевно, в поодиноких випадках — з давньоверхньонімецької, що пов'язано з діяльністю баварського церковного центру. Після захоплення баварцями значної частини слов'янських земель, особливо словенських, він істотно впливав на духовне життя південно-західних слов'ян. До ймовірних перекладів з латини словенською мовою за можливою участю німецького перекладача належать створені в X—XI ст. «Фрейзингенські уривки», які зберегли немало моравізмів, а також окремі тексти Синайського псалтиря.

Вважають, що в болгарський період діяльності Мефодій та його й Кирилові учні Климент Охридський, Наум, Костянтин Преславський (наймолодший учень Мефодія в Болгарії) не тільки перекладали, а й самі писали слов'янські релігійні тексти. Зокрема, Мефодієві приписують створену по-слов'янськи проповідь, яка ввійшла до Збірника Клоца. В Київській Русі такою діяльністю в XII ст. займався Кирило Туровський — давньоруський письменник, проповідник і єпископ м. Турова, який був автором урочистих «слів», повчань, молитовних канонів.

Богословські книги були величезною духовною й матеріальною цінністю. Їх вважали священними, тому пильно оберігали їхній зовнішній вигляд і незмінність релігійного, особливо євангельського, тексту. Цим пояснюють архаїчність християнських текстів, які протягом століть зберігали свої первинні ознаки. Такі спостереження дають підстави стверджувати, що втрачені писемні пам'ятки IX ст. нічим принципово не відрізнялися від аналогічних богословських книг X—XI ст., які збереглися до нашого часу як найдавніші рукописи.

Із збережених рукописів богословського характеру найдавнішими є тексти церковних служб «Київські листки» (X ст.), які походять з Моравії або Паннонії, «Фрейзингенські уривки» (X—XI ст.), створені на захоплених германцями західноморавських землях слов'ян. Ці дві

пам'ятки писані глаголицею і містять моравізми, які свідчать про використання старослов'янської мови й писемності у західних слов'ян. Але значно більше давніх (X—XI ст.) пам'яток писемності походить із двох релігійно-писемних центрів давньої Болгарії — охридського (південноболгарського) і преславського (східноболгарського). Відповідно до цього такі рукописи умовно об'єднують в охридський (південноболгарський) і преславський (східноболгарський) звід. До охридського зводу входять: написаний глаголицею на пергамені апраксос Ассеманійове євангеліє (кінець X — початок XI ст.); два тетри Зографське та Маріїнське євангелія (XI ст.); Збірник Клоца (X—XI ст.), який об'єднує повчання на пасхальному тижні й включає одну з проповідей, котру приписують Мефодію; писаний глаголицею збірник молитов Синайський псалтир (XI ст.). Преславський звід містить: написаний кирилицею апраксос Савина книга (X—XI ст.); велику березневу мінею, тобто збірник житій, повчань, слів, які розміщені за порядком днів читання в кожному місяці; Супральський, або Ретків, рукопис (XI ст.); Єнинський апостол (XI ст.), від якого збереглася лише частина тексту.

Запровадження християнства наприкінці X ст. у Київській Русі й слов'янський характер створеного Костянтином та Мефодієм письма спричинилися до швидкого поширення на східнослов'янських землях богословських книг старослов'янською мовою. В неї проникали елементи місцевого мовлення, що зумовило формування церковнослов'янської мови. До найдавніших із збережених давньоруських рукописів богословського характеру належать Остромирове євангеліє (1056—1057), яке є першою слов'янською точно датованою книгою. Євангеліє писали для новгородського посадника Остромира майже сім місяців на листах з дорогого тоді пергамену. Так, один із князів заплатив у той час за молитовник 8 гривень кун, а село придбав за 50 гривень кун, що підтверджує цінність рукописних книг. До богословських писемних пам'яток XI ст. зараховують також Архангельське євангеліє (1092), яке належало архангельському селянинові; Новгородські службові мінеї (1095, 1096 і 1097).

Релігійні книги були власністю не тільки церкви і писали їх не лише для богословських служб. Часто їх замовляли приватні особи, які мали кошти на придбання дорогих книг. Замовник хотів отримати невелику за обсягом і різноманітну за змістом книгу, якщо він не обмежувався християнською темою. Тому писали змішаного, релігійно-

світського, змісту збірники, які не мали суворо обмеженого тематичного спрямування. До найдавніших із таких рукописів належать Ізборник 1073 р. (Ізборник Святослава) та Ізборник 1076 р. Ізборник Святослава був переписаний з давнішого збірника змішаного типу, що, ймовірно, перекладали або спеціально складали для болгарського царя Симеона. Про його не суто богословський характер свідчить заголовок «Збірник з багатьох отців. Тлумачення про незрозумілі слова в Євангелії й Апостолі, інших книгах, коротко викладених на пам'ять і на готову відповідь...» і заголовки до окремих розділів про слово, неправедного маммона, Златоустого, про землетрус, величину Соломонового храму, суддю неправедного, про дівочість, місяці за іудеями і за римлянами та ін.

Другий збірник містить деякі частини, переписані з Ізборника 1073 р., тому за змістом він був близьким до попереднього. Загалом богословські й світські рукописи мали, як правило, тематичне спрямування.

Рукописними пам'ятками світського характеру є *л і т о п и с и*, в яких послідовно (за роками) описували історичні події. Літописання виникло в XI ст. Найдавніші літописи, які розповідають про історію слов'ян, про виникнення Русі та її історію, збереглися в складі створеної на початку XII ст. (прибл. 1113) монахом Києво-Печерської лаври, літописцем Нестором «Повісті временних літ». Вона дійшла до наших днів як вступна частина насамперед Лаврентіївського та Іпатіївського літописів. Перший з них переписаний давньоруським монахом Лаврентієм 1377 р., а другий був виявлений в Іпатіївському монастирі як список початку XV ст. «Повість временних літ» починає і найдавніший літописний список — Синодальний Новгородський перший літопис (XIII—XIV ст.).

Порівняно з богословськими книгами, які мають чітко обумовлений релігійний зміст, архаїчну мову і визначений порядок розміщення частин тексту, літописи як історичні твори давньої світської літератури довільні та значно складніші за своїм змістом, композицією і мовою, що наближена до народної. Виклад історичних подій, порічні записи, тексти договорів і грамот, усні історичні перекази, життєписи святих, які становлять суть літописного оповіщання, часто змінюють художні описи. Одним із таких художніх фрагментів у Лаврентіївському літописі є «Повчання Володимира Мономаха» (кінець XI — початок XII ст.), яке дуже близьке до тогочасного давньоруського мовлення. У літописах представлена книжна й побутова лексика, суспільно-політична, юридична й військова термінологія,

вживані тоді стійкі мовленнєві кліше, традиційні синтаксичні конструкції, якими описано сходження князя на престол, його смерть, оплакування й поховання тощо, різні стильові засоби.

Правовий устрій Київської Русі відображено в «Руській правді» — зводі давньоруського феодального права в XI—XII ст. Найдавніший із численних списків «Руської правди» містить «Новгородська Кормча» — збірник церковних і світських настанов 1282 р. Цей звід має кілька частин: Правду Ярослава Мудрого, Правду Ярославичів, Устав Володимира Мономаха та ін. У них зафіксовано такі вимоги, обов'язки й права, як ліквідація кровної помсти, захист життя й майна княжих дружинників, становище феодально-залежних людей, зобов'язуюче й спадкоємне право та ін. З XIV—XVI ст., коли для слов'ян став доступним папір і було винайдено друкарський станок, почали вести не тільки правові, а й ділові книги, пов'язані з обліком і тлумаченням різноманітних одиниць, явищ, процесів тощо.

Світсько-художні фрагменти на зразок «Повчання Володимира Мономаха» могли не лише включати в структуру літописів, а й писати як самостійні твори, що поєднували літописні й власне художні елементи. Найвидатнішою пам'яткою такого типу в давньоруській літературі є «Слово о полку Ігоревім», написане невідомим автором під свіжим враженням після половецького походу в 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. Написання «Слова» датують 1185 р. або ж кінцем XII ст., а відоме воно за списком XVI ст., який згорів у Москві під час вторгнення Наполеона. Цей твір послідовно описує підготовку Ігоря до походу, стан природи, діалоги князя з підлеглими, поразку давньоруського війська, полон і втечу з нього Ігоря тощо. Водночас у ньому гармонійно поєднані елементи твору світсько-художньої літератури: художньо вигадані ситуації та люди, традиції усної народної творчості, християнські мотиви і язичницькі символи, образи слов'янської міфології та переживання рідних і близьких.

Продовжуючи дописемні традиції народних піснярів, мова «Слова» органічно поєднує старослов'янські елементи з давньоруською розмовною стихією, яку характеризують властиві XII ст. фонетичні конструкції (насамперед повноголосся, яке більш ніж удвічі переважає над характерними для старослов'янської мови неповноголосними формами), лексичні (крім надзвичайно багатої загальновживаної, побутової, природничої, сільськогосподарської, військової та іншої лексики переважно місцевого походження, широко представлені галицькі та північно-східні діалектизми й народна фразеологія), морфологічні (кличний відмінок, форми давального відмінка на *-еви*, форми дієслів теперішнього часу на *-ить* та ін.) і синтаксичні конструкції. Такого багатства мови, яке досягнуто завдяки майстерному використанню майже всіх основних фольклорних, книжно-слов'янських і мовно-художніх засобів, не має жоден з руських літературних творів. Отже, за своїм змістом, композицією, мовою і майстерністю створення образів «Слово о полку Ігоревім» є зразком давньоруських творів лірико-епічного жанру.

Подекуди в східнослов'янській філології роблять спроби (переважно літературознавці) довести нібито язичницьке походження «В(е)лесової книги», якій приписують вихід у світ у V — на початку IX ст. З приводу її автентичності донині тривають дискусії. Але достовірність цієї «пам'ятки», від якої залишилася фотокопія лише однієї з багатьох дощечок і перекладений у XX ст. Ю. Миролюбовим російською транслітерацією текст, не підтверджують славісти та історики мови. Після останніх спроб в Україні реабілітувати «В(е)лесову книгу» як найдавнішу українську й слов'янську писемну пам'ятку обґрунтоване спростування оригінальності цього твору дали Г. Півторак й О. Ткаченко, вказавши у своїх працях на найвразливіші місця у його змісті та мові. Щодо змісту науковим поглядам суперечать твердження про напрямок міграції слов'ян від своєї прабатьківщини та оцінка їхніх релігійних вірувань. У тексті твору сказано, що слов'яни буцімто прийшли на свої землі з Індії (така теорія була популярна лише в XIX ст.), зводячи спочатку міста в східноєвропейській Росії («оу Росіѣ» — цей хоронім вперше з'явився в XIV ст., а до того часу з різними означеннями функціонував етнохоронім *Русь*). Згодом вони розпалися на різні слов'янські народи, з яких «руські» зайняли наддніпрянські землі, де їхній ватажок Кий заснував місто Київ, що мало первісну назву *Індікиїв* (така назва не значиться в жодному історичному документі чи свідченні). З Індії слов'яни прийшли язичниками, але вже були готовими до сприйняття християнства, справжньою вірою якого є православ'я, бо західні слов'яни мають хибну віру (розпад християнства на православне й католицьке відбувся в XI—XIII ст., тобто через кілька століть після того, коли нібито була створена пам'ятка). З мовного погляду неймовірними є два факти: 1) суміш фонетичних, лексичних і граматичних ознак майже всіх слов'янських мов різних періодів їхнього розвитку; 2) наявність понад чотирьох сотень старослов'янських фонетичних, лексичних і морфологічних компонентів,

що не могли закріпитися в східнослов'янській писемній пам'ятці до прийняття християнства, разом з яким такі елементи поширювалися на землях Київської Русі.

Дослідники не заперечують, що автор-підроблювач (судячи з усього, росіянин) міг використати якусь невідому писемну пам'ятку, на основі якої створив талановиту стилізовану фальсифікацію. Очевидно, в добу національно-патріотичних рухів і поширення слов'янофільських ідей у XIX ст. створення фальшивих «писемних пам'яток» стало для окремих сподвижників привабливою справою «во благо» національного відродження, як у Чехії, або задля об'єднання всіх слов'ян навколо прадавніх східних земель, як це закликає зробити автор «В(е)лесової книги». Кваліфікована оцінка таких «пам'яток», розпочата чеським славістом Я. Гебауером, напевно, стала на заваді відкриттю інших «дописемних рукописів».

З рукописних пам'яток слов'янської писемності лише поодинокі дійшли до наших днів у своєму первозданному вигляді. Більшість першоджерел не збереглася, але значна їх частина була переписана (інколи неодноразово) сучасними чи наступними поколіннями літописців. Про такі переписи (наприклад, Лаврентіївський чи Іпатіївський літописи) є достовірні історичні свідчення, які підтверджують не тільки їхню оригінальність, а й оригінальність текстів давніших рукописів, що увійшли до цих зводів. Такі переписи теж зникали, бо існували в одному або кількох примірниках, виготовлених з непрактичних матеріалів, наприклад, паперу. Тому першоджерело і його достовірний перепис розділяли часом кілька століть.

Оригінали рукописів і зроблені у свій час копії писемних пам'яток, навіть з деякими неточностями, зберігають для наступних поколінь науковців і пересічних громадян тексти, які є неоціненним джерелом духовної культури народу.

Інкунабули та інші першодруки

Інкунабулами (лат. incunabula — колиска; початок) називають перші друковані видання в Європі, які вийшли у світ після винайдення книгодрукування в середині XV ст. до 1 січня 1501 року. Першою в Європі книгою, виданою за допомогою рухомого шрифту вважають 42-рядкову Біблію німецького першодрукаря Іоанна Гутенберга (1448). Щоправда, книгодрукування з'явилося ще в XI ст. в

Китаї, звідки воно проникло в деякі європейські країни в XV ст., тому в широкому розумінні інкунабули — це першодруки. Матеріальною основою для поширення книгодрукування в різних народів стало активне виробництво паперу.

У слов'янських народів перші інкунабули з'явилися під впливом католицької Західної Європи. Тому не випадково розпочате слов'янами 1475 р. у Кракові книгодрукування здійснювали латинською мовою, хоча «Синодальний статут» містив три молитви по-польськи.

Перша власне слов'янська друкована книга «Троянська хроніка» Гвідо де Колумни вийшла латиницею у західночеському м. Пльзень (прибл. 1476). Вона містила багато античних переказів і міфів, завдяки чому набула популярності в Європі. Збереглося 11 її примірників, один з яких знаходиться у Львові, два — в Петербурзі. З-поміж чеських інкунабул 80—90-х років XV ст. є і видання «Хроніки» латинською мовою.

У Пльзенській друкарні було надруковано Новий Заповіт, повне видання якого вийшло 1488 р. Усього ж за два з половиною десятиліття виходу слов'янських інкунабул у Чехії латиницею було надруковано 35 духовних і світських національних книг.

У Хорватії за католицьким зразком 1483 р. глаголицею було надруковано «Місал», 11 збережених примірників якого є неповними. До кінця XV ст. хорвати видали п'ять релігійних книг глаголицею і латиницею.

Перша кирилична книга Октоїх (Восьмигласник) вийшла з друку 1491 р. у Краківській друкарні, яку на кошти Я. Турзона створив німець Ш. Фіоль. Кириличний шрифт для друкарні виготовив Рудольф Борсдорф. Восьмигласник є збірником церковних співів на вісім голосів (звідки й назва книги). Донині збереглося 7 його примірників, у т. ч. по одному у Львові, Москві та Петербурзі. Того самого року Ш. Фіоль видав кирилицею богослужебну книгу молитов за годинами Часослов, якої дійшло до нас 24 примірники, збірник церковних післяпасхальних співів «Тріодь кольорова» (збереглося 20 примірників) і не збережений Псалтир. Особливість виданих Ш. Фіолем книг полягає в тому, що використана для їх написання церковнослов'янська мова включає деякі ознаки українського мовлення, поширеного в часи середньовіччя на території аж до Кракова.

У середині 90-х років XV ст. зусиллями ієромонаха Макарія було надруковано кілька книг у чорногорському

м. Цетин: двотомний Октоїх, Псалтир, Требник і Четвероєвангеліє, яке до наших днів не збереглося.

Отже, в часи виходу власне інкунабул книгодрукування поширилося не в усіх слов'ян. Воно охопило залежні від римо-католицької церкви і високорозвинутих європейських країн західно- й південнослов'янські народи: чехів, поляків, хорватів і чорногорців. З понад півсотні слов'янських інкунабул чотири десятки надруковано латиницею, п'ять — глаголицею і менше десяти — кирилицею.

У XVI ст. книгодрукування поширилося і в інших народів. Так, монах Макарій переніс свою видавничу діяльність з Чорногорії до м. Тирговіште (сучасна Румунія), де створив друкарню і надрукував Служебник, Октоїх і Четвероєвангеліє. Трохи згодом зародилося книгодрукування і в східних слов'ян. Спочатку білоруський просвітитель і першодрукар Франциск Скорина, який закінчив Ягеллонський університет у Кракові, в 1517—1519 рр. видав у Празі церковнослов'янською мовою Псалтир і 19 окремих книг Біблії, вперше перекладених близькою до старобілоруської мовою. На початку 20-х років XVI ст. він заснував у Вільнюсі друкарню, в якій видав Малу подорожну книжицю і Апостол. Видання релігійних книг мовою, наближеною до народної, сприяло формуванню білоруської літературної мови, однак суперечило традиціям православної та католицької церкви, через що нерентабельна книговидавнича діяльність Ф. Скорини припинилася. Східнослов'янський першодрукар знову подався в Західну Європу, а приблизно 1541 р. в Празі він помер.

Розпочате Ф. Скориною східнослов'янське книгодрукування в другій половині XVI ст. продовжили російські просвітителі Іван Федоров і Петро Мстиславцев. У 1563—1564 рр. вони видали в Москві першу російську датовану книгу Апостол, а в 1565 р. — Часовник. Але вже з 1566 р. їх починає переслідувати церковна верхівка, у зв'язку з чим російські першодрукарі перебралися в демократичніше Литовське князівство, де в маєтку гетьмана Г. Ходкевича (с. Заблудове поблизу Білостока в сучасній Польщі) надрукували «Учительське євангеліє» та богослужебну книгу з молитвами за годинами Часословець.

Наступний період діяльності Івана Федорова пов'язаний з Україною. Переїхавши до Львова, він надрукував 1574 р. раніше виданий Апостол, у якому помістив передмову з описом своєї діяльності, й перший східнослов'янський друкований підручник «Буквар» (Азбука). Перебравшись до Острога, І. Федоров у 1578 р. надрукував ще один Буквар і кілька книг. Серед них Острозька Біблія (1580—1581), що стала святинею української культури, і «Хронологія» А. Римші (1581).

У XVI ст. з'явилися першодруки і в інших слов'янських народів. Так, на основі латиниці письменник і протестантський богослов Примож Трубар в 1550 р. видав у Німеччині першу словенську книгу — катехізис. Аналогічні релігійні книги започатковували нижньолужицьке (Альбін Моллер, 1574) і верхньолужицьке (В'ячеслав Варихій, 1597) книгодрукування. З усіх слов'янських народів лише болгари, серби, македонці й боснійці, які перебували під Османським ярмом (кінець XIV—XIX ст.), не змогли розвинути власного книгодрукування. Але поширене у східних слов'ян кириличне письмо з багатими рукописними й літературними традиціями дало змогу південнослов'янським народам після звільнення від турецького поневолення швидко створити власне книгодрукування і приєднатися до загальнослов'янських та європейських культурних цінностей.

Отже, розвиток книгодрукування сприяв зміцненню слов'янських національних літератур і культур, а на їх основі — становленню літературних мов.

Запитання. Завдання

1. Які передумови виникнення писемності у слов'ян? Аргументуйте використання слов'янами письма до прийняття християнства.
2. Як було створено власне слов'янське письмо? Проаналізуйте роль Костянтина й Мефодія та їхніх учнів у цьому процесі.
3. Охарактеризуйте хронологічне співвідношення абеток глаголиці й кирилиці.
4. У чому специфіка накреслення глаголичних літер? Опишіть їх назви, звукові й числові значення, основні етапи розвитку.
5. Які особливості накреслення кириличних літер? Охарактеризуйте їх назви, звукові й числові значення, варіанти кирилиці в слов'янських мовах.
6. Проаналізуйте слов'янські надписи на предметах матеріальної культури.
7. У чому особливість богословських рукописів у слов'ян. Охарактеризуйте такі рукописи, їхні копії та видання.
8. У чому полягає особливість пам'яток світського характеру? Опишіть основні світські літописи та історичні твори. У чому проблема т. зв. «В(е)лесової книги»?
9. Що спричинило появу інкунабул та інших першодруків? Проаналізуйте поширення цього процесу в слов'ян.

6.

Історія слов'янської філології

Зародження слов'янської філології

Філологія як наука поступово зароджувалася після появи писемних текстів, які стали об'єктом спеціального вивчення з погляду розвитку мови й культури народів. Біля витоків слов'янської філології стояли просвітителі Костянтин і Мефодій, які відповідно до фонематичних законів слов'янського мовлення створили упорядковане старослов'янське письмо, перекладали і тлумачили ним богословські книги, організували перші славістичні школи, заклавши підґрунтя для поширення власної писемності та науки про неї в різних слов'янських народів.

Вивчення писемного надбання солунських братів та його впровадження організували учні засновників слов'янського упорядкованого письма Климент Охридський, Наум, Костянтин Преславський та ін. Майже одночасно (на початку X ст.) з'явилися перші праці з оцінками писемної діяльності слов'янських просвітителів і створених ними писемних текстів. Так, у трактаті «О письменах» Чорноризець Храбр проаналізував значення для слов'ян створеного Костянтином Філософом письма, аргументував його необхідність і неможливість передати грецькими літерами написаних по-слов'янськи слів *богъ*, *животъ*, *широта*,

юность та ін., бо не всі слов'янські звуки мають позначення в грецькій мові.

Слов'яни виявили інтерес не лише до власної словесності, а й до поетики античних творів у візантійських перекладах. Зокрема, до Ізборника Святослава 1073 р., який був копією (переписом) складених на початку X ст. для болгарського царя Симеона текстів, увійшов і трактат візантійського філолога VI—VII ст. Георгія Хіровоска «Про поетичні тропи». Щоправда, в цьому творі власне лінгвістичні пояснення текстів фактично відсутні.

У XII ст. епізодичні спроби пояснення етнонімів *бужани*, *поляни*, *дреговичі* тощо зробив Літописець Нестор у «Повісті временних літ». Надалі основні філологічні здобутки пов'язані з укладанням словників. Спочатку це були перекладні й тлумачні словники, які пояснювали невідомі слова іншомовного (давньоєврейського, давньогрецького, латинського) походження. Їх поява зумовлена перекладами релігійних книг. Зокрема, до збірника законів 1282 р. «Новгородська кормча» ввійшов тлумачний словничок переважно давньоєврейських власних і загальних назв: *Ной*, *Адам*, *Єва*, *Голгофа*, *алтар* та ін. Подібні словнички видавали і в інших слов'янських релігійних центрах.

У наступні століття водночас із словниками богословського спрямування виходили перекладні латино-слов'янські, греціко-слов'янські, німецько-слов'янські та одномовні національні словники світського характеру, які охоплювали ботанічну, медичну, мистецьку та іншу лексику, наприклад, чеський і словацький словники XIV ст. «Великий богемарій» і «Пресбурзький (Братиславський) глосарій».

У другій половині II тис. н. е. слов'янські філологи почали створювати граматики. Перші з них були церковнослов'янськими (східнослов'янські граматики кінця XVI — першої половини XVII ст. Лаврентія Зизанія, Памва Беринди, Мелетія Смотрицького, Івана Ужевича та ін.). Вони мали навчальний характер, але спрямовані були не на живі слов'янські мови, а на церковнослов'янські варіанти старослов'янської мови. Під впливом церковних догм і поширених у Європі логічних засад античного мовознавства в XV—XVII ст. панувала думка про універсальний характер мов, у зв'язку з чим у слов'янські граматики переносили положення з давньогрецької та латинської мов, зокрема з візантійського трактату «О восьми частяхъ слова». Лише зусиллями мовознавців усували або зміню-

вали очевидні невідповідності слов'янським мовам. Наприклад, у своїй граматиці Мелетій Смотрицький запровадив вигук замість артикля та деякі інші елементи. Цю працю М. Ломоносов назвав «вратами учености».

Помітним культурно-освітнім осередком кінця XVI — початку XVII ст. у східних слов'ян став створений архімандритом Єлисеєм Плетенецьким (прибл. 1554—1624) гурток при Києво-Печерській лаврі, до якого входили письменник Захарій Копистенський; мовознавець та енциклопедист Памво Беринда; письменник, редактор Тарасій Земка; мовознавець і педагог Лаврентій Зизаній; педагог і перекладач Кирило Дорофеєвич; поет Олександр Митура; письменник Тарасій Вербицький; педагог, письменник, перший ректор Київської братської школи Іов Борецький. Гурток Плетенецького сприяв відродженню Києво-Печерської лаври, зміцненню православної віри, поширенню наукових знань, відкриттю та підтримці шкіл, зокрема створеної 1615 р. Київської братської школи. Важливим було заснування Є. Плетенецьким лаврської папірні й друкарні, в якій лише за життя архімандрита було надруковано 11 богословських книг. У 1627 р. тут був виданий і добре відомий славістам «Лексіконъ...» Памва Беринди.

Підвалини для майбутнього зародження слов'янської філології як окремої науки закладалися не лише релігійними культовими центрами слов'ян, а й науковими та освітянськими закладами, які нерідко поєднували богословську діяльність з науковою. У західних слов'ян це перші у Європі університети: Карлів (Празький) у Чехії (1348) і Ягеллонський (Краківський) у Польщі (1364). У другій половині XVII ст. до них приєднався Львівський університет, що був на той час у польському підпорядкуванні. Свої університети утворили словенці й хорвати: Люблянський (1595—1596) і Загребський (1596). Інші південнослов'янські народи (болгари, серби, боснійці, македонці, чорногорці) кілька століть перебували під турецьким гнітом, тому не мали сприятливих умов для розвитку власної науки й культури (в Белграді університет відкрили в 1863 р., в Софії — 1888, а в Скоп'є — 1949).

Східнослов'янська філологічна наука XVII — першої половини XVIII ст. пов'язана насамперед з діяльністю найдавнішого вищого навчального закладу України й Східної Європи — Києво-Могилянської академії, що була відкрита за меценатського сприяння Галшки Гулевичівни-Лозчини 15 жовтня 1615 року як Київська братська школа. Згодом

вона стала Колегіумом Петра Могили при Києво-Печерській лаврі, а з 1659 р. (за Гадяцьким договором з Польщею) — академією. Опікунство над цим закладом у різні часи здійснювали Петро Могила, гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний, Іван Петражицький, Богдан Хмельницький, Іван Самойлович, Іван Мазепа. У XVII—XVIII ст. Києво-Могилянська академія була провідним загальноосвітнім і науково-культурним центром східних слов'ян.

Починаючи з 30-х років XVII ст., тут навчалася молодь з більшості православних земель. Рівень навчання був надзвичайно високий. Він відповідав духовним потребам і загальній освіченості українського народу, про яку писав сирійський мандрівник Павло Алепський, перебуваючи в Україні в 1654 і 1657 рр.: «...Усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їх (козаків) жінок і дочок, уміють читати, знають порядок церковних служб і церковні співи... А дітей більше, ніж трави, і всі уміють читати, навіть сироти». Інтелектуальний і духовний вплив Києво-Могилянської академії на слов'янські та інші народи мав і негативні для неї наслідки. Після заснування Московського університету й учительської школи, а на її основі університету в Петербурзі та одночасної заборони українського козацтва, яке всіляко підтримувало Києво-Могилянську академію, перший вищий навчальний заклад і найпотужніший науково-освітній та духовний центр східних слов'ян поступово почав втрачати свої позиції.

Відходом від середньовічних європейських догм, пов'язаних з вивченням переважно церковнослов'янських мов, почався якісно новий етап у слов'янській філології. У цей період (XVIII ст.) поглибилася увага до живих національних мов та діалектів. У другій половині XVIII ст. закладено основи теоретичного й порівняльно-історичного мовознавства. З'явилися фундаментальні словники найрізноманітнішої лексики слов'янських мов (наприклад, перший академічний словник російської мови, словник польської мови С.-Б. Лінде), було створено граматики, які відійшли від універсально-граматичних і церковнослов'янських побудов, описуючи адекватні живим мовам морфологічні форми та синтаксичні зв'язки. Першою фундаментальною працею такого типу в слов'янському мовознавстві була «Російська граматика» М. Ломоносова. У ній ще частково зберігаються сліди впливу церковнослов'янської граматики Мелетія Смотрицького, але завдяки науково-природничому досвіду автора вона була по-справжньому нау-

ковим дослідженням живої російської мови із залученням матеріалів інших слов'янських мов, мала нормативний характер, закріплювала живі норми слововживання, відкинула застарілі форми й конструкції російської мови.

Зародження славістики як науки відбулося наприкінці XVIII — на початку XIX ст., а її становлення в середині — другій половині XIX ст. Поступовий відхід від панівних у середньовіччі богословських пояснень природи й суспільства супроводжувався посиленням уваги до історії народів та їхніх мов, національних літератур і культур. Усвідомлюючи себе часткою слов'янського духовного світу, письменники, митці й громадські діячі Чехії, Словаччини, Польщі, Росії, України, Білорусі, Хорватії, Словенії, а після звільнення від османського гніту й інших південнослов'янських земель пройнялися національно-патріотичними почуттями і створили шедеври власної культури. Історики шукали витоки своїх культур і місце різних етносів у їх формуванні та в розвитку європейської цивілізації. У процесі пізнання й вивчення слов'янських народів ставало очевидним, що визначальною ознакою самобутності та спорідненості їхніх культур є національні мови й створені ними писемні пам'ятки. Це зумовило поступову спеціалізацію історії, літературознавства й мовознавства, які до XIX ст. утворювали єдину історико-філологічну науку. Будучи основою слов'янської філології, мовознавство продовжує розвиватися в тісному зв'язку з літературознавством та історією, які сприяють розкриттю матеріальної і духовної культури слов'ян, сконцентрованої в слові, й утворює разом з іншими гуманітарними дисциплінами славістику.

Слов'яни, вивчивши сакральні мови й культури (латинську, візантійську, старослов'янську, церковнослов'янську), до початку XIX ст. мали слабкі наукові уявлення про системи й генетичні зв'язки слов'янських мов, які на цей час ще не створили національних літературних форм. Про такий стан донаукової славістики свідчить те, що наприкінці XVIII ст. у чехів існувала думка про можливу спорідненість з ними чеченців. У 1792 р. засновник слов'янської філології чех Й. Добровський, працюючи в Празі над вивченням і класифікацією слов'янських мов, здійснив поїздку до Росії з метою відвідати Кавказ і зібрати інформацію про чеченську мову. В Москві він довідався про неслов'янський характер цієї кавказької мови. Повернувшись до Чехії, вчений завершив роботу над класифікацією слов'янських мов і діалектів. Це перша відома в науці класифікація слов'янських мов і діалектів, яка започаткувала науковий розвиток слов'янської філології. Вона була недосконалою, далекою від реальних генетичних зв'язків слов'янських мов, що цілком закономірно з огляду на рівень розвитку науки й офіційні погляди в тогочасних державах (наприклад, М. Ломоносов відповідно до великодержавних поглядів в імперії виділив на всіх східних слов'ян лише одну російську мову). Не розвивалася належним чином наука й культура поневолених Османською імперією південних слов'ян. Не було ще віднайдено на той час пам'яток слов'янської писемності. Й. Добровський також зробив першу в слов'янській філології спробу описати граматику старослов'янської мови й здійснити аналіз слов'янських слів у порівнянні з грецькою, латинською та німецькою.

Засновником слов'янської філології був також словенський учений Варфоломій (Ерней) Копітар (1780—1844), який працював у Відні. Він збирав і досліджував пам'ятки слов'янської писемності. Саме В. Копітар відкрив і видав з коментарями в 1836 р. Збірник Клоца, у якому опублікував «Фрейзингенські уривки». Учений досліджував Ассеманійове євангеліє і планував видати його, але втілити в життя цей задум не зумів. В. Копітар був активним поборником першості паннонського діалекту в старослов'янській мові. Він підтримував тісні стосунки з філологами інших країн, зокрема допомагав В. Караджичу у виробленні норм сербської літературної мови, спілкувався з Й. Добровським та іншими славістами. В. Копітар зробив уточнення до класифікації слов'янських мов Й. Добровського, віднісши східнослов'янські мови до західної групи.

Третім осередком зародження слов'янської філології був Петербург у Росії, де навчався й усе життя працював естонець за походженням Олександр Остенек (1781—1864), відомий у науці під прізвищем Востоков. З його іменем пов'язують виникнення слов'янського й загального порівняльно-історичного мовознавства, а також початок становлення слов'янської філології як окремої науки. Зародившись майже одночасно в Німеччині (Ф. Бопп, Я. Грімм), Данії (Р. Раск) і в Росії (О. Востоков) наприкінці 10-х — на початку 20-х років XIX ст., порівняльно-історичне мовознавство (компаративістика) перетворило слов'янську філологію з інтуїтивно-описової дисципліни про подібність чітко не визначених мов і діалектів слов'ян на глибоко аргументовану діахронічну науку про генетичну спорідненість слов'янських мов, їх розвиток зі спільного (пра-

слов'янського) джерела, абсолютний і відносний взаємозв'язок у процесі цього розвитку. Підґрунтям для відкриття якісно нового методу стало встановлення закономірностей звукових відповідностей, морфемних та семантичних зв'язків між спорідненими словами слов'янських мов. З позицій цього методу О. Востоков у 1820 р. написав працю «Розміркування про слов'янську мову», яка заклала наукові основи порівняльного вивчення слов'янських мов. У ній учений виділив три періоди розвитку слов'янських мов: давній (IX—XIII ст.), середній (XIV—XV ст.) і новий (з XVI ст.). Він установив фонетичні відповідності між цими мовами як доказ їх споконвічної близькості, відкрив звукові значення редукованих ъ і ь, шляхом порівняння з польською мовою визначив, що старослов'янські «юси» позначали носові звуки, тощо.

О. Востокову належить перше наукове видання «Остромирова євангелія» та укладений «Опис руських і слов'янських рукописів Рум'янцівського музеума», який містив палеографічну, археологічну й літературну характеристику 473 пам'яток давньоруської мови. Крім того, мовознавець брав участь в укладанні «Словника церковнослов'янської й російської мови», уклав «Словник церковнослов'янської мови» у 2-х т. (1858—1861), написав російську граматику.

Філологічна діяльність Й. Добровського, В. Копітара й О. Востокова започаткувала три основні центри слов'янської філології XIX ст.: західнослов'янський у Чехії та Словачині, південнослов'янський у Словенії та Хорватії, що входили до складу Австрійської та Австро-Угорської імперій, і східнослов'янський (російський та український) на теренах Російської імперії. Інші слов'янські народи (болгари, македонці, серби, чорногорці, боснійці, поляки, білоруси) мали обмежені можливості для створення в цей час лінгвістичних наукових центрів, залишаючись до XIX ст. у складі Османської імперії або будучи поділеними (Польща) до початку XX ст. між Австрією, Пруссією та Росією. Їх діяльність була націлена головним чином на національно-визвольну боротьбу, відродження власних літературних мов, літератур і культур.

Становлення слов'янської філології

Передумовою становлення слов'янської філології стало формування сучасних літературних мов і художньої літератури у слов'ян, їх прикладного вивчення до культурно-

історичного й мовно-стилістичного аналізу, а також порівняльно-зіставного та порівняльно-історичного дослідження різних слов'янських мов. За наявності відповідних наукових методів тексти писемних пам'яток, фольклору, художньої літератури як об'єкт філології разом із реконструйованим лексичним матеріалом дали змогу системно дослідити фонетичний, морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний і проміжні рівні, а також створити лексикографічну базу слов'янських мов, у якій сконцентрована основна інформація про матеріальну і духовну культуру їх носіїв. Реалізація такого процесу залежала від суспільно-політичних умов розвитку та культурних і наукових традицій кожного слов'янського народу. З огляду на це оптимальна ситуація для становлення філології склалася в одних слов'ян з першої половини XIX до початку XX ст., а в інших — з кінця XIX або початку XX до першої половини XX ст.

Показником інтенсивного становлення слов'янської філології було створення необхідної наукової інфраструктури, яка здатна була забезпечити перебіг цього процесу. До неї входили насамперед національні університети, а згодом і академічні інститути, які стали провідними науковими центрами у сучасних слов'ян. Остаточному становленню слов'янської філології як наукової та навчальної дисципліни сприяло відкриття кафедр слов'янських мов і літератур при університетах, починаючи з середини XIX ст. На початковому етапі становленню філологічної науки допомагали музеї, бібліотеки, різноманітні товариства, які були особливо важливими осередками вивчення славістичного надбання і формування наукової думки на периферії розвитку слов'янської філології.

Становлення східнослов'янської філології

Становлення слов'янської філології у східних слов'ян тривало з першої половини XIX до початку XX ст. Росіяни, білоруси й більшість українців, за винятком буковинців і закарпатців, проживали в Російській імперії, тому багато славістів змушені були діяти за межами своїх етнічних земель, переїжджаючи здебільшого до Москви й Петербурга. Навіть з України, яка на той час мала Київський, Харківський, Львівський (у складі поневоленої Польщі), Новоросійський (Одеський) і Чернівецький уні-

верситети, продовжувався значний відтік відомих і перспективних учених головним чином до Московського й Петербурзького університетів, які стали у XIX ст. провідними східнослов'янськими науковими центрами. Так, випускник Переяславської духовної семінарії, один із засновників східнослов'янської славістики О. Бодянський після закінчення Московського університету очолив у ньому славістичну кафедру, а випускник і професор Харківського університету І. Срезневський — слов'янську кафедру Петербурзького університету. Натомість вихованці російських університетів нерідко вливалися в колективи периферійних навчальних закладів, особливо новостворених.

Після занепаду Києво-Могилянської академії основними осередками слов'янської філології в Україні стали Харківський і Київський університети, що входили до числа найстаріших на території Російської імперії. У заснованому 1805 р. Харківському університеті викладання славістичних дисциплін розпочали з перших років його діяльності. Зокрема, на 1819/20 навчальний рік було оголошено курс «Читання» лектора, відомого тоді українського письменника П. Гулака-Артемовського, який, «виклавши правила польської граматики, буде займати слухачів своїх поясненням польських письменників і перекладами». А в 1835 р. відповідно до університетського статуту було засновано кафедру історії та літератури слов'янських наріч, яку очолив Ізмаїл Срезневський (1812—1880). У 1847 р. він очолив таку ж кафедру в Петербурзькому університеті, де написав основні свої праці.

У другій половині XIX ст. провідним діячем східнослов'янської філології став український і російський учений Олександр Потебня (1835—1891), який створив й очолював Харківську лінгвістичну школу. Йому належить книга «Мисль і мова», у якій розкрито проблеми взаємовідношення мови й мислення, мови й нації, походження мови, внутрішньої форми слова. Він одним із перших здійснив порівняльно-історичне вивчення слов'янського наголосу, написав чотиритомну працю «Із записок з руської граматики», розробив власну теорію «лінгвістичної поетики», яку виклав у книгах «Із лекцій з теорії словесності. Байка. Приказка. Прислів'я» та «Із записок з теорії словесності». О. Потебня започаткував у Харківському університеті вивчення слов'янської діалектології. Серед його учнів російський філолог Д. Овсянико-Куликовський, український філолог, педагог і громадський діяч В. Харцієв. У створеній ним мовознавчій школі наприкінці XIX — в першій половині XX ст. сформувалися як дослідники М. Грунський, М. Халанський, С. Кульбакін, Г. Ільїнський, Л. Булаховський, Ю. Шевельов та ін. Разом із М. Сумцовим О. Потебня був одним з організаторів у Харкові історико-філологічного товариства, яке активно виступало проти висловлених М. Погодіним і П. Лавровським шовіністичних поглядів щодо походження українців та української мови.

У середині XIX ст. провідну роль у становленні славістики починає відігравати Київський університет. Його славістична спрямованість стала очевидною з перших днів функціонування, чому сприяло кілька чинників. По-перше, університет створювали на основі Волинського ліцею, тому в перші роки там працювали викладачі-поляки, а з 13-ти кафедр історико-філологічного факультету 10 очолювали працівники колишнього ліцею. По-друге, ще перед відкриттям навчального закладу царський міністр освіти граф Уваров визначав, що Університет Св. Володимира покликаний «служити єднанню польського юнацтва з російським у Києві, цьому колись першоапостольному місті Росії, ґрунтовному вивченню російської мови й словесності, знайомству із закладами російськими». По-третє, першим ректором Київського університету було призначено історика, етнографа, фольклориста, журналіста, перекладача, філолога, природознавця Михайла Максимовича (1804—1873), який був патріотично налаштованим щодо української мови й культури вченим. Тому ще до офіційного відкриття кафедри історії літератур слов'янських наріч у 1842 р. славістична проблематика в Київському університеті була широко представлена.

Завдяки М. Максимовичу Київський університет перетворився на вищий навчальний заклад європейського типу. Вчений дружив з М. Гоголем, Т. Шевченком, П.-Й. Шафариком та іншими культурними діячами демократичного спрямування.

М. Максимович запропонував власну класифікацію слов'янських мов, оскільки не погоджувався з класифікаціями Й. Добровського та В. Копітара. Він виділив західнослов'янську групу з північно-західною (венедською) і південно-західною (задунайською) підгрупами та східнослов'янську (руську) групу з північно-східною (північноруською), тобто російською і білоруською, та південносхідною (південноруською), тобто українською, мовами.

Ця класифікація не була досконалою, але в ній було чітко виокремлено як самостійні російську, українську й білоруську мови: «...Їх можна вважати не за три наріччя, а за три особливі однорідні мови...». Уперше в слов'янській філології М. Максимович указав на одну з найхарактерніших фонетичних ознак східнослов'янських мов — звукосполуки *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-* між приголосними, де в південнослов'янських *-ра-, -ла-, рѣ-, лѣ-*, запропонувавши для східнослов'янських форм термін *повноголосся*. Як добре обізнаний в історії вчений різко відреагував на опубліковану у формі листа до І. Срезневського шовіністичну гіпотезу М. Погодіна про заснування Київської Русі й Києва начебто росіянами, а українці зі своїм сполонізованим мовленням прийшли сюди з Прикарпаття лише наприкінці XV ст. після звільнення спустошених монголо-татарами земель. Використавши історичні, етнографічні й філологічні факти, М. Максимович аргументовано спростував хибні твердження, довівши автохтонність на цих землях українців та їхньої мови, яка формувалася у Південній Русі в X—XI ст. Цю позицію підтримала більшість славістів, у т. ч. завідувач славістичної кафедри Київського університету О. Котляревський.

Після смерті О. Котляревського кафедру слов'янської філології очолив Т. Флоринський — редактор «Слов'янського щорічника», автор «Критико-бібліографічних оглядів новітніх праць зі слов'янознавства» та ін. З одного боку, він був слов'янофілом, а з іншого — активним прихильником шовіністичних поглядів щодо української мови й літератури. Так, у листі до словацького письменника Й. Шкультети Т. Флоринський писав: «О якби мені вдалося пробудити в Київському товаристві побільше уваги й співчуття до доблесного Словацького народу і його благородних вождів, щоби хоч чим-небудь прийти до Вас на допомогу!», а трохи згодом таке: «Увесь цей час мене мучила боротьба з українофілами». Не визнаючи існування української мови й достоїнств української літератури, він дискутував з цього приводу з І. Франком і Ф. Міклошичем, чим викликав справедливе обурення багатьох відомих у Європі славістів.

У цей період проблемами славістики займалися М. Лук'яненко, якому належать монографія «Кайкавське наріччя», праці «Нариси кайкавської та хорватської літератури», «Про мову Несторового житія преподобного Феодосія Печерського за найдавнішим із тих, що дійшли спи-

ском», статті «Носові голосні в болгарській мові», «Старослов'янська мова та її значення в циклі філологічних наук» та ін.; Микола Грунський (1872—1951), який досліджував походження старослов'янського письма, поліграфічні особливості й мову найдавніших пам'яток слов'янської писемності: «Київських листків», Зографського й Охридського євангелій, граматику та історію слов'янських мов. Він автор монографій «Пам'ятки й питання давньослов'янської писемності», «Нариси з історії розробки синтаксису слов'янських мов», «Білоруська мова в її минулому та сучасному вивченні» та ін.

До середини XIX ст. непростою була ситуація зі становленням слов'янської філології у Львівському університеті, оскільки Західна Україна перебувала за різних часів у складі Польщі, Австрії, Австро-Угорщини. У 1850 р., коли в Європі набули розмаху національно-визвольні рухи, в університеті відкрили дві філологічні кафедри — польської мови і літератури та української мови і літератури. Завдяки зусиллям українського вченого й громадського діяча Якова Головацького (1814—1888) слов'янська філологія з 1858 р. виходить за межі вивчення двох рідних для більшості місцевого населення мов — української та польської. В університеті було запроваджено спеціальний курс з порівняльного вивчення цих двох мов з чеською. Учений досліджував фольклор й етнографію українців карпатського регіону, підготував праці про писемні пам'ятки: «Хрестоматія церковнослов'янська і давньоруська», «Пам'ятки дипломатичної і судово-ділової мови руської в давньому Галицько-Волинському князівстві й суміжних руських областях в XIV та XV ст.», створив «Географічний словник західнослов'янських і південнослов'янських земель і прилеглих країн», аргументовано обстоював самобутність української мови.

У другій половині XIX ст. зі славістами Львівського університету тісно співпрацював український історик, археолог, філолог, етнограф Антон Петрушевич (1821—1913), який досліджував пам'ятки української писемності, цікавився пам'ятками інших слов'янських мов.

Вагомий внесок у становлення славістики зробив український мовознавець, літературознавець, етнограф Омелян Огоновський (1833—1894). Його перу належить низка праць з проблем слов'янської філології: «Про прийменники в старослов'янській, руській і польській мовах», «Спостереження над мовою старопольської Біблії в Софії» та ін.,

кілька рецензій на мовознавчі праці Ф. Міклошича та П. Житецького тощо.

У першій половині XX ст. заявив про себе як славіст Іларіон Свенцицький (1876—1956), завдяки зусиллям якого було значно розширено межі слов'янознавства. Зокрема, у Львівському університеті почали читати курси з історії літератури південних і західних слов'ян. У цей час він написав такі праці, як «Бучацьке євангеліє XIII ст.», «Основи науки про мову українську», «Нарис з історії української мови», «Опис рукописів народного дому з колекції А. Петрушевича», «Початки книгопечатання на землях України» та ін.

Велику спадщину з проблем україністики і славістики залишив мовознавець, літературознавець, фольклорист, громадський діяч Олександр Колеса (1867—1945), який відстоював інтереси українців та інших слов'янських меншин в умовах австрійського панування. Він досліджував пам'ятки писемності: «Лаврівські пергамінові листки з XII—XIII ст.», «Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятки XII—XVI ст.», «Городиське євангеліє XII—XIII ст.», «Ужгородський "Полуставъ" у пергаміновій рукописі XIV ст.», «Рукописні й палеотипні книги Південного Підкарпаття»; вивчав українсько-польські й українсько-чеські літературні взаємини: «Українські народні пісні в поезіях Б. Залєського», «Шевченко і Міцкевич», «Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X до XX ст.»; аналізував історію української мови у зв'язку з іншими слов'янськими: «Погляд на історію української мови».

Багато праць зі славістики належать академіку Володимиру Гнатюку (1871—1926), який вивчав генезис південно-західних говірок та етномовні кордони між їх носіями — словаками, поляками й угорцями; опублікував «Легенди Хітарського збірника», «Угро-руські духовні вірші»; започаткував системне видання дотичних до інших культур фольклорних й етнографічних матеріалів, які були важливим джерелом вивчення української та слов'янських мов і культур: «Галицько-руські анекдоти», «Галицько-руські народні легенди», «Коломийки», «Етнографічні матеріали з Угорської Русі», «Колядки та щедрівки» та ін.

У першій половині XX ст. у Львівському університеті працював літературознавець і мовознавець, академік Кирило Студиновський (1868—1941), значне місце в науковій спадщині якого займають праці зі слов'янської філології.

Основоположником слов'янської філології в Одеському університеті став Віктор Григорович (1815—1876). Саме йому належить відкриття і дослідження найважливіших старослов'янських пам'яток, зокрема Маріїнського й Зографського євангелій. Крім того, В. Григорович написав праці з історії Сербії, археології та етнографії півдня Росії й України. Будучи першим деканом філологічного факультету й завідувачем кафедри слов'янської філології, він використовував у своїх курсах зібрані особисто матеріали з болгаристики й сербокроатистики.

З Одеським університетом пов'язана наукова діяльність хорватського лінгвіста Ватрослава Ягича (1838—1923), українського славіста Олександра Чубинського (1845—1907), українського і російського лінгвіста Бориса Ляпунова (1862—1943) та ін. Випускником Новоросійського університету був його професор наприкінці XIX ст., відомий східнослов'янський філолог Дмитро Овсянико-Куликовський (1853—1920). Тут навчався фундатор сербської слов'янської філології Олександр Белич (1876—1960).

4 жовтня 1875 року уряд цісарської Австро-Угорщини, під владою якої перебувала Північна Буковина, заснував Чернівецький університет. Тут над філологічними проблемами працювали мовознавець і філософ Климентій Ганкевич, який досліджував наголос та народну етимологію в українській мові на тлі інших слов'янських і грецької мов; філолог, славіст, палеограф, фольклорист Омелян Калужняцький (1845—1914), автор багатьох праць з проблем церковнослов'янсько-румунських і румунсько-українських взаємозв'язків, дослідник румунських, давньоруських і старослов'янських писемних пам'яток: «Огляд слов'яноруських пам'яток мови й письменства, що зберігаються в бібліотеках і архівах львівських», «Пам'ятки старослов'янської мови» (т. 1 «Путнянське євангеліє»), «Кристинопільський Апостол» та ін., документів румунського, молдавського й українського походження; Степан Смаль-Стоцький (1856—1938) — автор багатьох праць з українського мовознавства, літературознавства й слов'янської філології, серед яких: «Про впливи аналогії у відмінюванні в малоруській мові»; «Зміст "Кодексу Ганкенштейна"», «Граматика рутенської (української) мови» (в співавторстві з Т. Гартнером); «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення»; «Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні її прикмети» та ін.

Починаючи з XVIII ст., провідні філологічні центри східних слов'ян формуються в Р о с і ї. Цьому всіляко сприяла офіційна політика царського уряду. Так, у 1724 р. Петро І заснував Петербурзьку академію наук. У 1755 р. з ініціативи М. Ломоносова було відкрито Московський університет. У 1783 р. засновано Російську академію, а 1819 р. — Петербурзький університет, першим ректором якого став виходець з українсько-словацького середовища М. Балугьянський. До Москви й Петербурга стікалися найкращі інтелектуальні сили з України, Білорусі, Польщі. Найдавніші писемні й культурні пам'ятки, найрідкісніші документи, книги з усіх східнослов'янських (і не тільки) територій збирали переважно в державні сховища, бібліотеки й приватні колекції двох столичних міст — Москви й Петербурга.

Початок становлення славістики в Московському університеті пов'язують з іменем історика, журналіста, драматурга, перекладача Михайла Погодіна (1800—1875). Його славістичні погляди формувалися під впливом праць Й. Добровського, спілкування під час закордонних подорожей з П.-Й. Шафариком, Ф. Палацьким, Й. Юнгманом, В. Ганкою, В. Караджичем, В. Копітаром, С.-Б. Лінде та ін. За редакцією М. Погодіна виходили історико-філологічні журнали «Московський вісник» і «Москвитянин». Він обстоював аргументовані П.-Й. Шафариком положення про автохтонність слов'ян у Європі, заперечуючи твердження німецьких учених про недавній характер слов'янських поселень тут і про незначну роль слов'ян у європейській історії. Учений запропонував свою концепцію розвитку слов'ян, згідно з якою вони розвивалися власним шляхом, не подібним до західного. М. Погодін займав активну слов'янофільську позицію, хоч у питаннях походження українського народу й мови стояв на шовіністичних засадах, не визнаючи автохтонності українців на землях Київщини й приписуючи первинність перебування тут росіянам.

На якісно новий рівень розвитку слов'янської філології вивів Московський університет український і російський мовознавець, фольклорист, історик, письменник, перекладач Осип Бодянський (1808—1877). Він стояв на революційно-демократичних позиціях, підтримуючи національно-визвольні рухи слов'ян у Європі, був членом літературно-філософського гуртка М. Станкевича, куди також входили В. Бєлінський, К. Аксаков, В. Боткін, М. Бакунін, Т. Грановський та ін. О. Бодянський започаткував порівняльне вивчення української та інших слов'янських мов, написав праці з історії слов'янських мов і культур: «Про народну поезію слов'янських племен», «Про час виникнення слов'янських письмен», переклав російською мовою кілька досліджень П.-Й. Шафарика та інших славістів.

Помітний внесок у розвиток слов'янської філології зробили російські вчені Федір Буслаєв (1818—1897), основні праці якого були пов'язані з історичною граматикою і синтаксисом російської мови, із завданнями порівняльної граматики споріднених мов; Федір Корш (1843—1915), який досліджував історію й теорію російської орфоепії, проблеми античної, давньоіндійської, слов'янської та тюркської ритміки й віршування. У Москві починав наукову діяльність український фольклорист, етнограф, історик, письменник Агатангел Кримський (1871—1942), який присвятив багато праць запереченню «Погодіна — Соболевського теорії» про походження українського народу та його мови.

Важлива роль у розвитку слов'янської та індоєвропейської компаративістики належить російському мовознавцю Пилипу Фортунатову (1848—1914). Він заснував Московську лінгвістичну школу, яка перетворила слов'янську філологію на провідну галузь світового мовознавства. Представниками цієї школи були: В. Поржежинський, Д. Ушаков, М. Дурново, М. Петерсон, О. Пєшковський, О. Шахматов, Р. Якобсон, Р. Аванесов, О. Реформатський та ін. Усі праці П. Фортунатова хоч і невеликі за обсягом, але надзвичайно глибокі за змістом і багаті на новаторські ідеї. Він створив учення про форму слова, здатну ділитися на основу й афікси, про позитивну (матеріально виражену) й негативну (нульову) форми, став основоположником формально-лінгвістичного напряму в дослідженні мови, відкрив закон пересування наголосу від початку слова до його кореня в слов'янських і балтійських мовах.

Другим славістичним центром у Російській імперії XIX — початку XX ст. був Петербурзький університет. В історії славістики Петербурзького університету XIX — початку XX ст. російський філолог С. Смирнов виділив сім періодів. Перший період (1819—1835) характеризувався відсутністю слов'янської кафедри, але в цей час в університеті проходили підготовку майбутні славісти П. Прейс і математик Ф. Чижов. Другий період (1835—1846) — це час становлення кафедри історії та літератури слов'янських наріч, яку спочатку очолював М. Касторський, а в 1842—1846 рр. — П. Прейс.

Третій період (1847—1864) був пов'язаний з діяльністю в ньому мовознавця І. Срезневського, який після смерті П. Прейса очолив кафедру історії та літератури слов'янських наріч і став деканом історико-філологічного факультету, а згодом і ректором університету. І. Срезневський — ініціатор створення і редактор часописів «Вісті АН по відділенню російської мови і словесності» (1852—1863) і «Учених записок» (1854—1863). Його праці пов'язані з історією та діалектологією російської мови, палеографією, давньоруською літературою, етнографією й фольклором слов'янських народів. Основними з них є «Думки про історію російської мови» і 3-томний словник «Матеріали для словника давньоруської мови за писемними пам'ятками». Щодо питання української мови І. Срезневський був непослідовним. У харківський період діяльності, очевидно, під впливом О. Потебні, він відстоював самостійність української мови серед інших слов'янських мов, а в петербурзький період відводив їй статус «простонародної».

У четвертий період (1865—1879) разом з І. Срезневським проблемами лінгвістики займався Володимир Ламанський (1833—1914), який створив справжню наукову славістичну школу в Петербурзі. Її теоретичними засадами стали реалізовані автором у книзі «Про деякі слов'янські рукописи в Белграді, Загребі й Відні, з філологічними та історичними примітками» принципи опису давніх пам'яток слов'янської філології. В. Ламанський обстоював ідею впровадження однієї зі слов'янських мов — російської — як загальнослов'янської літературної з метою протистояння малих слов'янських народів іноземним впливам.

П'ятий період (1880—1886) пов'язаний з іменем хорватського славіста В. Ягича. За роки діяльності у Петербурзькому університеті він опублікував чимало праць з різних проблем славістики, виступив ініціатором створення і першим редактором «Енциклопедії слов'янської філології», яку почала видавати Російська академія наук. Перший том цієї енциклопедії склала ґрунтовна праця вченого «Історія слов'янської філології».

Шостий період (1886—1900) пов'язують із завершенням продуктивної славістичної діяльності В. Ламанського, який був одним з провідних фахівців із слов'янської філології в Петербурзькому університеті.

Сьомий період (1900—1917) у розвитку Петербурзького університету був не дуже продуктивним у галузі славістики. Проблемами історії російської мови, діалектології та східнослов'янських писемних пам'яток у цей час активно займався Микола Каринський (1873—1935), який вивчав та описав багато давньоруських пам'яток, у т. ч. Остромирове євангеліє, видав палеографічні альбоми «Зразки глаголиці» й «Зразки письма найдавнішого періоду російської книги», праці «Мова Пскова та його області в XV ст.», «Нариси з історії псковської писемності і мови», навчальні посібники «Хрестоматія з давньоцерковнослов'янської і російської мов», «Слов'янська палеографія» та ін.

Вивченням різноманітних проблем російської мови та словесності займався російський мовознавець Олексій Шахматов (1864—1920). Він проаналізував процес створення літописних зводів XI—XVI ст., заклав основи текстологічного вивчення літописів і текстології як науки. Його широкі славістичні знання відображені в спеціальних працях із сербського наголосу й словенського акання, в дослідженні історії української та білоруської мов, у статтях про лужицьку мову й рецензіях на фундаментальну історичну граматику чеської мови Я. Гебауера. Він вибудував достовірну картину розвитку слов'янських мов від праслов'янського стану до сучасності, висунув гіпотезу про розпад спільноруської мови в IX—X ст. на три великі наріччя: південноруське, східноруське (середньоруське) й північноруське, на основі яких почали формуватися самостійні українська, білоруська і російська мови. У цьому питанні вчений активно співпрацював з О. Потебнею, А. Кримським, Ю. Карським, С. Смаль-Стоцьким, І. Верхратським та іншими представниками української й білоруської філології.

Значним є філологічне надбання академіка Шахматова. Він автор таких відомих праць, як «Дослідження в галузі російської фонетики», «До питання про утворення російських наріч», «До історії звуків російської мови», «Курс історії російської мови», «Нарис найдавнішого періоду історії російської мови», «Найдавніші долі руського племені», «Синтаксис російської мови» та ін. Протягом 1906—1920 рр. учений був головою Відділення російської мови й словесності Петербурзької АН. Під його впливом сформувалися десятки мовознавців, а безпосередніми учнями були академіки В. Виноградов, С. Обнорський, члени-кореспонденти АН СРСР Є. Істріна, Д. Ушаков та ін. З іменем О. Шахматова пов'язують завершення процесу становлення слов'янської філології.

Яскравим представником східнослов'янської славістики кінця XIX — початку XX ст. був Олексій Соболевський

(1857—1929). Його основні творчі здобутки припадають на умовно виділений сьомий період розвитку слов'янської філології в Петербурзькому університеті. Він автор праць «Давня церковнослов'янська мова. Фонетика», «Особливості руських перекладів домонгольського періоду», «Слов'яно-руська палеографія» та ін. Учений активно обстоював висунуту М. Погодіним теорію про першість росіян на землях Середньої Наддніпрянщини (київські землі) і прихід туди українців з південно-західних земель лише після звільнення Київщини від монголо-татарів, за що його критикували майже всі провідні славісти.

На цей період припадає також діяльність російського й польського мовознавця Івана Бодуена де Куртене (1845—1929). Він був редактором «Тлумачного словника живої великоруської мови» В. Даля, значно доповнивши, збагативши і надавши цій праці наукової чіткості. Вчений написав чимало нових досліджень, у яких здебільшого розвивав раніше висунуті теорії загального мовознавства, слов'янської компаративістики, польської та російської мов. Так, у «Замітках на полях творів В. В. Радлова» він поглибив сформульовані в статті «Про задачі мовознавства» положення, заклавши основи лінгвістичної типології. Багато уваги він приділяв проблемам мов і суспільного життя національних меншин Російської імперії, а після звільнення Польщі — пригноблених українців, білорусів, євреїв. Зокрема, він послідовно відстоював право українського народу на вільний розвиток своєї мови, культури і на навчання рідною мовою в працях «Про з'їзд славістів і про платонічний панславізм», «Українське питання з позанаціональної точки зору» та ін. Свої погляди щодо безперспективності національного гноблення й небезпеки для самої імперії з боку обездолених і пригнічених інородців Бодуен де Куртене висловлював відверто, в т. ч. і перед студентами, за що був заарештований і відбував покарання у в'язниці на Виборзькій стороні під відомою назвою Хрести.

Разом з Бодуеном де Куртене активно працювали мовознавець Микола Крушевський (1851—1887), який спеціалізувався на індоєвропейському та слов'янському мовознавстві; Василь Богородицький (1857—1941), в активі якого праці з російської мови, порівняльної граматики індоєвропейських мов, загального й тюркського мовознавства, мови художньої літератури, романської та германської філології.

Пізнє національно-патріотичне пробудження й відсутність університетів та академічних установ у Білорусі

XIX ст. спричинилося до того, що внесок представників цього східнослов'янського народу у становлення слов'янської філології був незначний. На тлі бурхливого формування центрів слов'янської філології та компаративістики в Росії й Україні вихідці з білоруських земель виявляли лише епізодичний інтерес до слов'янських мов і писемних пам'яток. У XIX ст. це були С. Полоцький, І. Копієвич (Копієвський), Ф. Шимкевич, який видав «Кореneслів російської мови, порівнюваної з усіма найголовнішими слов'янськими наріччями і двадцятьма чотирма іноземними мовами». Певне значення для славістики мав вихід «Словника білоруського наріччя» І. Носовича.

Становлення білоруської славістики почалося у XX ст. водночас із становленням білоруської літературної мови, яка шукала своє місце серед уже сформованих слов'янських літературних мов. Започаткував цей процес у білоруській філології основоположник білоруського мовознавства й фольклористики, славіст Юхим Карський (1861—1931). Його праці присвячені широкій проблематиці: історії білоруської мови та літератури, діалектології та етнографії, історії російської мови й мовознавства, слов'янознавства і палеографії. Основним дослідженням ученого стала тритомна монографія «Білоруси», присвячена білоруській мові, етнографії, фольклору й літературі від найдавніших часів до початку XX ст. Завдяки їй світова славістика збагатилася цінними свідченнями й висновками про історичні процеси у формуванні східнослов'янських мов у взаємодії із західно- й південнослов'янськими мовами. Багато уваги Ю. Карський приділяв вивченню інших східнослов'янських мов. Йому належать також підручник церковнослов'янської мови, який перевидавали понад півтора десятка разів, підручник старослов'янської літератури, такі праці, як «Листки Ундольського», «Лаврентіївський літопис», «Руська правда», «Нарис царя Самуїла», монографія «Західноруські переклади у XV—XVIII ст.», яка відкрила нову сторінку у вивченні мовного надбання слов'ян на східних землях. Особливе значення для славістики має капітальна праця дослідника «Слов'янська кирилична палеографія». У статті «Спостереження в галузі синтаксису Лаврентіївського списку літопису» Ю. Карський визначив, які синтаксичні явища належать старослов'янській мові, а які живому руському мовленню, а також установив хронологію окремих мовних фактів. Будучи редактором «Російського філологічного вісника» та академічних видань, він регулярно публікував огляди й рецензії на праці зі слов'янської філології й мовознавства.

Завершення процесу становлення білоруської славістики відбулося за радянських часів з відкриттям Білоруського університету в Мінську (1921). На цей час уже сформувалася сучасна білоруська літературна мова й література, що дало змогу національним ученим вийти за межі вивчення рідної та панівної російської мови і влитися в загальнослов'янський процес розвитку філологічної науки. Поза межами Білорусі таку роботу допомагав налагодити в республіці академік Ю. Карський, а безпосередньо на місці — український і білоруський мовознавець Петро Бузук (1897—1937). На початку 20-х років XX ст. П. Бузук досліджував переважно історію української мови та загальномовознавчі проблеми («Взаємовідносини між українською та білоруською мовами», «Про мову найдавнішого українського євангелія» та ін.), а пізніше основну увагу приділяв питанням білоруської мови. Найбільша заслуга П. Бузука перед слов'янською філологією полягає в тому, що він один з перших у слов'янському мовознавстві розробив і реалізував методику лінгвістичної географії при вивченні діалектів та історії мови. Створений ним діалектологічний атлас Центральної та Східної Білорусі став першою працею такого типу у славістиці. У 1934 р. Бузук був репресований, а в 1937 р. помер.

Важливу роль у вивченні мови й популяризації слов'янських писемних пам'яток і творів давньої літератури відіграли також літературознавці та письменники, які зверталися до цієї проблематики. У східнослов'янській філології кінця XIX — початку XX ст. варто відзначити славістичні дослідження академіка Михайла Сперанського (1863—1938), який був чудовим знавцем давніх слов'янських рукописів і провідним спеціалістом у галузі давніх русько-слов'янських літературних зв'язків. Значний внесок у видання й вивчення давніх пам'яток слов'янської писемності зробив академік Василь Істрін (1865—1937). Помітними у цей період були дослідження з давньої слов'янської літератури спочатку київського професора, а згодом петроградського й ленінградського академіка Володимира Перетца (1870—1935). Гідне місце в слов'янській філології зайняв український письменник і вчений Іван Франко (1856—1916), який під керівництвом академіка В. Ягича підготував наукову працю про літературну історію роману про Варлаама та Іоасафа, відомого у слов'янських перекладах. Він також досліджував рукописні й фольклорні тексти різних слов'янських народів.

Отже, становлення слов'янської філології як науки відбулося в Україні та Росії протягом XIX — початку XX ст. в університетах Києва, Харкова, Львова, Одеси, Москви, Петербурга, Казані та ін., а також у Петербурзькій і Російській академіях наук. У Білорусі цей процес відбувався значно пізніше і швидше — у 20—30-ті роки XX ст., коли вже була сформована сучасна білоруська літературна мова й білоруська література.

Становлення західнослов'янської філології

Перебуваючи у складі трьох імперій — Російської, Австрійської (пізніше Австро-Угорської) й Прусської, — західнослов'янські народи не мали змоги повноцінно розвивати власну науку, освіту, культуру. Наслідком такого суспільно-політичного становища було те, що вони або не мали здобутків у галузі славістики, або ж реалізовували свої наукові пошуки в умовах національного гноблення чи за межами рідної землі.

Славістичні дослідження в П о л ь щ і були на той час епізодичними і не мали загальнослов'янського визнання. Так, автор першого національного тлумачного словника Самуїл-Богумил Лінде (1771—1817) лише наприкінці життя склав план майбутнього польсько-російського словника. Не змогли повною мірою реалізувати свої славістичні інтереси філолог Єжи-Самуель Бартке (1768—1835) та історик і громадський діяч Іоахим Лелевель (1786—1861). Адам Міцкевич (1798—1855) лише усно виступав з актуальних питань слов'янських літератур, у т. ч. й за кордоном. Більш помітними були результати наприкінці XIX — на початку XX ст. Антоні Калини (1846—1906), який вивчав історію болгарської мови, мовлення слов'янських циган, рукопис Я.-П. Шульце з полабськими записами; праці Адама-Антона Кринського (1844—1932), який досліджував носові звуки в слов'янських мовах та історію польської мови; Яна Лося (1860—1928), наукові інтереси якого були пов'язані з історією польської мови та деякими дотичними звуковими змінами й етимологіями в слов'янських мовах.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. провідним славістом у Польщі був мовознавець і літературознавець Олександр Брюкнер (1856—1939), який більшу частину свого життя провів поза Польщею — в Німеччині. Він народився в Тернополі, навчався у Львівському, Віденському, Бер-

лінському й Лейпцизькому університетах, працював доцентом Львівського та Віденського університетів, а понад сорок років — професором Берлінського університету. О. Брюкнер написав низку літературознавчих, мовознавчих і культурологічних праць, які принесли йому світове визнання: «Нарис історії польської літератури» (у 2-х т.), «Нарис історії слов'янських літератур і літературних мов» (у співавторстві), «Про етимологічну анархію», «Пісні польсько-руські», «Етимологічний словник польської мови», «Історія польської культури» (у 2-х т.) та ін. У них автор виявив широкий філологічний світогляд. Так, його етимологічний словник не тільки не втратив актуальності, а й далі залишається одним з найавторитетніших видань у слов'янському та індоєвропейському порівняльно-історичному мовознавстві. В «Історії польської культури» подані енциклопедичні свідчення про мову, літературу, звичаї та обряди поляків і близьких до них європейських народів (насамперед слов'ян) від дохристиянських часів до кінця XVII ст. У своїх працях учений широко використовував український матеріал, але до української мови ставився з певною погордою, применшуючи її вплив на польську і перебільшуючи протилежну залежність. О. Брюкнер підтримував творчі зв'язки з українськими вченими. Так, у 1903—1904 рр. він опублікував огляди періодичних видань з етнографії та фольклору, де проаналізував з-поміж інших дослідження І. Франка, В. Гнатюка, В. Шухевича, М. Дикарева та ін. У свою чергу, І. Франко написав кілька рецензій на праці О. Брюкнера.

На початок XX ст. припадає діяльність дослідника історії польської мови, компаративіста і славіста Яна-Міхала Розвадовського (1867—1935). Більша частина його наукового життя пройшла в Ягеллонському університеті, де він вивчав складні семантичні процеси, що відбувалися при словотворенні в слов'янських мовах. Як представник порівняльно-історичного мовознавства досліджував польські й слов'янські етимології у зв'язку з іншими індоєвропейськими мовами. Багато уваги приділяв походженню географічних назв, зокрема гідронімів у слов'янських мовах. У славістиці відомою є його монографія «Вивчення назв слов'янських вод», яка допомогла встановити прабатьківщину слов'ян у басейні Десни. Разом з Я. Лосем і К. Нітшем Я.-М. Розвадовський започаткував 1908 р. журнал «Славістичний щорічник». Діяльність мовознавця справила значний вплив на наукові інтереси таких представників слов'янської філології в Польщі XX ст., як К. Нітш, Т. Лер-Сплавінський, В. Ташицький, В. Курашкевич та багато інших, що певний час працювали у Львівському університеті.

Ч е с ь к а й с л о в а ц ь к а с л а в і с т и к а XIX — початку XX ст. формувалася в умовах Австрійської та Австро-Угорської імперій. У першій половині XIX ст. вона відзначалася романтичними настроями чехів і словаків Я. Коллара, Ф. Палацького, Ф.-Л. Челаковського, В. Ганки, які популяризували давньочеську літературу і давньослов'янські пам'ятки.

Наукові засади слов'янської філології в середині XIX ст. запровадив словацький лінгвіст, літературознавець, історик, етнограф Павел-Йозеф Шафарик (1795—1861). Його вважають основоположником славістики. Вчений вів різнопланову службову й педагогічну роботу. Його глибоке філологічне мислення й аргументовані праці були особливо важливими в умовах применшення ролі слов'ян у європейській цивілізації з боку переважно німецьких дослідників. Авторитет П.-Й. Шафарика серед слов'янських і зарубіжних філологів був надзвичайно високим, а після видання «Слов'янських старожитностей» і «Слов'янського народопису» зріс ще більше. Завдяки П.-Й. Шафарикові відкривали кафедри слов'янських мов і літератур у Російській імперії XIX ст. Наприклад, під його впливом І. Срезневський створив славістичну кафедру й почав працювати над проблематикою слов'янської компаративістики. Тісні зв'язки з П.-Й. Шафариком підтримували славісти з різних країн.

Відомим чеським славістом другої половини XIX ст. був провідний фахівець з історії чеської мови Ян Гебауер (1838—1907). Основним його досягненням в галузі богемістики й слов'янської філології стала багатотомна історична граматика чеської мови. Представляючи картину еволюції її звукової й граматичної систем, учений врахував матеріал чеських та інших слов'янських писемних пам'яток. Він одним із перших виділив у східнослов'янській групі російську, українську та білоруську мови як самостійні. Вирішальною була роль Я. Гебауера в розкритті підробки Зеленогірського й Краледвірського рукописів.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. етимологію й синтаксис слов'янських мов активно досліджував Йозеф Зубатий (1855—1931). Інший чеський славіст Вацлав Вондрак (1859—1925) вивчав і видав Збірник Клоца, «Фрейзингенські уривки», досліджував давній слов'янський наголос, під-

готував «Порівняльну граматику слов'янських мов», опублікував працю зі старослов'янської граматики. Майже одночасно з цими мовознавцями слов'янську старовину вивчав чеський археолог, історик та етнограф Любор Нідерле (1865—1944). Основною працею його життя стало багатотомне дослідження «Слов'янські старожитності», яке в скороченому варіанті було видано французькою й російською мовами. В ній чеський учений докладно описав матеріальну й духовну культури давніх слов'ян, простеживши особливості формування слов'янського етносу. За результатами археологічних та історичних досліджень він дійшов висновку про зародження слов'ян у басейні Середнього Дніпра, що разом з лінгвістичними свідченнями стало серйозним аргументом на користь визнання теорії середньонаддніпрянської прабатьківщини слов'ян. Його перу належать також «Огляд сучасного слов'янства» в складі «Енциклопедії слов'янської філології», «Керівництво зі слов'янської археології» та ін. Л. Нідерле став першим керівником Славістичного інституту в Празі.

Лужицька славістика з об'єктивних причин розвивалася слабше і повільніше в системі західно- й загальнослов'янської філології. Наприкінці XIX — на початку XX ст. її представником був Арношт Мука (1854—1932), з яким пов'язують становлення лужицького мовознавства. Досліджуючи переважно верхньо- та нижньолужицькі діалекти й літературні мови, він вивчав питання інших слов'янських мов, зокрема близькоспорідненої полабської. Найвідомішими працями А. Муки є історична граматика нижньолужицької мови, написана в тісному зв'язку й порівнянні з верхньолужицькою, і фундаментальний 3-томний словник нижньолужицької мови та її говорів, виданий у Празі та Петербурзі.

Завдяки сприятливим суспільно-політичним умовам і давнім славістичним традиціям становлення слов'янської філології в Чехії та Словаччині відбулося в XIX — на початку XX ст. Натомість гірші умови розвитку культури й науки у поляків і лужичан спричинили пізніший перебіг цього процесу — з кінця XIX — до кінця 20-х років XX ст.

Становлення південнослов'янської філології

Південнослов'янські народи, які стояли біля витоків слов'янської писемності й філології, у XIX ст. опинилися в найскладнішій суспільно-політичній ситуації, не маючи

власних державних утворень і зазнаючи найбільшого національно-культурного гніту. Особливо важко було розвивати свою мову, літературу й культуру болгарам, македонцям, сербам, чорногорцям, боснійцям і герцеговинцям, які протягом століть були під гнітом Османської імперії. Лише після звільнення від турків у другій половині XIX ст. вони отримали можливість природного розвитку власних мов, літератур і культурних потреб. Цим пояснюється досить пізнє становлення славістики в Болгарії, Македонії, Сербії, Чорногорії, Боснії та Герцеговині.

Якісно інша суспільно-політична ситуація була в Хорватії та особливо в Словенії. До початку XX ст. вони входили до складу Австрійської та Австро-Угорської імперій, але розвивалися в демократичних умовах європейської цивілізації. Саме з цим пов'язано те, що одним із засновників слов'янської філології на початку XIX ст. був відкривач кількох пам'яток старослов'янської писемності, знавець старослов'янської мови й культури, словенець В. Копітар, а одним із фундаторів порівняльно-історичного слов'янського мовознавства став у середині XIX ст. інший словенець — член Віденської АН і член-кореспондент Петербурзької АН Франц Міклошич (1813—1891). Закінчивши університет у Празі, він майже все своє трудове життя провів у Віденському університеті (діючий при університеті Інститут слов'янської філології заслужено носить ім'я Ф. Міклошича). Його праці присвячені винятково славістиці: проблемам слов'янського мовознавства, слов'янських літератур та етнографії. До основних належать «Словник старослов'янської мови», «Порівняльна граматика слов'янських мов» (у 4-х т.), «Етимологічний словник слов'янських мов». Кожна з них зберігає свою актуальність і понині, але особливе значення для становлення й розвитку слов'янської компаративістики має порівняльна граматика. У ній учений максимально використав і проаналізував фактичний матеріал з різних слов'янських мов, зокрема докладно висвітлив фонетичні та морфологічні особливості української мови. Ф. Міклошич стояв на позиціях паннонської теорії походження старослов'янської мови й писемності. Він один з перших західноєвропейських мовознавців, які відстоювали самодостатність української мови, допомагав у виданні «Малорусько-німецького словника» Є. Желехівського, який разом з І. Верхратським, О. Калужняцьким, О. Огоновським, С. Смаль-Стоцьким та іншими західноукраїнськими вченими був учнем цього славіста.

Знаковою фігурою серед південнослов'янських славістів був також хорватський мовознавець Ватрослав (Ігнатій) Ягич (1838—1923), з яким пов'язують остаточне становлення в Європі слов'янської філології як науки. Він закінчив Віденський університет, у якому на той час викладав Ф. Міклошич. Працював професором у Новоросійському, Берлінському, Петербурзькому (до виходу на пенсію) та Віденському університетах. У Віденському університеті В. Ягич очолив славістичну кафедру. Протягом 1875—1920 рр. був відповідальним редактором славістичного журналу «Архів слов'янської філології». На сторінках цього часопису друкували свої найактуальніші результати вчені з різних слов'янських та германських країн. Енциклопедичні знання й широта наукових інтересів (мовознавство, текстологія, палеографія, фольклористика, літературознавство, історія, право), науковий потенціал (приблизно сімсот праць, серед яких десятки книг), феноменальні організаційні здібності, талант педагога (учнями й послідовниками хорватського славіста були словенці В. Облак і Р. Нахтігаль, українські філологи та культурні діячі І. Франко, О. Маковей, Б. Ляпунов, О. Лук'яненко, І. Зелінський, К. Студинський, В. Щурат, І. Панькевич та ін.) — це ті основні риси, які характеризували В. Ягича як постать загальнослов'янського і європейського масштабу.

У питанні про походження старослов'янського письма вчений стояв на позиції паннонської теорії, яку обстоювали її автори В. Копітар і Ф. Міклошич. Ці та інші погляди відобразилися в його монографічних працях «До історії виникнення старослов'янської мови», «Розмірковування південнослов'янської та руської старовини про церковнослов'янську мову» та ін. В. Ягич не тільки висунув ідею випуску «Енциклопедії слов'янської філології», а й особистим прикладом заохочував колег до її якнайшвидшого видання, підготувавши та опублікувавши перший том «Історії слов'янської філології» і третій том, присвячений історії глаголиці. Розв'язуючи загальнослов'янські теоретичні проблеми, вчений займався і проблемами, які стосувалися конкретних слов'янських мов. Зокрема, він рішуче й аргументовано виступав проти «Погодіна — Соболевського теорії». Він займався видавничою діяльністю і вивчав давні пам'ятки слов'янської писемності. Ним були видані Маріїнське й Зографське євангелія, досліджено Галицьке євангеліє 1144 р. та ін. Отже, різнобічна й плідна діяльність В. Ягича разом з іншими славістами кінця

XIX — початку XX ст. завершила становлення слов'янської філології як багатогранної науки і стала надійним підґрунтям для її подальшого розвитку та поглиблення в новітні часи.

Основи славістичної науки успішно розвивав ще один представник словенського народу — Матій Мурко (1861—1952). Він був професором слов'янської філології в Граці (Градці), Лейпцигу і Празі, став академіком усіх південнослов'янських і Радянської академій наук. Світове визнання йому принесли праці з порівняльного вивчення слов'янських літератур, фольклору і творів старовинної писемності. М. Мурко був одним із засновників міжнародного славістичного журналу «Славія», який до цього часу виходить у Празі.

Проблеми слов'янської філології досліджував також доцент Грацького університету Ватрослав Облак (1866—1896). Йому належать такі праці: «До історії відмінювання імен у словенській мові», «Церковнослов'янський переклад "Апокаліпсиса"», «Македонські студії» та ін. Його нечисленні наукові здобутки й нереалізовані перспективи високо оцінив В. Ягич, який відгукнувся на передчасну смерть свого учня.

Багато з того, що намітив, але не зміг реалізувати через стан здоров'я і передчасну смерть В. Облак, здійснив учень В. Ягича — Райко Нахтігаль (1877—1958), діяльність якого припадає на першу половину XX ст. Ще до Першої світової війни він працював в Австрійському університеті в Граці, а після утворення 1918 р. Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 це Югославія) і відновлення діяльності одного з найстаріших слов'янських університетів у Любляні Р. Нахтігаль — професор слов'янської філології та російської мови, керівник створеного ним семінарію слов'янської філології в цьому університеті. У наукових дослідженнях і педагогічній діяльності вчений приділяв основну увагу пам'яткам старослов'янської писемності та історії слов'янських мов. Він вивчав особливості старослов'янської мови, зокрема «Фрейзингенських уривків», підготував видання Синайського псалтиря й «Слова о полку Ігоревім». Своєрідне узагальнення поглядів з історії слов'янських мов від пізньопраслов'янської доби подано ним у книзі «Слов'янські мови», що видана кількома європейськими мовами. Багато уваги в ній приділено фонетичним процесам праслов'янської мови, які виникли внаслідок дії закону відкритого складу й отримали розвиток у давніх слов'янських мовах. Відвідавши на початку XX ст.

Росію, Р. Нахтігаль вивчав там пам'ятки слов'янської писемності, теорію та історію російської мови. Це дало змогу вченому викладати російську мову у Відні й Любляні, написати монографію з наголосу в російській мові і науково-популярну граматику російської мови для студентів.

У Болгарії славістика отримала можливість розвиватися лише після звільнення від багатовікового турецького поневолення (1878). Наприкінці XIX — на початку XX ст. найпомітнішим дослідником славістичної проблематики був доктор зі слов'янської філології, академік Олександр Теодоров-Балан (1859—1959). Це один із основоположників сучасної болгарської мови та літератури, який вивчав їх у зв'язку з іншими слов'янськими мовами і літературами.

У становленні національного мовознавства й славістики брали активну участь професори Любомир Милетич (1863—1937) й Беню Цонєв (1863—1926), які досліджували актуальні проблеми розвитку болгарської літературної мови, її взаємодії з діалектами та іншими слов'янськими мовами. Болгарські філологи першого покоління підготували своєю діяльністю надійне підґрунтя для розвитку вітчизняної славістики XX — початку XXI ст.

Аналогічні процеси відбувалися в Сербії, Чорногорії й Боснії та Герцеговині, які позбулися від турецького поневолення одночасно з Болгарією. Цим зумовлено пізнє становлення тут слов'янської філології, бо після національно-культурного звільнення актуальнішим було розв'язання проблем рідної мови й літератури. У зв'язку з цим сербські славісти кінця XIX — початку XX ст. зверталися переважно до питань рідної мови й словесності із залученням фактів інших слов'янських мов та власних діалектів. До таких філологів належав один із зачинателів сербської славістики Мілан Решетар (1860—1942).

Остаточне становлення сербської славістики пов'язують з іменем академіка Олександра Белича (1876—1960), який став президентом Сербської академії наук. Його творча діяльність припадає на першу половину XX ст., коли в східно- й західнослов'янському мовознавстві, а також у підвладних Австрії Словенії та Хорватії становлення славістики вже відбулося й розпочався процес її поглибленого розвитку. О. Белич вивчав історію сербської мови в загальнослов'янському контексті, часто звертаючись до актуальних проблем у різних слов'янських мовах і в старослов'янській зокрема. Ще на початку XX ст. учений опублікував свої перші спостереження над уживанням двоїни у старослов'янській мові, а 1932 р. видав окрему працю про розвиток двоїни у всіх слов'янських мовах. За рік до початку Першої світової війни О. Белич створив славістичний журнал «Південнослов'янський філолог», виданням якого керував протягом багатьох наступних років. Мовознавець продуктивно працював до останніх років життя. Протягом 1941—1958 рр. він написав основну свою працю — «Про природу й розвиток мови» (у 2-х кн.). Його зусиллями 1955 р. була організована Белградська конференція славістів, а незадовго до смерті академік виступив на IV Міжнародному з'їзді славістів у Москві, підтвердивши своєю участю вихід сербської славістики на загальнослов'янський рівень.

Отже, становлення словенської та хорватської слов'янської філології відбулося паралельно з чеською, словацькою, російською та українською в XIX — на початку XX ст., а в окупованих Туреччиною Болгарії, Македонії, Сербії, Боснії та Герцеговині, Чорногорії — лише наприкінці XIX — у 20—30-ті роки XX ст.

Становлення зарубіжної слов'янської філології

Слов'янськими мовами й літературами цікавилися також і неслов'янські дослідники. Так, німецький учений, філософ, математик, фізик і лінгвіст другої половини XVII — початку XVIII ст. Готфрід-Вільгельм Лейбніц (1646—1716) збирав матеріали полабської мови, знав граматику словенської мови Бохорича, вивчав споріднені елементи в російській, польській та чеській мовах. У XVIII ст. матеріали слов'янського фольклору активно використовували й вивчали німецький учений-просвітитель Йоганн-Готфрід Гердер (1744—1803), поет Йоганн-Вольфганг Гете (1749—1832) та інші дослідники й культурні діячі. Однак це ще був період донаукової славістики й відсутності індоєвропейського порівняльно-історичного мовознавства, яке відкрило шлях для становлення слов'янської філології як науки.

Після зародження порівняльно-історичного методу саме німецькі філологи першими із зарубіжних найглибше вивчали живі слов'янські мови і діалекти, а також пам'ятки старослов'янської писемності, які давали неоці-

ненний матеріал для розвитку індоєвропейської компаративістики. Цьому сприяло й те, що німці були споконвічними сусідами слов'ян, а на значній частині німецьких територій проживали слов'янські народи — колись полаб'яни, а до наших днів — верхні та нижні лужичани. Мова й культура цих народів хоч і зазнавали утисків з боку владних структур, але науковці й прогресивні культурні діячі Німеччини активно їх досліджували. Вже на початку XIX ст. німецький казкар й один з основоположників індоєвропейської компаративістики Якоб Грімм (1785—1863), збираючи германські діалекти, зацікавився слов'янізмами на території Німеччини, а потім і слов'янськими мовами за її межами. Він установив тісні зв'язки з В. Копітаром і В. Караджичем, сербську граматику якого зі своїми поправками переклав німецькою мовою.

Значно далі в залученні слов'янського матеріалу, вивченні історії слов'янських мов та їхньої спорідненості з іншими індоєвропейськими пішов представник натуралістичного методу в лінгвістиці, автор теорії родовідного дерева Август Шлейхер (1821—1868). Під час кількарічної праці в Празькому університеті він написав і опублікував граматику старослов'янської мови, продовжував розпочате П.-Й. Шафариком вивчення слов'янських числівників. Саме А. Шлейхер у пошуках прамови індоєвропейців уперше науково аргументував найближчу спорідненість слов'янських мов з балтійськими і теорію про розвиток у найдавніший період після розпаду індоєвропейської етномовної спільноти германо-слов'яно-балтійської гілки, яку він назвав північно-східною частиною індогерманських, тобто індоєвропейських, мов. Учений також вивчав історичні процеси в російській мові. Визнанням досягнень А. Шлейхера було його обрання членом-кореспондентом Петербурзької АН і посмертне видання в Росії написаної ним граматики полабської мови.

У другій половині XIX — на початку XX ст. слов'янську проблематику в межах індоєвропейської компаративістики розробляв учень А. Шлейхера, один із засновників молодограматизму, професор Лейпцизького університету Август Лескін (1840—1916). Учений написав граматику й підручник старослов'янської мови, майже закінчив, але не видав граматику сербохорватської мови, досліджував окремо і в порівнянні зі слов'янськими литовську мову, яка завдяки йому, А. Шлейхеру й П. Фортунатову стала важливим джерелом для порівняльної граматики індоєвропейських мов. У дусі молодограматичної школи А. Лескін багато уваги приділяв фактам із живих слов'янських, литовської, німецької та інших споріднених мов, що об'єктивніше ілюструвало історичні зміни в їхніх фонетичній, лексичній і граматичній системах.

Протягом усього XIX ст. Німеччина залишалась провідною лінгвістичною державою у Європі та світі, відповідно, й зарубіжна слов'янська філологія набула найбільшого розвитку саме тут. Поза конкуренцією була лише Австрія, зокрема Віденський університет, але тут закладали традиції та розвивали славістику головним чином самі ж слов'янські вчені, землі яких опинились у складі Австрійської чи Австро-Угорської імперії. І лише з другої половини XIX ст. слов'янські мови і слов'янська проблематика почали привертати серйозну увагу романських лінгвістів. Засновником славістики у Франції став мовознавець, письменник, перекладач та історик, академік Петербурзької АН Луї-Поль-Марі Леже (1843—1923), за клопотанням якого 1868 р. у Сорбонні відкрито кафедру слов'янських мов. Він професор сербохорватської, російської, інших слов'янських мов і літератур у Колеж де Франс, де читав також курс української мови та літератури. Він автор праць «Кирило і Мефодій», «Слов'янський світ», «Слов'янські етюди», «Граматика російської мови» та ін.

Як і в Німеччині, поштовхом до глибокого вивчення слов'янських мов і писемних пам'яток у романських країнах (насамперед у Франції) став розвиток порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства. Його представником наприкінці XIX — на початку XX ст. був французький компаративіст, а згодом один із засновників соціологічного напряму в мовознавстві, учень Ф. де Соссюра Антуан Мейє (1866—1936). Він написав понад півтисячі наукових праць, серед яких понад два десятки монографій з проблем історичного розвитку різних індоєвропейських мов. У співавторстві з А. Ерну вчений видав порівняльно-історичну граматику класичних мов й етимологічний словник латинської мови. А. Мейє підготував також 2-томне дослідження з етимології, лексики та словотвору старослов'янської мови, незадовго після чого йому було присвоєно звання іноземного члена-кореспондента Петербурзької АН. Для «Енциклопедії слов'янської філології» ним було підготовлено окремий том про праслов'янську мову. У 1924 р. А. Мейє видав французькою мовою «Загальнослов'янську мову» окремою книгою, глибоко проаналізувавши розвиток індоєвропейських фонетичних, граматич-

них і частково лексичних елементів у системі праслов'янської та старослов'янської мов у зв'язку з іншими індоєвропейськими. Значну увагу приділено праслов'янській, старослов'янській і слов'янським мовам у праці «Вступ до порівняльного вивчення індоєвропейських мов», яку неодноразово перевидавали різними мовами. З іменем А. Мейє пов'язане становлення у Франції індоєвропейської компаративістики, соціологічного напряму і слов'янської філології.

У першій половині — середині XX ст. французька славістика активно розвивалася завдяки працям переважно з історії болгарської мови Леоно Больо (1876—1965) й Андре Мазона (1881—1967), який досліджував мову, фольклор і літературу різних слов'янських народів. А. Мазон висловив версію про належність «Слова о полку Ігоревім» до творів XVIII ст. Однак вона не знайшла підтримки у славістів і палеографів різних країн.

Досягнення зарубіжної славістики не обмежуються дослідженнями німецьких і французьких учених, хоча провідна роль у цьому процесі представників Німеччини і Франції безсумнівна. Так, в Оксфордському університеті професором, завідувачем першої у Великій Британії славістичної кафедри був член Британської і Чеської академій Вільям-Річард Морфіл (1834—1909). Упродовж усього життя він наполегливо вивчав і досліджував слов'янські мови, літературу та історію. В.-Р. Морфіл є автором граматик польської, сербської, болгарської, російської і чеської мов. У нарисі «Слов'янські мови» до «Британської енциклопедії» він докладно охарактеризував фонетику й граматику різних слов'янських мов й української зокрема, а в монографії «Слов'янська література» та в нарисі «Література Росії» — й українського художнього слова.

Яскравим представником західноєвропейської слов'янської філології кінця XIX — першої половини XX ст. був норвезький учений, засновник норвезької славістики Олаф Брох (Брок) (1867—1961), який тісно співпрацював з О. Шахматовим та В. Ягичем і для «Енциклопедії слов'янської філології» написав «Нарис фізіології слов'янської мови». Він вивчав діалекти різних слов'янських мов, у т. ч. й на українсько-словацькому порубіжжі, написав монографію «Дослідження малоруської мовної межі у Східній Угорщині» та ін. Норвезькою мовою переклав окремо твори Л. Толстого й Ф. Достоєвського, рецензував праці українських філологів В. Гнатюка, Є. Перфецького, підготував нове покоління норвезьких славістів.

Сучасником О. Брока був фінський славіст Йосеф Міккола (1866—1946), який у О. Потебні навчався слов'янському й порівняльно-зіставному мовознавству, досліджував слов'яно-балтійські та слов'яно-фінно-угорські міжмовні зв'язки, написав 3-томну працю «Праслов'янська граматика» (німецькою мовою), перший том якої був виданий у 1913 р., а останній уже після смерті вченого — 1950 р.

В інших західноєвропейських країнах матеріали слов'янських мов і теоретичні напрацювання славістики використовували й досліджували здебільшого епізодично, але загалом слов'янська філологія в зарубіжній науці XIX — першої половини XX ст. зайняла чільне місце.

Розвиток слов'янської філології у першій половині XX — на початку XXI ст.

Процес становлення славістики як науки починався і завершувався в різних слов'янських народів неодночасно, що було зумовлено різними суспільно-політичними умовами їхнього розвитку. На більшості слов'янських земель і в Німеччині він відбувся з XIX до початку XX ст. Наслідком цього стало глибоке дослідження живих слов'янських мов і пам'яток писемності, створення теорії слов'янської компаративістики і значних славістичних центрів та шкіл (насамперед при університетах), налагодження міжнародних зв'язків та обмін досвідом між представниками різних слов'янських народів тощо.

Умовним рубежем між періодами становлення й сучасного розвитку слов'янської філології вважають Першу світову війну. Це пов'язано з тим, що саме після її завершення всі слов'янські народи, крім серболужичан, створили національні (болгари і поляки) або федеративні (чехи і словаки — Чехословаччину, південнослов'янські народи — Королівство сербів, хорватів і словенців, а потім Югославію, східнослов'янські народи — СРСР) держави. У плані власне філологічному початок XX ст. відзначався завершенням формування всіх слов'янських літературних мов і національних літератур, а славістика вийшла на якісно новий рівень свого розвитку — рівень координованої співпраці вчених різних країн з метою створення й реалізації загальнослов'янських наукових проектів, які б відповідали світовим зразкам філологічної науки. Перші кроки в цьому напрямі запропонував В. Ягич, якого підтримав

О. Шахматов, започаткувавши видання «Енциклопедії слов'янської філології», але саме Перша світова війна й докорінні зміни в суспільно-політичній ситуації Європи не дали змоги довести цей проект до логічного завершення. Відновлення такого процесу в значно ширшому масштабі відбулося після скликання в Празі Першого міжнародного з'їзду славістів, який присвятили 100-річчю з дня смерті засновника слов'янської філології Й. Добровського. Він відобразив об'єктивно назрілу потребу координованої діяльності задля реалізації загальнослов'янських програм. Наступні роки були періодом інтеграції зусиль славістів різних країн, яка відбувалася в непростих ідеологічних умовах: спочатку під тиском догм марксизму-ленінізму, а потім в атмосфері певних міжнаціональних протиріч після розпаду Радянського Союзу і всієї соціалістичної системи.

Слов'янська філологія в СРСР і пострадянських країнах

Завершення Першої світової війни й перемога Жовтневого перевороту в Росії не принесли національної незалежності білорусам і українцям, які не змогли відстояти Українську Народну Республіку 1918—1920 рр. У грудні 1922 року Україна й Білорусь офіційно ввійшли до новоствореного СРСР, у складі якого вони перебували до 1991 р. Цей період характеризувався, з одного боку, ліквідацією неграмотності народу, підтримкою національних мов, науки, освіти, культур, особливо до початку 30-х років, формуванням інтернаціональних почуттів до різних народів, насамперед до братніх слов'янських, що загалом позитивно впливало на розвиток слов'янської філології. З іншого боку, монополія в усіх сферах життя комуністичної ідеології, згідно з якою вищою цінністю суспільного розвитку повинен був стати єдиний радянський народ, обмежувала розвиток демократичних і національно-патріотичних настроїв у білоруській, українській, російській і навіть у зарубіжній філології, жорстоко переслідувала їх як «буржуазно-націоналістичну позицію». Наслідком такої політики була репресія багатьох представників національної еліти. Репресованими були мовознавці А. Кримський, П. Бузук та ін., змушені проживати в еміграції І. Огієнко, Ю. Шевельов та ін. Заідеологізовано було багато наукових проблем (насамперед про розвиток східнослов'янських мов з єдиної давньоруської мови після XIV ст., про позитивну роль двомовності та переходу на єдину мову міжнаціонального спілкування), проголошено неперспективними білоруську та українську мови. Однак такі суспільно-політичні обставини в СРСР, який багато в чому впливав на ситуацію в інших слов'янських країнах, не завадили прогресові славістики і досягненню нею вагомих результатів.

Особливість розвитку слов'янської філології в У к р а ї н і XX — початку XXI ст. полягає в тому, що поряд з традиційними й новими науковими центрами у вітчизняних університетах провідну роль почало відігравати академічне мовознавство. У цей час розгорнулася діяльність зарубіжних славістів і вчених з української діаспори.

До провідних філологів цього періоду належить український мовознавець, славіст, сходознавець, фольклорист, етнограф, історик, письменник, перекладач, академік УАН Агатангел Кримський (1871—1942). Він автор понад тисячі наукових праць з українського мовознавства, сходознавства і славістики. До найважливіших досліджень міжвоєнного періоду належать: «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася», «Хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.», «Нарис історії українського правопису до 1927 року». Дослідження А. Кримського з етнографії та фольклору, які характеризувалися широкими слов'янськими зв'язками, опубліковано в книзі «Розвідки. Статті та замітки. I—XXVII». Учений був науковим редактором численних академічних видань: «Російсько-українського словника», «Українського діалектологічного збірника», «Записок Історико-філологічного відділу ВУАН». Академік тісно співпрацював з О. Шахматовим та іншими прогресивними російськими й іноземними філологами, відстоював мовні й культурні інтереси українського народу, національних меншин, активно досліджував проблематику східних народів. Демократичні погляди та об'єктивні наукові висновки А. Кримського вступали в протиріччя з тогочасною офіційною ідеологією, внаслідок чого він був незаконно репресований (1941) і невдовзі помер по дорозі в депортацію.

Євген Тимченко (1866—1948) належав до мовознавців різнобічних наукових поглядів та інтересів: співавтор і редактор «Історичного словника українського язика», автор «Курсу історії українського язика. Вступ і фонетика», в якому історична фонетика української мови викла-

дена із залученням порівняльного матеріалу слов'янських та інших індоєвропейських мов, кількох праць із синтаксису відмінків української мови, розглянутих на матеріалі писемних пам'яток і частково художньої літератури. Він фахівець з проблем діалектології, перекладач українською карело-фінського народного епосу «Калевала» і шостої пісні естонського народного епосу «Калевіпоег» та ін. У 30-ті роки зазнав переслідувань, з 1944 р. — старший науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР.

У другій половині XX ст. питаннями слов'янської філології в Київському університеті займалися Андрій Білецький (1911—1995), який з проблемами загального мовознавства досліджував слов'яно-грецькі міжмовні зв'язки; Станіслав Семчинський (1931—1999), працюючи в університеті з 1956 р. і до останніх днів життя, вивчав слов'яно-романську мовну взаємодію; Володимир Масальський (1896—1979), який після смерті у 1961 р. академіка Л. Булаховського очолив кафедру слов'янської філології й домігся введення курсів південнослов'янських мов; богеміст Володимир Житник (нар. 1928), який з 90-х років продовжив викладацьку роботу в Києво-Могилянській академії; за сумісництвом працював відомий болгарист І. Стоянов та ін.

В інших наукових центрах України відомих славістів працювало небагато. Значною мірою це було зумовлено відпливом найперспективніших учених до республіканської або союзної столиці, а також еміграцією дослідників. Зокрема, у Харківському університеті працював академік АН УРСР Леонід Булаховський (1888—1961). Він написав такі праці: «Наголос українських прикметників», «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. Книжка: книжки тощо», «Загальний курс української мови» (у співавторстві), «Курс російської літературної мови», «Історичний коментар до російської мови», «Дослідження в галузі граматичної аналогії і споріднених явищ (слов'янські атематичні дієслова)», «Російська літературна мова першої половини XIX століття» (у 2-х т.), «Українська мова серед інших слов'янських» та ін. Як славіст він відомий насамперед студіями з наголосу «Акцентологічний коментарій до польської мови», «Акцентологічний коментарій до чеської мови», лексикологічною працею «Слов'янські найменування птахів», морфологічним дослідженням «Граматична індукція в слов'янському відмінюванні». Слов'янська й загальнотеоретична проблематика глибоко досліджена в працях «Виникнення й розвиток літературних мов», «Вступ до мовознавства», «Нариси з загального мовознавства». Учений вивчав мову «Слова о полку Ігоревім», активно відстоював перспективність порівняльно-історичного мовознавства ще тоді, коли велася непроста дискусія за «участю» Сталіна. У повоєнні роки академік Булаховський увійшов до кола найавторитетніших представників слов'янської філології в Європі. В останні роки діяльності він був головою Українського комітету славістів.

Наукові інтереси академіка Івана Білодіда (1906—1981) були пов'язані головним чином з функціонуванням та історією української й російської мов. Цим проблемам присвячено праці «Києво-Могилянська академія і розвиток східнослов'янських літературних мов», «Курс історії української літературної мови» у 2-х т. (у співавторстві), видана з коментарями «Граматика слов'янська...» І. Ужевича (у співавторстві з Є. Кудрицьким) та ін. Він відповідальний редактор 11-томного «Словника української мови». У питаннях соціолінгвістики, якою І. Білодід багато займався, активно відстоював національно-мовну політику СРСР.

Активно розробляв проблеми історії української мови та її взаємозв'язків з іншими слов'янськими мовами академік Віталій Русанівський (1931—2007). З цієї проблематики ним видано десятки індивідуальних і колективних праць: «Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI—XVII ст.», «Структура українського дієслова», «Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI — поч. XVIII ст.», «Походження і розвиток східнослов'янських мов», «Структура лексичної і граматичної семантики», «Історія української літературної мови» та ін.; у співавторстві: «Українська граматика», «Філософські питання мовознавства», «Історія української мови» (в 4-х т.), «Граматика чеської мови», «Українське мовознавство у західних і південних слов'ян» та ін. В. Русанівський — співголова редколегії та один з авторів енциклопедії «Українська мова». Він був головним редактором журналу «Мовознавство», головою Українського комітету славістів.

У 1982—2006 рр. вийшли у світ 5 томів 7-томного видання «Етимологічного словника української мови», головним редактором якого був академік О. Мельничук. Крім нього, над словником працювали Р. Болдирев, В. Коломієць, А. Критенко, Т. Лукінова, Г. Півторак, О. Пономарів, В. Скляренко, І. Стоянов, В. Ткаченко, О. Ткаченко,

А. Шамота та ін. Кожен з них має значні особисті досягнення в галузі слов'янської філології. Зокрема, Олександр Мельничук (1921—1997) є автором численних досліджень, з-поміж яких праці зі слов'янської філології: «Розвиток структури слов'янського речення», «Про ґенезу індоєвропейського вокалізму», «Про мову Київського літопису XII ст.» та ін. Крім етимологічного словника, він відповідальний редактор і співавтор книг «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», «Сучасне зарубіжне мовознавство», «Історична типологія слов'янських мов» тощо.

Значний внесок у розвиток сучасної слов'янської філології зробив академік НАН України Віталій Скляренко (нар. 1937). Його наукові інтереси пов'язані з історією українського наголосу, праслов'янською й балто-слов'янською акцентологією, етимологією, пам'ятками давньоруської писемності. Він автор монографій «Історія акцентуації іменників а-основ української мови», «Нариси з історії акцентології української мови», «Праслов'янська акцентологія», «Темні місця "Слова о полку Ігоревім"», «Русь і варяги: історико-етимологічне дослідження», «Історія українського наголосу: Іменник» та ін., відповідальний редактор 4-го тому «Етимологічного словника української мови», співавтор «Історії української мови: Фонетика», один з авторів енциклопедії «Українська мова».

Провідним фахівцем з питань етногенезу слов'ян, виникнення писемності у східних слов'ян, історії та діалектології східнослов'янських мов, міжмовних і культурних зв'язків слов'янських і неслов'янських народів є член-кореспондент НАН України Григорій Півторак (нар. 1935). Йому належать монографії «Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис)», «Формування і діалектна диференціація давньоруської мови», «Українці: звідки ми і наша мова», «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски"», праці про культурно-історичні білорусько-українські зв'язки, пам'ятки писемності та ін. Учений є одним з авторів і членом редколегії енциклопедії «Українська мова», співавтором «Білорусько-українського словника», учасником кількох міжнародних з'їздів славістів.

Слов'янську філологію досліджував також член-кореспондент НАН України Орест Ткаченко (нар. 1925). Він автор монографій «Зіставно-історична фразеологія слов'янських і фінно-угорських мов», «Мирянська мова», «Нариси теорії мовного субстрату», «Українська мова і мовне життя світу», співавтор колективних праць «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», «Мовознавство на Україні за 50 років», «Дослідження з польської мови», «Дослідження із серболужицьких мов», «Історична типологія слов'янських мов (Фонетика. Граматика. Лексика. Фразеологія)», «Мовні ситуації і взаємодії мов», «Мова і мовознавство в духовному житті суспільства», «Словник слов'янської лінгвістичної термінології» у 2-х т., енциклопедії «Українська мова» та ін.

Проблеми слов'янських мов і балто-слов'янських міжмовних та культурних зв'язків досліджував член-кореспондент НАН України Анатолій Непокупний (1932—2006). Він автор монографій «Ареальні аспекти балто-слов'янських мовних відносин», «Балтопівнічнослов'янські мовні зв'язки», «Балтійські родичі слов'ян», розділів у монографіях «Гідронімія України в її міжмовних та міждіалектних зв'язках», «Спільна лексика германських і балто-слов'янських мов», «Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії в XVII ст. (Реєстри всього Війська Запорозького 1649 року і мовно-територіальні контакти)» та ін.

Відомим славістом є Тетяна Лукінова (нар. 1927), яка, крім підготовки статей до «Етимологічного словника української мови», є автором праць «Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян», «Числівники в слов'янських мовах» (порівняльно-історичний аналіз), співавтором колективних монографій «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», «Історія української мови: Морфологія», «Історична типологія слов'янських мов», «Київське Полісся» та ін.

Завідувачем відділу теорії української мови й водночас професором Київського педінституту працював Михайло Жовтобрюх (1905—1995). Він автор численних праць з історії української мови, в яких приділяв багато уваги міжмовним слов'янським зв'язкам, підручників із східнослов'янської філології «Порівняльна граматика української і російської мови», «Історія української мови: Фонетика» (у співавторстві з В. Русанівським і В. Скляренком), «Історична граматика української мови», «Східнослов'янські мови» (у співавторстві) та ін.

З 1958 р. в Інституті мовознавства провідним науковим співробітником працює Віра Франчук (нар. 1932). Вона досліджує історію східнослов'янських мов та слов'янського

мовознавства. В працях «Київський літопис. Склад і джерела в лінгвістичному висвітленні», «Літописні оповіді про похід князя Ігоря» вона розглядає комплекс лінгвістичних і текстологічних питань, які характеризують співвідношення літописання XII ст. В. Франчук підготувала бібліографічний нарис «Олександр Опанасович Потебня», написала першу наукову біографію видатного мовознавця, запровадила в науковий обіг деякі неопубліковані раніше його праці.

З проголошенням державної незалежності України на основі кількох відділів та груп Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні було створено (1991) Інститут української мови НАН України, першим директором якого став О. Тараненко, а з 1998 до 2008 рр. — В. Німчук. Колектив досліджує насамперед проблеми української мови, але питання слов'янської філології займають у його діяльності чільне місце. Особливо плідно працює в галузі вивчення історії української мови, її зв'язків з іншими слов'янськими мовами, пам'яток давньоруської та старослов'янської писемності член-кореспондент НАН України Василь Німчук (нар. 1933). Він є автором монографій «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською», «Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст.», «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» тощо, одним з авторів «Словника гідронімів України», кількох книг з історії української мови та ін. Важливими для східно- й загальнослов'янської філології є підготовлені до видання й досліджені вченим «Лексис...» і «Грамматіка словенска» Лаврентія Зизанія, «Лексикон славеноросський» Памва Беринди, «Синоніма словенороска», «Лексикон латинський» Єпіфанія Славинецького, «Лексикон словено-латинський» Єпіфанія Славинецького і Арсенія Корецького-Сатановського, «Київські глаголичні листки». Учений підготував до видання давньоруський текст «Слова о полку Ігоревім» і примітки до нього, факсимільне видання «Київських глаголичних листків» та ін. Він член редколегії й один з авторів енциклопедії «Українська мова». За особливі заслуги в галузі славістики нагороджений медаллю П.-Й. Шафарика.

Проблеми походження власних і загальних назв в українській і слов'янських мовах активно досліджує відділ ономастики Інституту української мови НАН України, першим завідувачем якого був Кирило Цілуйко (1908—1981), названий чеськими колегами «невтомним новатором». Він

організував видання фундаментального «Словника гідронімів України». У цьому відділі, який нині очолює Віктор Шульгач (нар. 1958), працювали й працюють такі славісти, як О. Стрижак, І. Желєзняк, О. Карпенко, С. Вербич. Академічна ономастика від початку її функціонування об'єднала вчених з інших міст України: В. Горпинича, Л. Гумецьку, Ю. Редька, Ю. Карпенка, Є. Отіна, М. Худаша, П. Чучку, Д. Бучка, С. Пахомову та ін., які багато уваги приділяли вивченню слов'янських власних назв. Українську частину 2-томної енциклопедії «Слов'янська ономастика», виданої Польською АН, підготували Ю. Карпенко, В. Лучик і П. Чучка.

Велику роботу, пов'язану з виданням «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу», виконали вчені відділу діалектології, яким керує Павло Гриценко (нар. 1950). Зусиллями багатьох академічних і позаінститутських діалектологів тут створено «Атлас української мови» в 3-х т. Над реалізацією цього проекту працював колектив діалектологів з усієї України та з-поза її меж, які готували необхідні матеріали на місцях: у Києві П. Гриценко, Ф. Жилко, І. Матвіяс, П. Лисенко, Т. Назарова, А. Залеський, С. Бевзенко та ін.; в Ужгороді Й. Дзендзелівський, П. Лизанець, І. Сабадош та ін.; у Львові Б. Кобилянський, М. Онишкевич, Я. Закревська та ін.; у Житомирі М. Никончук; у Чернівцях К. Герман; у Запоріжжі В. Чабаненко; у Луцьку Г. Гаркушин; в Одесі А. Москаленко, С. Бевзенко (до переїзду в Київ 1981); у Дніпропетровську А. Поповський; у Луганську В. Ужченко; на Сумщині В. Куриленко; в Румунії М. Павлюк, І. Робчук; у Чехії О. Лешка; в Словаччині В. Латта; в Угорщині Л. Деже; в Польщі Й. Янів, М. Лесів, М. Кондратюк та ін.

Дослідником у галузі інтонації, лексикографії, термінології та порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов є Алла Багмут (нар. 1929). Вона автор праць «Інтонаційна будова простого розповідного речення у слов'янських мовах», «Структура і функціонально-семантичний аспект інтонації простого розповідного речення у слов'янських мовах», співавтор «Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», «Словника слов'янської лінгвістичної термінології», «Українсько-чеського словника» та ін.

Традиційно високим рівень розвитку слов'янської філології зберігається у Львові, де, крім університету, проблемами славістики плідно займаються створені 1939 р.

відділи гуманітарних інститутів НАН України. Провідні позиції в міжвоєнний період і в середині XX ст. продовжував займати І. Свенцицький, який багато зробив для майбутнього слов'янської філології у Львові та за його межами. Захистивши докторську дисертацію під керівництвом В. Ягича, український учений перейняв від свого вчителя досвід загальнослов'янського бачення філологічних проблем і переніс його на діяльність кафедри слов'янської філології, завідувачем якої був протягом 1944—1950 рр., і очолюваного ним з 1939 до 1956 р. Львівського відділу Інституту мовознавства АН УРСР. У міжвоєнні та повоєнні роки професор Свенцицький написав «Нариси з історії української мови», «Початки книгопечатання на землях України», «Мова Галицько-Волинського літопису» та інші праці з філології слов'янських народів. Поряд із ним у міжвоєнні роки працювали Т. Лер-Сплавінський, К. Нітш, В. Ташицький та інші польські славісти.

У міжвоєнні роки доцентом у Львівському університеті працював його випускник, член Польської АН (1945) Ян Янів (1888—1952), який закінчував свою наукову діяльність професором Ягеллонського університету. Його праці присвячені польській, чеській та українській мовам і діалектам, міжмовним і міждіалектним зв'язкам. У той самий час тут працював польський славіст Лешек Осовський, який завершував трудову діяльність після війни в кількох університетах Польщі. Трохи пізніше значний внесок у розвиток української та польської славістики зробив професор Львівського університету в 1937—1945 рр. (з перервою), а після війни кількох польських університетів, член Польської АН Здислав Штібер (1903—1980).

У повоєнні роки у Львівському університеті, пізніше в Івано-Франківському й Дрогобицькому педінститутах працював один з провідних у слов'янському мовознавстві дериватологів Іван Ковалик (1907—1989). Він автор праць «Про деякі питання слов'янського словотвору», «Вчення про словотвір» у 2-х вип., «Питання слов'янського іменникового словотвору», «Словотвір іменників у серболужицьких мовах: Лекції для студентів з порівняльної граматики слов'янських мов» та ін. Активно вивчав проблеми українського і загального мовознавства. Майже одночасно з І. Коваликом працював у Львівському університеті Микола Пушкар (1894—1989), який упродовж 1950—1956 рр. очолював кафедру слов'янської філології. Основні його дослідження — з україністики й богемістики.

У системі академічних інститутів АН УРСР у цей час працювали дослідники писемних пам'яток, українсько-польських міжмовних зв'язків, інших проблем славістики Антін Геньсьорський (1890—1970) та Іван Керницький (1909—1979).

До найяскравіших представників Львівської славістичної школи другої половини XX ст. належать Л. Гумецька, М. Онишкевич, К. Трофимович, наукові погляди яких формувалися під впливом І. Свенцицького. Лукія Гумецька (1901—1988) відома у славістиці як автор праць з історії української мови, української та слов'янської лексикографії, ономастики, словотвору. Вона співукладач і відповідальний редактор «Польсько-українського словника» у 2-х т., керівник авторського колективу і голова редколегії 2-томного «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.» та ін.

У Львівському філіалі Інституту мовознавства й викладачем Львівського університету (з 1956 до 1968 завідувачем кафедри слов'янської філології) працював у повоєнні роки Михайло Онишкевич (1906—1971). Він автор праць «До питання про українсько-румунські мовні зв'язки», «Українсько-південнослов'янські мовні зв'язки за даними бойківського діалекту», «Словник бойківських говірок» у 2-х т., виданий посмертно; співавтор 2-томного «Польсько-українського словника» та ін.

У другій половині XX ст. провідну роль в організації та проведенні славістичних досліджень у Львівському університеті відіграв завідувач кафедри слов'янської філології протягом 1981—1990 рр. Костянтин Трофимович (1923—1993). Його ім'я добре відоме в славістичних колах Європи. Він автор словників, наукових і навчальних праць: «Старослов'янська мова: відмінювання і дієвідмінювання», «Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов», «Серболужицька мова», «Спільність і відмінності в розвитку відмінювання іменників у лужицькій та українській мовах», «Верхньолужицько-російський словник», «Українсько-верхньолужицький словник» (ч. 1) та ін. За дослідження в галузі сорабістики нагороджений премією Б. Цишинського та літературною премією «Домовіни» (НДР).

В останні десятиліття XX ст. плідно досліджувала слов'янську проблематику у зв'язку з українською діалектологією провідний науковий співробітник Львівського відділу Інституту українознавства НАН України, професор Львівського університету Ярослава Закревська (1931—

1999), авторству якого належать праці «Нариси з діалектичного словотвору в ареальному аспекті», «До історії українсько-південнослов'янських мовних зв'язків» та ін. Вона співавтор «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу. Серія лексико-словотвірна», «Загальнокарпатського діалектологічного атласу» (т. 1—4) та ін.

На тлі бурхливого розвитку славістики в столичних інститутах НАН України та їхніх відділах у Львові університетські центри слов'янської філології, які визначали її обличчя в XIX — на початку XX ст., значно втратили свої позиції. Лише Київський та Львівський університети, в яких одночасно працювала більшість провідних учених з академічних інститутів, зберегли свій попередній рівень, виховуючи нових славістів. Натомість після переїзду до Києва Л. Булаховського та за кордон Ю. Шевельова, який кілька років працював у Харківському університеті (1939—1943), у цьому раніше провідному мовознавчому центрі практично занепала славістична школа. Надовго перервалися славістичні традиції, закладені В. Григоровичем, В. Ягичем, Б. Ляпуновим та ін., в Одеському університеті. Спроби підтримати їх у міжвоєнний період та в 50—70-ті роки XX ст. здійснював Н. Букатевич, але реалізувати ці плани йому завадило звинувачення в 30-ті роки в націоналізмі та вимушене тимчасове звільнення з Одеського університету. Лише після переїзду сюди 1968 р. з Чернівецького університету, де також відбувся спад досліджень зі слов'янської філології, професора, члена-кореспондента НАН України Юрія Карпенка (нар. 1929) в Одеському університеті значно пожвавилися славістичні дослідження. Вивчаючи з позицій порівняльно-історичного методу топонімію Буковини, Одещини й Карпат, він багато уваги приділяє питанням глото- та етногенезу українців і слов'ян. Досліджує вчений і культуру давніх слов'ян та її відображення в мові (праця «Чи існував скотарський період слов'янського язичництва?»). Він підготував десятки учнів, серед яких славіст, автор монографії «Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва» М. Зубов, О. Бондар — україніст, перекладач з польської, англійської та японської мов та ін.

В інших містах України, де в XX ст. були відкриті університети та інститути, серйозних славістичних центрів і шкіл не було створено. Тут відомі лише поодинокі індивідуальні праці окремих учених. Наприклад, професор Дніпропетровського університету Володимир Горпинич (нар. 1927)

видав монографії «Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов», «Слов'янська ад'єктонімія і катойконімія» та ін. Виняток з-поміж них становить Ужгород, у якому традиції глибокого вивчення слов'янських мов і писемних пам'яток у міжвоєнний період закладав славіст із різнобічними науковими інтересами — мовознавчими, літературознавчими, фольклорними, етнографічними, історичними, мистецтвознавчими — професор Іван Панькевич (1887—1958). Протягом 1920—1939 рр. він працював у наукових осередках і гімназіях Ужгорода (університету в місті тоді ще не було), а закінчував свою наукову й педагогічну діяльність як професор Братиславського й Празького (Карлового) університетів. Серед численних праць ученого значне місце посідають присвячені проблемам історії та взаємодії слов'янських мов і літератур, а також пам'яткам української та слов'янської писемності «Пандекти Антіоха 1307 р.», «Про відношення пам'ятників староукраїнської мови до полудневослов'янських під лексикальним оглядом», «Тишівська Александрія із початку XVIII ст. Текст і язикова аналіза», «Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах» (ч. 1), «Покрайні записи на південнокарпатських церковних книгах» (ч. 2), «Фольварочна грамота Олексія Мироловича 1607 р. як пам'ятка українського лемківського говору на Спиші», «Дві лемківські грамоти з початку XVI ст.», «Українсько-болгарські мовні зв'язки в Семигороді» та ін. І. Панькевич багато зробив для популяризації праць Й. Добровського, А. Мейє, Ф. Корша та ін.

Після Другої світової війни було засновано Ужгородський університет, який став центром розвитку слов'янської філології на Закарпатті та одним з провідних в Україні. Вже в 50-ті роки заявили про себе як історики української мови, знавці діалектів і міжмовних процесів Степан Бевзенко (1920—2004), якому належать праці «Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія», «Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст.», «Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору»; Йосип Дзендзелівський (нар. 1921) — автор «Українсько-західнослов'янських лексичних паралелей», «Лінгвістичного атласу українських народних говорів Закарпатської області УРСР» (ч. 1—3), співавтор «Загальнослов'янського лексичного атласу. Серія лексико-словотвірна» та ін. Закладені цими вченими традиції вивчення історичних процесів в українській мові у

зв'язку з іншими слов'янськими й неслов'янськими, діалектів та ономастики карпатського регіону в останні десятиліття XX — на початку XXI ст. активно досліджують мовознавці П. Лизанець, І. Сабадош, П. Чучка, М. Сюсько, С. Пахомова, Л. Белей та ін. Зокрема, Павло Чучка (нар. 1928) є автором посібника «Вступ до слов'янської філології» (ч. 1—2), українського розділу «Антропонімія» у 2-томній енциклопедії «Слов'янська ономастика», «Історико-етимологічного словника прізвищ українців Закарпаття» та ін., а Любомир Белей (нар. 1962) у співавторстві видав «Старослов'янсько-український словник» та самостійно перевидав працю Д. Дорошенка «Слов'янський світ у його минулому й сучасному».

Важливу роль у розвитку української славістики відіграли вчені, які з різних причин опинилися за межами рідної землі. До найвідоміших представників української та слов'янської філології у діаспорі належали: О. Горбач, П. Ковалів, В. Лев, Є. Онацький, О. Пріцак, М. Равлюк, Я.-Б. Рудницький, Є. Чикаленко, Ю. Шевельов та ін.

Пантелеймону Ковалеву (1898—1973) належать праці з давньоруської літературної мови й зіставного слов'янського мовознавства: «Українська мова та її становище серед інших слов'янських мов», «Молитовник-служебник, пам'ятка XIV ст.», «Лексичний фонд літературної мови київського періоду» у 2-х т., «Слов'янські фонеми, походження і історичний розвиток», «Проблеми слов'янського консонантизму» та ін.

Василь Лев (1903—1991) досліджував мову писемних пам'яток і міжмовні зв'язки: «Крехівський Апостол», «Мовні особливості "Крехівської палеї"», «Український переклад хроніки Мартина Бельського», «Нарис граматики староцерковнослов'янської мови» та ін.

Крім праць у галузі українського мовознавства, літературознавства й фольклористики, дослідження славістичного характеру видав філолог і громадський діяч Ярослав-Богдан Рудницький (1910—1995). Серед його праць перший слов'янський етимологічний словник англійською мовою «Етимологічний словник української мови», з 10-ти запланованих томів якого вийшла менша частина, що охоплює літери А—Г. Він був заступником голови Міжнародного комітету ономастики при ООН, редактором видавничих серій УВАН «Славістика» й «Ономастика», співредактором «Слов'янського і східноєвропейського журналу», «Слов'янських та східноєвропейських досліджень» та інших наукових періодичних видань.

Представником українського й слов'янського мовознавства в діаспорі був Юрій Шевельов (1908—2002). Він належав до мовознавців, які займалися історією української та інших слов'янських мов. Цим питанням присвячено монографії «Граматика української мови» у 2-х ч. (у співавторстві), «Синтаксис сучасної української літературної мови. Просте речення», «Передісторія слов'янської мови. Історична фонологія загальнослов'янської мови», «Історична фонологія української мови» та ін. Заперечивши відомі теорії східнослов'янської прамови та трьох східнослов'янських мов у доісторичні часи, вчений сформулював концепцію розвитку української, російської та білоруської мов на основі відповідного перегрупування східнослов'янських діалектних груп. На думку мовознавця, розпочався цей процес у VI—VII ст., а завершився приблизно в XVI ст. Ю. Шевельов досліджував міжмовні слов'янські зв'язки (праці «Проблема українсько-польських лінгвістичних відносин від 10-го до 14-го ст.», «Щодо проблеми утворення білоруської мови»), окремі писемні пам'ятки («Ізборник Святослава 1076», «Кодекс Ганкенштейна» та ін.), редагував серії історичних фонологій слов'янських мов (Гейдельберг, 1973—1983).

До знаних українських славістів у діаспорі належить Олекса Горбач (1918—1997). В основі філологічної діяльності вченого були питання мови слов'янських пам'яток, міжмовних контактів, історичного розвитку слов'янських мов і діалектів, а також перевидання раритетних мовознавчих праць. Він автор праць «Памво Беринда як етимолог», «Найдавніший друкований чесько-український глосар з 1587 року», «Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького», «"Dictionarum latinum-slavonum" 1718—1724 Івана Максимовича» та ін. Перевидав фотомеханічним способом «Грамматіку...» М. Смотрицького, «Граматику словенску» Л. Зизанія, «Нариси з історії української мови. Хрестоматія з пам'ятників староукраїнщини XI—XVIII вв.» (1924), а також чимало праць зі славістики.

Історик та мовознавець Омелян Пріцак (1919—2006) є автором численних досліджень, присвячених слов'янським мовам і пам'яткам, слов'яно-тюркським зв'язкам, етно- й глотогенезу слов'ян: «Болгарські князівські списки і мова праболгар», «Підстави тюркської філології» (у співавторстві), «"Слово про похід Ігорів" як історичний документ»,

«Від Сибіру до Угорщини», «Гунська мова роду Аттіли», «Походження назви Русь (Ruś)», «Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім"?» (видано посмертно) та ін. За внесок у розвиток україністики й славістики відзначений Національною премією України ім. Т. Шевченка.

У другій половині XX ст. у Лондонському університеті плідно працював над проблемами східнослов'янської філології український славіст Віктор Свобода (1925—1992). Він автор праць з української лексикографії та літератури, підготував слов'янську частину до Oxford Heptaglot Lexikon: «Українсько-латинський словник першої половини 17 ст.», «Дещо з особливостей білоруської дієслівної лексики та її зв'язків з українською», «Український компонент у слов'янізмах словникового складу ідиш» та ін.

Значну роль у збагаченні слов'янської філології, дослідженні пам'яток слов'янської писемності та давньої літератури, фольклору й етнографії слов'янських народів відіграли такі українські письменники, фольклористи, перекладачі й літературознавці XX — початку XXI ст., як М. Рильський, П. Тичина, М. Бажан, Д. Білоус, М. Лукаш, З. Кузеля, Б. Тен, Г. Вервес, Г. Кочур, В. Шевчук, В. Захаржевська, В. Моренець, Р. Радишевський та ін.

У Росію, до столичних міст, стікалися провідні фахівці з усіх радянських республік, оскільки саме в Москві й Ленінграді були найкращі умови для реалізації творчого потенціалу. Тут зосереджувалися найпотужніші філологічні сили для реалізації глобальних проектів, пов'язаних насамперед з функціонуванням російської мови як мови міжнаціонального, міжслов'янського, а після завершення Другої світової війни і міжнародного спілкування. Провідну роль у цьому процесі відігравали відповідні інститути АН СРСР, а також університетські наукові центри.

На відміну від українського міжвоєнного мовознавства, яке розвивалося переважно в дусі європейських традицій, у російському мовознавстві точилася гостра боротьба між традиційним і «революційним» напрямами, запропонованими відповідно до нової ідеології академіком М. Марром, що певною мірою позначилося на розвиткові слов'янської філології. У відповідь на потреби часу Микола Марр (1864—1934) активно розробляв «яфетичну теорію», переносячи її із загального мовознавства і на слов'янські мови. Деякі помилкові положення разом з багатьма прогресивними підходами вченого нав'язували радянським мовознавцям у 20—30-ті роки як новий метод марксистської лінгвістики. У процесі дискусії 1950 р. це вчення було визнано антинауковим, але така оцінка виявилася однобічною, оскільки не враховувала багатьох вагомих здобутків М. Марра в галузі типології та історії різних мов світу, палеографії, етно- й прикладної лінгвістики. Зокрема, вчений брав активну участь у створенні писемності й розробці алфавітів кількох східних мов народів СРСР, використовував матеріали слов'янських мов для своїх лінгвістичних теорій, аналізував міжмовні зв'язки в багатонаціональному суспільстві та в міжнародних відносинах тощо. Його перу належать праці «Яфетичні зорі на українському хуторі», «Проблема письма трьох слов'янських мов СРСР — білоруської, української і російської» та ін.

Попри державне сприяння в 20—30-ті роки «нове вчення про мову» навіть у той час не змогло витіснити традиційних напрямів мовознавства і слов'янської філології в СРСР. З відомих лінгвістів лише І. Мещанінов, який був учнем М. Марра, на початковому етапі своєї діяльності прагнув застосувати «яфетичну теорію» в процесі дослідження синтаксису російської та інших мов, але і він у повоєнні роки відмовився від «яфетології». У традиційному ключі східнослов'янські та слов'янські мови, а також пам'ятки їхньої писемності продовжували вивчати в Росії академіки й члени-кореспонденти АН Б. Ляпунов, який описав 280 рукописів східнослов'янського походження; Л. Щерба вперше в східнослов'янському мовознавстві застосував набутий у Парижі досвід експериментального вивчення звуків, описав східнолужицький говір, а в міжвоєнні роки поглиблював дослідження раніше порушених проблем; С. Обнорський, який досліджував давньоруську мовну ситуацію, історію і теорію російської мови, та ін.

У такому ж руслі питання слов'янської філології досліджували російські мовознавці, основна діяльність яких припала на міжвоєнні та повоєнні роки. Так, професор Московського університету Афанасій Селіщев (1886—1942) у міжвоєнні роки зосередився на вивченні історії діалектів російської, болгарської та македонської мов, загальних проблем славістики, балканістики, палеографії, топоніміки. Він здійснив розгорнуту класифікацію слов'янських мов, описав їхню звукову систему й морфологічну будову. Підсумком цих досліджень стали дві його праці — «Слов'янське мовознавство», у якій проаналізовано західнослов'янські мови, та «Старослов'янська мова».

У цей час у Ленінградському університеті працював славіст Микола Державін (1877—1953), який займався слов'янською філологією. Найважливішою у його славістичних дослідженнях стала 2-томна праця, присвячена культурі й мові болгарських колоній на півдні України, в якій здійснено комплексний етнографічний, історичний та діалектологічний опис болгарських переселенців у Північне Надчорномор'я та на землі сучасної Кіровоградщини. У зв'язку з цією проблематикою вчений у повоєнні роки видав 4-томну історію Болгарії. Він автор книги «Походження руського народу» і монографії «Слов'яни в давнину», в якій підсумував дослідницькі результати попередніх років з питань походження, етнографії та мови давніх слов'ян.

У цей період проблеми слов'янської філології були у полі зору таких славістів, як М. Долобко, П. Лавров, О. Петров, В. Чернобаєв, К. Пушкаревич, Б. Ляпунов, Ю. Карський, В. Перетц, В. Комарович, С. Обнорський, Б. Ларін та ін. Таке коло яскравих учених у Ленінградському університеті мало б свідчити про бурхливий розвиток слов'янської філології в СРСР міжвоєнних років. Однак це були кадри, виховані переважно в дореволюційній Росії, а приплив нових сил був незначним. Невтішна для славістики і всієї науки міжвоєнних років ситуація була спричинена новою суспільно-політичною системою, яка вороже ставилася до дореволюційних надбань, зокрема компаративістики, до природного прагнення дослідників знайти національно-культурні та етномовні витоки слов'янських народів. Крім ідеологічного тиску, поширився фізичний наступ на вчених, яким чіпляли ярлики «контрреволюціонерів», «буржуазних націоналістів», «кадетів», «великоруських шовіністів» тощо. Як наслідок скорочували або закривали наукові відділи й інститути, піддавали репресіям і знищували талановитих учених тощо. Зокрема, слов'янознавство було оголошено наукою, яка служить фашизмові, і заборонено. Було закрито Інститут слов'янознавства в АН СРСР, припинено підготовку славістів у Ленінградському й Московському університетах, арештовано й репресовано багато радянських славістів. В Росії це С. Сперанський, М. Дурново, А. Селіщев, В. Виноградов, П. Расторгуєв, Д. Лихачов та ін.; в Україні — В. Ганцов, О. Курило, А. Кримський, С. Єфремов, Н. Каганович та ін.; в Білорусі — П. Бузук, І. Белькевич, М. Касперович, І. Вовк-Левонович, С. Некрашевич, І. Льосик та ін. Частину з них (наприклад, М. Дурново, В. Дем'янчука, О. Синявського, Є. Поливанова) було розстріляно, а деякі загинули в тюрмі, таборах або по дорозі до них.

Більшу частину життя в Ленінградському педагогічному інституті працювала відомий радянський русист і славіст, член-кореспондент АН СРСР Євгенія Істріна (1883—1957). Вона автор праці «Синтаксичні явища синодального списку І Новгородського літопису», в якій дослідила синтаксис речення давньоруської мови. В повоєнні роки брала активну участь в укладанні 17-томного «Словника сучасної російської літературної мови».

На міжвоєнний період припадає діяльність Льва Якубинського (1892—1945). Він досліджував проблеми соціолінгвістики, мову художньої літератури та історії російської мови. Значну увагу приділяв питанням давньоруської мови та індоєвропейській і слов'янській компаративістиці. В книзі «Історія давньоруської мови» Л. Якубинський з історико-семантичного погляду встановив внутрішні закономірності граматичних змін давньоруської мови.

Міжвоєнну й повоєнну мовознавчу науку спочатку в Ленінграді, а потім у Москві очолював і розвивав Віктор Виноградов (1894—1969). Його основні дослідження були пов'язані з питаннями російської мови, але порушені й розв'язані в них проблеми за рівнем наукового осмислення мали загальнослов'янське значення. Прикладом таких праць є «Російська мова. Граматичне вчення про слово», яка належить до класики слов'янського мовознавства. Немало уваги він приділяв вивченню писемних пам'яток й актуальних для славістики проблем історії та теорії мови. В. Виноградов заклав основи наукового вивчення історії російської літературної мови, а разом з Г. Винокуром і Л. Якубинським був засновником у Радянському Союзі лінгвістичного аналізу художнього тексту. Проблемам взаємодії російської мови з іншими слов'янськими в історичному та сучасному аспектах присвячено праці «До питання про історичні зв'язки російської, української й білоруської мов», «Основні проблеми вивчення утворення й розвитку давньоруської мови», «Основні питання вивчення сучасних слов'янських літературних мов», «Відмінності між закономірностями розвитку слов'янських літературних мов у донаціональну епоху» та ін.

Важливу роль у розвитку університетської славістики в Ленінграді відіграли Борис Ларін (1893—1964), який, крім питань історії російської мови, активно досліджував проблеми порівняльно-історичного й загального мовознав-

ства, слов'янських, балтійських та індійських мов; Є. Якубинська-Лемберг, за участю якої в ЛДУ було створено відділення слов'янської філології, проведено першу після війни Міжнародну нараду зі слов'янської філології. Їй належить низка праць зі слов'янської компаративістики, з проблем взаємозв'язків слов'янських та фінно-угорських мов.

У другій половині XX ст. в Ленінградському університеті плідно працювали М. Мещерський — фахівець з давньої слов'янської писемності, Ю. Маслов — дослідник теоретичних питань слов'янського й загального мовознавства, П. Дмитрієв — фахівець із сербохорватського синтаксису, Г. Лілич — дослідник чеської лексикології, В. Оболевич — викладач польської літератури, В. Андреєв — фахівець з болгарської літератури й культури, Г. Сафронов — дослідник історії російського та слов'янського мовознавства та ін. Тут у цей час протікала діяльність відомого в мовознавстві індоєвропеїста Ю. Откупщикова.

Яскравим представником петербурзьких славістів кінця XX — початку XXI ст. є мовознавець Валерій Мокієнко (нар. 1940), який активно досліджує слов'янську фразеологію, жаргони, арго, вульгаризми, міжслов'янські та слов'яно-іншомовні зв'язки. Він автор монографії «Слов'янська фразеологія», «Образи російського мовлення. Історико-етимологічні та етнолінгвістичні нариси фразеології», підручника чеської мови, співавтор видання «Словник російської фразеології. Історико-етимологічний довідник» та ін.

Вагомий внесок у вивчення писемних і літературних пам'яток, культурних зв'язків між слов'янськими народами зробили відомі в слов'янській філології літературознавці: Дмитро Лихачов (1906—1999) — автор книги «Оборона давньоруських міст», фундаментального дослідження «Слова о полку Ігоревім», праці «Текстологія» та ін.; дослідник слов'янського фольклору Володимир Пропп (1895—1970); Віктор Жирмунський (1891—1971) — провідний фахівець з літературної компаративістики, германського, загального й тюркського мовознавства та міжмовних зв'язків; академік Михайло Алексєєв (1896—1981) — дослідник російських і західноєвропейських літературних зв'язків; Павло Берков (1896—1969) — історик російської літератури, дослідник міжслов'янських і західноєвропейських літературних зв'язків; Сергій Совєтов (1902—1958) — один із засновників радянської полоністики, перекладач з польської мови, автор монографії «Адам Міцкевич», дослідник «Слова о полку Ігоревім» в оригіналі й польському перекладі та ін.

Якщо в міжвоєнні роки завдяки дореволюційним традиціям мовознавство і славістика в Ленінграді розвивалися на однаково високому рівні з Москвою, то в повоєнний період і в останні десятиліття першість поступово перейшла до сучасної столиці Росії. Цьому сприяло спочатку перенесення столиці Російської Федерації (1918), а потім АН СРСР (1934) з Ленінграда в Москву. За таких обставин найкращі умови для розвитку науки склалися в Москві, де були зосереджені найпотужніші сили. Одним із проявів цієї закономірності став переїзд з Ленінграда до Москви академіка Виноградова, основні наукові досягнення якого припадають саме на московський період діяльності.

Помітний внесок у розвиток слов'янської філології зробив Петро Кузнецов (1899—1968), який досліджував питання фонології, діалектології, історії російської мови, слов'янознавства, загального мовознавства, фінно-угорських мов, африканістики, структурної та прикладної лінгвістики. Він один з основоположників (разом з Р. Аванесовим й О. Реформатським) машинного перекладу в СРСР і московської фонологічної школи. Йому належать праці «Історична граматика російської мови», «Нариси історичної морфології російської мови», «Нариси з морфології праслов'янської мови», в якій учений реконструював картину перетворення найдавніших суфіксів як словотвірних морфем на детермінанти, що визначали типи парадигм іменного відмінювання в історії праслов'янської мови.

Мовознавець Рубен Аванесов (1902—1982) у славістиці відомий своїми працями з діалектології, теорії лінгвістичної географії, описової та історичної фонології й фонетики. Розроблена ним теорія стала основою «Атласу російських народних говорів центральних областей на схід від Москви» (ч. 1—2), «Діалектологічного атласу білоруської мови». Учений брав участь у створенні «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу», був редактором багатотомного «Словника давньоруської мови XI—XIV ст.».

В останні десятиліття XX ст. славістичну проблематику досліджували в Московському університеті богеміст О. Широкова, фахівці з південнослов'янських мов В. Гудков, Р. Усикова, О. Плотникова. Старослов'янські й давньоруські писемні пам'ятки вивчав Г. Хабургаєв, перу якого належить підручник «Старослов'янська мова». Авторами підручників із старослов'янської мови є професор О. Горшков, а також М. Ремньова. Деякі питання

слов'янських мов розглядали К. Горшкова, Б. Успенський, М. Шанський, який є головним редактором кількох томів «Етимологічного словника російської мови». Після переїзду з Мінська до Москви коло славістів Московського університету поповнив В. Журавльов, який є фахівцем з праслов'янської фонетики та етимології слов'янських мов.

Свідченням високого рівня розвитку славістики в МДУ було відкриття 1971 р. міжфакультетської кафедри слов'янських мов, яку очолювала Р. Усикова.

Після перенесення АН СРСР з Ленінграда до Москви й відновлення в її структурі Інституту слов'янознавства (1947), а з 1968 р. Інституту слов'янознавства і балканістики, провідні позиції в розвитку радянської та російської славістики закріпили за собою академічні інститути гуманітарного спрямування АН СРСР. Крім профільного Інституту слов'янознавства і балканістики, активну роль у цьому процесі відіграють Інститут мовознавства та Інститут російської мови.

У середині XX ст. в академічних інститутах плідно досліджували проблеми слов'янської філології академіки Віктор Борковський (1900—1982) і Федот Філін (1908—1982). Вони займалися порівняльно-історичним вивченням східних та інших слов'янських мов, дослідженням пам'яток давньоруської писемності. Крім того, Ф. Філін багато уваги приділяв походженню східнослов'янських мов і народів.

Усебічно вивчають слов'янські мови, діалекти, писемні пам'ятки, проблеми етно- та глотогенезу слов'ян у профільному Інституті слов'янознавства і балканістики. Одним з його фундаторів був славіст, член-кореспондент Болгарської та Македонської АН Самуїл Бернштейн (1911—1997). Учений досліджував історію слов'янських мов і народів, діалектну основу їхніх літературних мов, слов'яно-романські зв'язки, питання лінгвогеографії, етнолінгвальні проблеми Карпат. Він автор праць «Сторінки з історії болгарської імміграції в Росію під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр.», «Нариси порівняльної граматики слов'янських мов», співавтор «Карпатського діалектологічного атласу», чотирьох випусків «Загальнокарпатського діалектологічного атласу». С. Бернштейн уклав «Болгарсько-російський словник» і першу програму курсу «Вступ до слов'янської філології» в СРСР.

До провідних славістів цього інституту належав академік Микита Толстой (1923—1996). Він відзначався глибокими етнокультурними й лінгвістичними знаннями про минуле й сучасне слов'ян, широким діапазоном філологічних поглядів, які ґрунтувалися на зібраному на Поліссі й півночі Росії, а також виявленому в писемних пам'ятках і фольклорі фактичному матеріалі. Йому належать праці «Слов'янська географічна термінологія. Семасіологічні етюди», «Історія і структура слов'янських літературних мов», «Мова й народна культура. Нариси із слов'янської міфології та етнолінгвістики» та ін. У співавторстві із С. Толстою та іншими колегами видав дослідження «Про завдання етнолінгвістичного вивчення Полісся», «Матеріали до поліського етнолінгвістичного атласу. Досвід картографування», а також започаткував 5-томне видання «Слов'янські старожитності. Етнолінгвістичний словник». У питанні про прабатьківщину слов'ян обстоював середньонаддніпрянську теорію.

Відомим індоєвропеїстом у сучасному мовознавстві є академік В'ячеслав Іванов (нар. 1929), який у своїх працях багато уваги приділяє історії слов'янських мов, походженню праслов'янської мови та її взаємозв'язкам з іншими давніми індоєвропейськими мовами. Він автор монографій «Загальноєвропейська, праслов'янська й анатолійська мовні системи», «Індоєвропейська мова та індоєвропейці. Реконструкція та історико-етимологічний аналіз прамови й протокультури» (у співавт. з Т. Гамкрелідзе) та ін. Продуктивною в галузі славістики є співпраця В. Іванова з академіком В. Топоровим, про що свідчать їхні спільні монографії «Слов'янські мовні моделюючі семантичні системи. Давній період», «Дослідження в галузі слов'янських старожитностей» та статті до наукових збірників, енциклопедичних словників «Міфологічний словник» і «Слов'янська міфологія» та ін.

До провідних учених у слов'янській філології належить академік Володимир Топоров (нар. 1928). Його наукові інтереси пов'язані з етимологією, лексикологією, ономастикою, лексикографією, лінгвогеографією слов'янських і балтійських мов, міжмовною та міжкультурною взаємодією слов'ян з іншими народами. Він автор сотень наукових праць і більше десятка монографій, частина з яких написана в співавторстві. Крім виданих разом з В. Івановим, важливими є такі: «Локатив у слов'янських мовах», «Лінгвістичний аналіз гідронімів Верхнього Подніпров'я» (у співавт. з О. Трубачовим), словник «Пруська мова», який вийшов кількома випусками, «Дослідження з етимології й семантики» та ін.

Молодим ученим в Інституті слов'янознавства і балканістики АН СРСР працював Владислав Ілліч-Світич (1934—1966). За кілька років наукової діяльності він устиг заявити про себе в слов'янському й загальному мовознавстві. В. Ілліч-Світич брав участь в укладанні першого «Македонсько-російського словника», до якого написав короткий нарис македонської граматики, видав монографію «Іменна акцентуація в балтійській і слов'янській». Філологічна ерудиція та лінгвістична інтуїція дали змогу молодому дослідникові ствердити в радянській науці ностратичну теорію, підкріплену конкретними реконструкціями у виданій після смерті вченого 3-томній праці «Досвід порівняння ностратичних мов». Цю теорію підтримало багато слов'янських компаративістів.

Структуралізм, який у західній лінгвістиці першої половини — середини XX ст. пройшов своє становлення й розквіт, у другій половині XX ст. дійшов до радянського мовознавства та слов'янської філології зокрема. В цьому напрямі продуктивно працював Ісаак Ревзін (1923—1974), який є автором книг «Метод моделювання й типологія слов'янських мов», «Сучасна структурна лінгвістика», «Структура мови як моделюючої системи».

Плідно вивчає фонологію і структуру складу в слов'янських мовах, слов'янські діалекти в зіставному аспекті Людмила Калнинь (нар. 1927). Вона автор праць «Розвиток кореляції м'яких і твердих приголосних у слов'янських мовах», «Зіставна модель фонологічної системи слов'янських діалектів» (у співавт.), «Спроба вивчення складу в слов'янських діалектах» (у співавт.), «Фонетична програма слова як простір фонетичних змін у слов'янських діалектах». Бере активну участь у підготовці «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу», розвиває теорію лінгвістичної географії, започаткувала видання серії «Дослідження зі слов'янської діалектології» (вид. 1—9).

В останні десятиліття різні аспекти слов'янських мов досліджували А. Залізняк, який вивчав слов'янський наголос і мову пам'яток писемності; Т. Ніколаєва, що займалася слов'янською інтонацією; Р. Булатова — фахівець у галузі сербохорватської мови; Л. Смирнов — дослідник словацької мови; богеміст Г. Нещименко та ін. Група науковців займалася аналізом давньослов'янських писемних пам'яток: Р. Цейтлін, О. Чешко, К. Ходова, Є. Деміна, І. Буніна та ін.

В Інституті слов'янознавства і балканістики розпочинав свою трудову діяльність випускник Дніпропетровського університету, академік Олег Трубачов (1930—2002). За час роботи в цьому інституті вчений видав дослідження з етимології слов'янських, балтійських та інших індоєвропейських мов, зі слов'янської та індоєвропейської ономастики, реконструкції праслов'янського словникового складу, етно- й глотогенезу слов'ян. У працях «Історія слов'янських термінів суспільного ладу» і «Походження назв домашніх тварин у слов'янських мовах» етимологічний аналіз відповідних тематичних груп лексики проведено в тісному зв'язку з історією слов'янської культури. Такий підхід зберігся й поглибився в дослідженні «Реміснича термінологія в слов'янських мовах», де поставлена проблема групової реконструкції сукупностей слів, об'єднаних спільністю культурного фону, виявлені ізоглоси праслов'янської мови та її діалектів. О. Трубачов здійснив порівняльно-історичне дослідження гідронімії Верхньої Наддніпрянщини (в співавт. з В. Топоровим) і Правобережної України («Назви річок Правобережної України»), в яких встановив етногенез давніх слов'ян та їхні контакти з балтами, іранцями, германцями, фракійцями, іллірійцями та іншими племенами. З 1963 р. виходить заснований і редагований ним збірник наукових праць «Етимологія». Він переклав з німецької мови і доповнив «Етимологічний словник російської мови» в 4-х т. М. Фасмера. З 1974 р. під керівництвом і за загальною редакцією О. Трубачова розпочалося видання багатотомного «Етимологічного словника слов'янських мов: Праслов'янський лексичний фонд», який знаходиться в центрі уваги всього мовознавчого світу. Вчений побачив вихід у світ 29 випусків (1974—2002) цієї глобальної праці та відредагував значну частину не опублікованих за життя рукописних матеріалів. Він згуртував навколо себе потужний колектив науковців, кожен з яких є відомою в славістиці особистістю і заслуговує на окрему увагу.

Друга частина наукової діяльності О. Трубачова пройшла в Інституті російської мови, де він завідував відділом етимології та ономастики. Справою життя продовжував залишатися «Етимологічний словник слов'янських мов», над яким у новому інституті трудився раніше сформований колектив. Паралельно вчений плідно працював над іншими актуальними проблемами славістики, індоєвропеїстики та етнолінгвістики. Він видав фундаментальну

монографію «Етногенез і культура найдавніших слов'ян: Лінгвістичні дослідження», низку праць з мовних реліктів на південній периферії слов'янства, індоарійських елементів у Північному Надчорномор'ї тощо. В питанні про прабатьківщину слов'ян схилявся до дунайської теорії.

Разом з академіком Трубачовим над укладанням «Етимологічного словника слов'янських мов» працювали інші провідні етимологи Росії, автори монографій і численних статей, більшість з яких лягла в основу цього багатотомного видання. Ще до переходу в Інститут російської мови АН СРСР тут успішно досліджувала проблеми етимології та історичного словотвору слов'янських мов, реконструкції праслов'янської лексики Жанна Варбот (нар. 1936), яка бере участь у підготовці словника від початку його видання. Вона — автор численних праць, основною з яких є монографія «Праслов'янські морфонологія, словотворення й етимологія».

До провідних фахівців у галузі слов'янської етимології належать Г. Клепикова — фахівець з етимології слов'янської лексики Балкано-Карпатського ареалу, Л. Куркіна — дослідник діалектної структури праслов'янської мови та історії формування південнослов'янських мов і діалектів, В. Меркулова — автор численних етимологій лексики праслов'янської та слов'янської мов, Л. Гіндін — дослідник індоєвропейської лексики та індоєвропейсько-малоазійських міжмовних зв'язків. Вагомі здобутки мають й інші співавтори етимологічного словника слов'янських мов, головним редактором якого після смерті О. Трубачова призначений російський мовознавець А. Журавльов. Етимологічні дослідження російської або інших слов'янських мов і діалектів здійснено в авторських працях кінця XX — початку XXI ст. Так, П. Черних видав 2-томний «Історико-етимологічний словник російської мови», а А. Анікін — «Досвід семантичного аналізу праслов'янської омонімії на індоєвропейському фоні» та «Етимологічний словник російських діалектів Сибіру. Запозичення з уральських, алтайських і палеоазійських мов».

Інші напрями слов'янської філології в другій половині XX — на початку XXI ст. досліджені М. Кондрашовим — автором підручника «Слов'янські мови», Л. Жуковською — автором праць «До історії буквеної цифири й алфавітів у слов'ян», «Типологія рукописів давньоруського мовного апраксосу XI—XIV ст. у зв'язку з лінгвістичним вивченням їх», В. Істріним — автором монографій «1100 років

слов'янської азбуки» і «Виникнення та розвиток письма», О. Молдованом, який вивчає історію східнослов'янських мов, лексикологію, палеографію і текстологію писемних пам'яток та ін. Традиційно активно видають тлумачні, історичні, перекладні та інші словники російської та інших слов'янських мов. Зокрема, російські мовознавці укладають багатотомні «Словник руської мови XI—XVII ст.», «Словник давньоруської мови», а разом із чеськими лінгвістами видали «Старослов'янський словник (за рукописами X—XI ст.)».

Крім мовознавців, істотно збагатили славістику своїми працями фольклористи й літературознавці університету та академічних інститутів Москви: П. Богатирьов, М. Кравцов, І. Голенищев-Кутузов, Д. Марков, С. Нікольський, А. Соловйова, С. Шерлаїмова, Ю. Богданов, О. Цибенко, І. Порочкіна, Л. Кишкіна, М. Живова, В. Злиднєва та ін.

Після сформування на початку XX ст. білоруської літературної мови і розв'язання її нагальних проблем у Б і л о р у с і відбулося становлення слов'янської філології. Її провідними центрами стали відкриті в 20-ті роки XX ст. в Мінську Білоруський університет (1921) й Академія наук БРСР (1929). У їх становленні та розвитку білоруської славістики активну участь взяли представники тих радянських республік, у яких ця галузь науки вже перебувала на високому рівні: наприклад, з України приїхали П. Бузук і Р. Кравчук, а з Росії М. Дурново і Т. Ломтєв. Щоправда, у міжвоєнний період білоруська славістика, як і радянська загалом, інтенсивно не розвивалася, бо фактично була забороненою. Крім того, в перші повоєнні роки була зруйнована її матеріальна база й доводилося майже заново створювати науково-дослідні інститути та вищі навчальні заклади.

Про відродження білоруської слов'янської філології в 50-ті роки XX ст. свідчить участь її представників у роботі IV Міжнародного з'їзду славістів, який відбувся 1958 р. в Москві. Зокрема, професор М. Булахов виступив з доповіддю «Розвиток білоруської літературної мови в XIX—XX ст. в її взаємозв'язках з іншими слов'янськими мовами», а його колега Л. Шакун білоруською мовою доповів на тему «Значення церковнослов'янської мови в розвитку білоруської літературної мови».

У середині 60-х років XX ст. після виділення сектору загального й слов'янського мовознавства в Інституті мовознавства ім. Я. Коласа АН БРСР та утворення кафе-

дри загального й слов'янського мовознавства в Білоруському університеті в республіці почали планомірну роботу з вивчення давніх і сучасних слов'янських мов та їхньої взаємодії між собою і з іншими індоєвропейськими й неіндоєвропейськими мовами. В цей час продуктивно досліджував фонетику праслов'янської мови В. Журавльов, який в останні десятиліття XX ст. працював у Московському університеті. Проблеми індоєвропейської компаративістики, праслов'янської фонетики й фонології, слов'яно-германських міжмовних контактів активно вивчав компаративіст В. Мартинов. Він автор праць «Слов'яно-германська лексична взаємодія найдавнішого періоду», «Праслов'янська й балто-слов'янська суфіксальна деривація імен», «Балто-слов'яно-італійські ізоглоси Lines (Лексичні синоніми)», «Становлення праслов'янської мови за даними слов'яно-іншомовних контактів», «Мова в просторі й у часі» та ін. Його колега по АН БРСР Г. Цихун спеціалізувався на дослідженні балканського мовного союзу й ролі в ньому слов'янських мов, що відображено в монографії «Типологічні проблеми балканського мовного ареалу» та в інших працях. В. Веренич організував вивчення польських говорів на території СРСР, а Б. Норман досліджував болгарську мову та граматичну типологію слов'янських мов. За час роботи в Мінську монографію «Слов'янська й індоєвропейська акомодація» видав В. Чекман, а Р. Кравчук досліджував фонетичні процеси праслов'янської та індоєвропейської прамов. Провідним істориком російської й східнослов'янських мов, дослідником загальнослов'янської проблематики в білоруській славістиці 60—70-х років був М. Булахов, якому належить видана білоруською мовою книга «Історія прикметників білоруської мови. Ч. 3. Лексикологічний нарис (Загальнослов'янська лексика)», бібліографічний словник у 3-х т. «Східнослов'янські мовознавці» та ін. Питання впливу церковнослов'янської мови на формування старобілоруської писемної плідно розробляли мовознавці А. Баханьков та А. Журавський, який з 1953 р. працював в Інституті мовознавства НАН Білорусі й очолював його у 1983—1988 рр. О. Булико є автором монографій: «Давні запозичення білоруської мови», «Лексичні запозичення в білоруській мові XIV—XVII ст.». Болгарську мову досліджував В. Карпов, польську — К. Гюлумянц, чеську — Б. Плотніков, словенську — Н. Мечковська та ін.

У 60-ті роки розпочинав свою наукову й педагогічну діяльність один з провідних білоруських славістів другої

половини XX — початку XXI ст., професор Білоруського університету Адам Супрун (1928—1999), який є фахівцем у галузі порівняльно-історичного й типологічного вивчення лексики та граматики слов'янських, праслов'янської, старослов'янської та полабської мов. Наприкінці 60-х років вийшли його праці «Про системне й статистичне представлення граматичних ізоглос слов'янського світу», «Слов'янські числівники: Становлення числівників як особливої частини мови», «Про німецький вплив на числівники в деяких слов'янських мовах». Наслідком багаторічних наукових спостережень стала монографія «Лексична типологія слов'янських мов». Він автор книги «Полабська мова», посібника «Вступ до слов'янської філології» — переробленого й доповненого видання аналогічного посібника, підготовленого вченим у співавторстві з О. Калютою.

Традиції діалектологічних досліджень у загальнослов'янському контексті розвивали в другій половині XX ст. М. Бірилло, А. Кривицький, Ф. Климчук та інші вчені, які брали участь у підготовці «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу». Професор М. Бірилло одночасно був одним із засновників білоруської ономастики, в галузі якої проводив порівняльно-історичні та типологічні дослідження власних назв слов'янських мов. Такою є одна з найперших його монографій «Білоруські антропонімічні назви в їхніх відношеннях до антропонімічних назв інших слов'янських мов (російської, української, польської)». Нині проблеми слов'янської ономастики досліджує провідний науковий співробітник НАН Білорусі В. Лемтюгова, яка у співавторстві з М. Бірилло написала працю «Функції та місце суфіксів з елементами -k-, -c-, -č- у слов'янській ойконімії», видала наукову брошуру «Формування східнослов'янської ойконімії у зв'язку з історією розвитку слов'янських типів поселення», виступила на IX Міжнародному з'їзді славістів з доповіддю «Зіставне (конфронтаційно-типологічне) вивчення лексики слов'янських мов». Вона є автором першого «Українсько-білоруського словника», одним із співавторів 2-томної енциклопедії «Слов'янська ономастика» та ін.

На початку XXI ст. активно вивчає актуальні проблеми білоруської та інших слов'янських мов О. Лукашанець — автор праць з порівняльної граматики та словотвору, один із співавторів колективної монографії «Порівняння сучасних слов'янських мов. Номінація» та ін.

Значною подією в білоруському й слов'янському мовознавстві став вихід «Етимологічного словника білоруської мови», перші вісім томів якого видані АН Білорусі з 1978 до 1993 рр., а після тривалої перерви на початку XXI ст. побачило світ ще чотири томи. Протягом трьох десятиліть над цим виданням, яке ще триває, працював великий колектив білоруських етимологів. Статті до перших восьми томів, які вийшли за редакцією В. Мартинова, готували: А. Міхневич, Р. Кравчук, І. Лучиць-Федорець, А. Супрун, Н. Івашина, Г. Цихун, Р. Малько та ін. З дев'ятого тому редактором етимологічного словника є Г. Цихун, а до творчого колективу його авторів поступово приєдналися В. Авілова, Я. Волкова, І. Кур'ян, М. Антропов та ін.

Зародившись у Мінську, білоруська славістика поширилася в інші наукові центри республіки. Так, у Гродно мовознавець В. Нікітевич досліджує лексику й словотвір слов'янських мов, проводить з цієї проблеми наукові конференції. У місцевому університеті читають курси із слов'янських мов і видають відповідні посібники.

Помітною є діяльність славістів у Гомельському університеті. Після переїзду з Інституту мовознавства АН Білорусі кафедрою білоруської мови тут завідував протягом 70—80-х років професор В. Аниченко, який був фахівцем з історії та взаємодії східнослов'янських мов. Він автор «Хрестоматії з історії білоруської мови» (ч. 1—2), «Словника мови Скорини» (т. 1—2), посібників зі східнослов'янських мов, монографії «Білорусько-українські писемно-мовні зв'язки». На кафедрі російського, загального й слов'янського мовознавства плідно займається вивченням слов'янської фразеології і відображених у ній етномовних та етнокультурних процесів професор В. Коваль. Багато мовознавчих славістичних проблем досліджує професор цієї кафедри Р. Козлова. Вона займається слов'янською та індоєвропейською компаративістикою, етимологією власних і загальних назв слов'янських мов, реконструкцією праслов'янської лексики, вивченням наслідків взаємодії слов'янських і неслов'янських мов. Їй належать монографії «Структура праслов'янського слова (Праслов'янське слово в генетичному гнізді)», «Білоруська і слов'янська гідронімія. Праслов'янський фонд» (у 3-х т.). У 2002 р. Р. Козлова започаткувала проведення міжнародних наукових конференцій з проблеми «Слов'янська ономастика в ареальному, етимологічному й хронологічному аспектах».

Помітний внесок у розвиток слов'янської філології зробили письменники та літературознавці Білорусі: П. Бровка, В. Івашин, І. Гуторов, В. Борисенко, М. Ларченко, О. Лойко, В. Рагойша, С. Александрович, І. Науменко, В. Тимофєєва, М. Лазарук, О. Адамович, І. Шабловська, Т. Кобржицька та ін.

Славістика розвивалася і в інших республіках СРСР та пострадянських державах, хоч відповідні дослідження здійснювали переважно окремі вчені. Так, одним з провідних славістів на пострадянському просторі є завідувач кафедри слов'янської філології Тартуського університету в Естонії академік О. Дуліченко — автор монографії «Слов'янські літературні мікромови: Питання формування й розвитку». У колишній столиці Казахстану Алмати плідно працював палеославіст М. Копиленко. «Словник балтизмів у слов'янських мовах» видала 1982 р. латиський мовознавець Ю. Лаучюте. Один з провідних литовських ономастів А. Ванагас активно вивчав балто-слов'янські міжмовні зв'язки на матеріалі давньої гідронімії, а інший литовський учений Е. Чекмонас є автором посібника «Вступ до слов'янської філології».

Західнослов'янська філологія

Не маючи належних умов для розвитку національного й слов'янського мовознавства до кінця Першої світової війни, західнослов'янські вчені зосередилися на вирішенні цих проблем по її закінченні. Так, коли в Радянському Союзі слов'янська філологія була заборонена як наука, що «сприяє фашизмові», в Польщі з новими силами розгорнули славістичну діяльність К. Нітш, Т. Лер-Сплавінський, Є. Курилович, В. Дорошевський, М. Рудницький, В. Ташицький, С. Йодловський, З. Клеменсевич, В. Курашкевич, З. Штібер, Ф. Славський, М. Карась, С. Урбанчик та ін.

Одним з найвідоміших польських славістів першої половини — середини XX ст. був Тадеуш Лер-Сплавінський (1891—1965). Серед його праць — «Спорідненість східнослов'янських мов», «Нарис граматики старослов'янської мови», «Полабська граматика», «Праслов'янська спадщина в лексиці сучасних слов'янських мов», «Нариси з історії розвитку й культури польської мови», «Про походження і прабатьківщину слов'ян», «Польська мова. Похо-

дження, становлення, розвиток», «Огляд і характеристика слов'янських мов» (у співавт.), «Розвідки і нариси з історії культури слов'ян», «Історична граматика польської мови» (у співавт.), «Історична граматика чеської мови» (ч. 1; у співавт.), «П'ятнадцять століть. Нариси з історії польської культури» та ін. За участю вченого і під його керівництвом почали видавати етимологічний словник полабської мови, було укладено нарис історії української мови, неодноразово перевидано граматику російської мови.

На міжвоєнні та повоєнні роки припадає діяльність таких польських славістів, як Станіслав Слонський (1879—1959), який досліджував дієслівний словотвір і синтаксичні явища в старослов'янській мові, видав старослов'янську граматику; Іван Зілинський (1879—1952), який вивчав історію та діалекти української мови, її взаємодію з польською літературною мовою та діалектами; Лешек Осовський (1905—1996) — автор праць «З діалектологічних досліджень з білорусько-українського пограниччя», «Про заміну праслов'янських груп *tort і *tert, *tolt і *telt у східнослов'янських мовах (Повноголосся)», «Новіші і давніші зв'язки Полісся з Волинню і Чорною Руссю», «Про проблему українсько-білоруського мовного кордону. Стан досліджень», «Діалектні білорусько-українські назви на -іса», «Новіші і давніші зв'язки Давидогородка з Чорною Руссю і Волинню»; Єжи Курилович (1895—1978) вивчав проблеми слов'янського наголосу, дієслівних категорій виду й часу, широко залучав матеріали слов'янських мов у працях з індоєвропейської компаративістики; Миколай Рудницький (1881—1978) на межі 50—60-х років опублікував фундаментальний двотомник з історії слов'янської та польської культур і мов «Праслов'янщина — Лехія — Польща»; Вітольд Дорошевський (1899—1976) був організатором і редактором одного з найповніших у слов'янській філології 11-томного словника польської мови; Зенон Клеменсевич (1891—1969) досліджував історію польської мови, основною його працею є 3-томна «Історія польської мови», у ній учений дослідив розвиток усієї системи польської мови у зв'язку з історією й культурою польського та інших слов'янських народів протягом трьох основних періодів; польський славіст Здислав Штібер (1903—1980), який починав свою діяльність у Львівському університеті, видав низку праць: «Польський і словацький вплив на лемківські говори», «Топономастика Лемківщини» (т. 1—2), 8-томний «Лінгвістичний атлас давньої Лемківщини», «Нарис порівняльної граматики слов'янської мов» (вип. 1—3), концептуальні статті, що увійшли до збірника «Мовний світ слов'ян» та ін. Популярним є його підручник «Порівняльна граматика слов'янських мов».

До провідних польських мовознавців другої половини XX ст. належать: Владислав Курашкевич (1905—1997), який досліджував історію та діалектологію польської мови, східнослов'янські писемні пам'ятки; Мечислав Карась (1924—1977), якому належать праці «Про народні говори Ряшівщини», «Маріан з Яслівськ. Лексикон слов'янсько-польський з року 1641. Dictinarum slavo-polonicum» (у співавт.); Станіслав Урбанчик (1909—2001), який відомий численними працями з історії польської мови, слов'янської та індоєвропейської компаративістики; Кароль Дейна (1911—2004) — автор досліджень польських, українських, чеських, словацьких діалектів, міжмовних і міждіалектичних слов'янських зв'язків та ін.

Про високий рівень розвитку слов'янської філології в Польщі свідчить вихід у світ низки етимологічних словників з національної, праслов'янської та інших слов'янських мов. У другій половині XX ст. етимологічну лексикографію на новий рівень підняв Францишек Славський (1916—2001). Ним видано п'ять томів багатотомного «Етимологічного словника польської мови», який у повному обсязі не побачив світ через керівництво автором іншим фундаментальним виданням — «Праслов'янським словником». За редакцією вченого до початку XXI ст. вийшло друком вісім томів цієї колективної праці, завершення якої поки що затримується. В цей час видано шість томів «Етимологічного словника мови полабських слов'ян» К. Полянського. Наприкінці XX — на початку XXI ст. побачили світ: «Етимологічний словник польської мови» А. Баньковського; «Новий етимологічний словник польської мови» К. Длугош-Курчабової; «Етимологічний словник польської мови» В. Борися, чотири томи «Етимологічного словника кашубської мови» В. Борися і Г. Поповської-Таборської.

Значну увагу наприкінці XX — на початку XXI ст. приділяють у Польщі вивченню фонетичної, лексичної, словотвірної та граматичної систем сучасних слов'янських мов. Зокрема, 2000 р. вийшов т. 1 «Конфротативної граматики слов'янських мов» В. Пянки та Е. Токажа, в якій розглянуто проблеми слов'янської фонології, морфонології та

окремих частин мови; т. 2, підготовлений В. Пянкою, охоплює всю морфологію слов'янських мов. Питання фонетики й фонології, морфонології, морфології, синтаксису, літературних мов і письма висвітлено в книзі Г. Далевської-Грень «Слов'янські мови». Активно вивчають міжмовні та міждіалектні зв'язки, зокрема польсько-українські, польсько-білоруські та інші, В. Вітковський, М. Лесів, М. Юрковський, Я. Рігер, М. Кондратюк, Г. Фонтанський, А. Фаловський та ін. Вагомий внесок у розвиток польської славістики зробили літературознавці С. Пігонь, Ю. Кжижановський, К. Віка, Б. Бялокозович, М.-Р. Маєнова, В. Мокрий та ін.

Чехословацька славістика активно розвивалася і в міжвоєнні роки. Як і раніше, провідні позиції зберігала Прага, в якій слов'янську філологію започаткував Й. Добровський. Тут протікала діяльність таких палеославістів, як Й. Вайс (1865—1959), який вивчав пам'ятки старослов'янської писемності та глаголичного хорватського середньовіччя, започаткував і до 50-х років продовжував разом з Й. Курцем видання Ассеманійового євангелія (1929—1955); Олдржих Гуйєр (1880—1942) — фахівець з історії слов'янського відмінювання, автор «Вступу до історії чеської мови», в якому значне місце посідає характеристика праслов'янських і давніх західнослов'янських мовних процесів, співредактор чеського журналу «Славія»; Мілош Вайнгарт (1890—1939) — дослідник старослов'янської мови, організатор журналу «Візантієславіка», у якому друкували дослідження із слов'яно-візантійських мовних і культурно-історичних зв'язків.

У Празі було засновано Слов'янознавчий інститут, Український вільний університет, Слов'янську бібліотеку. Світову славу слов'янському і загальному мовознавству принесла діяльність у міжвоєнні роки Празького лінгвістичного гуртка. До цього гуртка упродовж 20—50-х років входили фахівці з різних країн і напрямів мовознавства, серед яких переважали представники структурально-функціональної лінгвістики (В. Матезіус, В. Скалічка, М. Трубецькой, Б. Гавранек, Р. Якобсон, Ф. Травнічек та ін.). Частина з них приділяла значну увагу слов'янській проблематиці (Б. Гавранек, М. Трубецькой, Р. Якобсон) або переважно нею займалася (наприклад, український мовознавець В. Сімович).

З місцевих представників Празького лінгвістичного гуртка дослідженням проблем слов'янської філології найактивніше займався Богуслав Гавранек (1893—1978). У межах концепції функціональної лінгвістики він вивчав культуру слов'янських мов, розвиток і взаємодію їхніх літературних форм. У 20—30-ті роки учений досліджував дієслівну категорію стану в слов'янських мовах, за результатами чого була опублікована 2-томна праця. Він написав коротку чеську граматику, був головним редактором і співавтором 4-томного «Словника чеської літературної мови».

Чехословацький славіст Йозеф Курц (1901—1972) опублікував підручник старослов'янської мови, започаткував у Чехословаччині видання багатотомного «Словника старослов'янської мови» (з 1958), написав десятки статей з проблем старослов'янської мови, старослов'янського синтаксису, артикля, морфології прикметників та ін. До його соратників належать Ф.-В. Мареш, Р. Вечерка, Е. Благова, З. Гауптова, М. Бауерова, С. Геродеса та ін. З-поміж них особливо виділяється К. Горалек, який мав енциклопедичні знання з історії та сучасного стану слов'янських мов, фольклору й художньої літератури. Він є автором відомої в славістиці монографії «Вступ до вивчення слов'янських мов» та інших теоретичних праць.

Етимологічні студії в Чехословаччині повоєнних десятиліть очолив компаративіст Вацлав Махек (1894—1965), відомий у слов'янському й загальному мовознавстві насамперед як автор «Етимологічного словника чеської та словацької мови» і створеного на його основі «Етимологічного словника чеської мови». У той самий час у цій галузі працювали інші чеські славісти. Ще 1952 р. Ф. Копечний та Й. Голубий видали «Етимологічний словник чеської мови», а пізніше Ф. Копечний підготував «Етимологічний словник слов'янських мов. Граматичні слова і займенники» (т. 1—2). Започаткований ним етимологічний аналіз слів за лексико-граматичним угрупованням (прийменників, часток, займенників) продовжили його молодші наступники В. Шаур, Е. Павлова та ін. 1989 р. в Празі розпочато видання «Етимологічного словника старослов'янської мови», а 2001 р. вийшов з друку «Чеський етимологічний словник» Й. Рейзека. Велике значення для розвитку слов'янської філології мають дослідження з історії чеської та словацької мов, їхніх діалектів й ономастики, а також з проблем етно- та глототенезу слов'ян, взаємодії слов'янських діалектів і літературних мов, розвитку славістики. В цих напрямах у другій половині XX ст. працювали

чеські мовознавці В. Шмілауер, Д. Кранжалов, С. Утешений, Л. Копецький, Я. Бауер, В. Барнет, М. Докуліл, І. Марван, Я. Петр, А. Куримський та ін.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. славістичні традиції в Чехії розвивають: Ф. Вимазал — автор кількох підручників з різних слов'янських мов; О. Мартинцова — один із співавторів колективної монографії «Компарація сучасних слов'янських мов. Словотворення. Номінація» (т. 1); Р. Шрамек — провідний чеський ономаст, автор монографії «Вступ до сучасної ономастики», співавтор 2-томної енциклопедії «Слов'янська ономастика», член Міжнародного комітету ономастів; Г. Белічова — автор підручника «Нарис порівняльної морфології слов'янських літературних мов»; О. Лешка — автор книг «Зіставне дослідження української, чеської та російської мови», «Мова, її структура і функції та відновлення діяльності», співавтор фундаментальної «Російської граматики» (т. 1—2); Й. Андерш — після завідування сектором слов'янських мов в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАНУ з 1992 р. працює на кафедрі славістики Оломоцького університету, автор праць «Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах», «Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською», науково-популярної книги «Українська мова серйозно та весело» (для чехів), співавтор 2-томного «Чесько-українського словника»; Р. Шишкова — провідний науковий співробітник Чеської АН, Слов'янського інституту в Празі, член редколегії «Чесько-українського словника» (т. 1—2), упорядник і редактор «Українсько-чеського словника» (т. 1—2) та ін.

До поділу Чехословаччини на дві держави словацька славістика розвивалася у тісній взаємодії з чеською або ж у зв'язку з вивченням історії та діалектів словацької мови. Зокрема, словацький лінгвіст Ян Станіслав (1904—1977) створив 5-томну працю «Історія словацької мови» (1956—1977), в якій значне місце відведено мовному та етнокультурному розвиткові словаків на загальнослов'янському тлі. Він є автором праць зі старослов'янської мови (в рукописі залишився його підручник зі старослов'янської мови), словацьких діалектів і літературної мови. Питаннями слов'янської компаративістики займалися: Ш. Ондруш — відомий етимолог, автор посібника «Вступ до славістики»; Р. Крайчович — автор книги «Словацька та інші слов'янські мови. Праслов'янський генезис словацької»; Я. Доруля — автор низки праць з мовних словацько-слов'янських взаємозв'язків; П. Бунганич — укладач «Словацько-українського словника» (1985), автор кількох діалектологічних розвідок, перекладач та ін.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. проблеми слов'янської діалектології, ономастики, міжмовних і міждіалектних зв'язків тощо досліджують: В. Латта — автор праць «Словацько-українська мовна межа», «До проблеми дослідження культури, побуту, мови українського населення Східної Словаччини», «Атлас українських говорів Східної Словаччини»; З. Ганудель — автор праць «Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини» (т. 1—2), співавтор «Загальнокарпатського діалектологічного атласу» (вип. 1—5); М. Штець — професор Пряшівського університету ім. П. Шафарика, автор праць «Літературна мова Закарпаття і Східної Словаччини», «Літературна мова українців Чехословаччини», «Вступ до старослов'янської та церковнослов'янської мов» та ін.; В. Бланар і М. Майтан — відомі словацькі історики мови, діалектологи та ономасти, дослідники словацьких власних назв і говорів у зв'язку з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами, співавтори 2-томної енциклопедії «Слов'янська ономастика» та ін.

Слов'янські літератури в Чехії та Словаччині вивчали Ф. Вольман, К. Крейчи, Я. Мукаржовський, Ю. Долanський, С. Вольман та ін.

Південнослов'янська філологія

У міжвоєнні роки південнослов'янська славістика не відзначалася особливо бурхливим розвитком, оскільки затяжна колонізація більшості південних слов'ян негативно позначилася на розвиткові їхніх мов, літератур і культур. Проблеми слов'янської філології досліджували, головним чином, у зв'язку з вивченням рідних мов. Особливо помітно це було на прикладі тих народів, які протягом кількох століть перебували під турецьким гнітом.

У болгарському мовознавстві середини XX ст. у зв'язку з вивченням проблем національної мови питання слов'янської філології порушували такі вчені, як Кирило Мірчев (1902—1975) — дослідник історії болгарської мови, давньоболгарських писемних пам'яток

(зокрема, Енінського Апостола), кирило-мефодіївської проблематики; Стойко Стойков (1912—1969) — фонетист, діалектолог, один з укладачів «Болгарського діалектологічного атласу» і «Загальнослов'янського діалектологічного атласу»; Любомир Андрейчин (1910—1975) — фахівець з граматики болгарської літературної мови, особливостей її розвитку у зв'язку з деякими процесами в інших слов'янських і неслов'янських мовах та ін.

У цей час і в наступні десятиліття проводяться дослідження зі слов'янської та індоєвропейської компаративістики. В роки Другої світової війни вийшла праця «Характеристика спільних ознак у болгарській і східнослов'янських мовах» болгарського славіста Івана Лекова (1904—1978). У повоєнний період він видав низку досліджень з типології та розвитку лексики, фонетики, словотвору і граматики слов'янських мов, проаналізувавши спільні та специфічні ознаки в їхніх системах.

Представником болгарського порівняльно-історичного і зіставного мовознавства XX ст. був академік Владимир Георгієв (1902—1986). Він є автором фундаментальної книги «Догрецьке мовознавство», в якій дослідив проблеми давніх індоєвропейських мов Балканського півострова. Особливу увагу слов'янським мовам у зв'язку з іншими індоєвропейськими мовами приділено в його праці «Дослідження порівняльно-історичного мовознавства». У монографії, присвяченій фракійській мові, учений дослідив проблему розвитку давніх індоєвропейських мов на Балканах і деякі питання славістики. Він започаткував також видання багатотомного «Болгарського етимологічного словника» і був відповідальним редактором перших трьох томів.

«Етимологічний словник болгарської мови» став тим глобальним проектом, який мобілізував у Болгарії усіх провідних представників слов'янської та індоєвропейської компаративістики. Крім В. Георгієва, серед його перших авторів були І. Гилибов, Й. Заїмов, С. Ілчев — дослідники слов'янської етимології, ономастики та діалектології, слов'яно-балканських міжмовних зв'язків, писемних пам'яток давньоболгарської (старослов'янської) мови.

Провідним болгарським славістом другої половини XX ст. був академік Светомир Іванчев (нар. 1920). Йому належать праці зі слов'янського дієслова, словотвору, типології та ономастики слов'янських мов. С. Іванчев був одним з укладачів «Болгарського словника рим».

Земля болгарського народу стала місцем розквіту старослов'янської писемності та культури X—XI ст. Історична пам'ять про перших просвітителів і фундаторів слов'янського письма не переривалася навіть у тяжкі часи багатовікового мусульманського поневолення. Тому природним є науковий інтерес болгарських учених до пам'яток старослов'янської писемності та кирило-мефодіївської проблематики. У середині та в другій половині XX ст. цими питаннями займалися Іван Гошев (1886—1965), Христо Кодов (1901—1982), Іван Дуйчев (1907—1986), Еміль Георгієв (1910—1982) та ін. Вони досліджували, публікували, в сучасному оформленні перевидавали, пропагували в Болгарії та за її межами пам'ятки старослов'янської і староболгарської писемності. Болгарські славісти є провідними фахівцями у питаннях старослов'янської палеографії.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. активізувалися дослідження зі слов'янської компаративістики, історії та взаємодії слов'янських мов і діалектів. До відомих сучасних провідних славістів належать: Л. Димитрова-Тодорова — автор численних праць з етимології, історичного словотвору, ономастики й діалектології болгарської та інших слов'янських мов; Л. Селімський — автор підручника «Слов'янські мови», монографії про старослов'янські та християнські імена в болгарському іменнику, співавтор (разом з Л. Димитровою-Тодоровою) енциклопедії «Слов'янська ономастика» та ін.

Питанням старослов'янсько-болгарської писемності, літератури й культури, давніх і сучасних міжслов'янських зв'язків багато уваги приділяли і болгарські літературознавці, які зробили помітний внесок у розвиток слов'янської філології XX ст.: К. Куєв, В. Велчев, С. Русакієв, П. Динеков, Б. Ангелов та ін.

Філологія інших південнослов'янських народів розвивалася в міжвоєнні роки в Королівстві сербів, хорватів і словенців, потім Югославії (1929), в повоєнні роки — ФНРЮ та СФРЮ (1963), а в 90-ті роки XX — на початку XXI ст. — в незалежних південнослов'янських країнах. У середині XX ст. у сербській славістиці провідну роль продовжував відігравати О. Белич, який у повоєнні роки став президентом Сербської АН. У Хорватії активно працював індоєвропеїст, романіст, германіст і славіст Петар Скок (1881—1956). Займаючись дослідженням історії слов'янських, романських і германських мов переважно в умовах їхньої взаємодії на Балканах, учений основні зусилля спрямував на укладання «Етимоло-

гічного словника хорватської або сербської мови» в 4-х т., який було видано після смерті автора в 1971—1974 рр.

У Словенії одночасно з О. Беличем і П. Скоком активну філологічну роботу здійснював Фран Рамовш (1890—1952). В умовах відродження південнослов'янських мов і культур учений досліджував проблеми словеністики, але в його працях з місцевої діалектології та історії словенської мови значну увагу приділено іншим слов'янським діалектам і літературним мовам. Саме Ф. Рамовш розпочав роботу з підготовки етимологічного словника словенської мови. Однак передчасна смерть завадила дослідникові втілити цю ідею в життя.

Академік Франце Безлай (1910—1993) займався питаннями словенської мови, з фонетики якої написав підручник, а лексикографію і граматику досліджував в окремих статтях. Однак справою його життя стали етимологічні дослідження загальної та пропріальної лексики словенської мови (два томи етимологічного аналізу гідронімії Словенії), експериментальний випуск невеликого за обсягом етимологічного словника словенської мови, 1-й том «Етимологічного словника словенської мови». До кінця життя вчений видав ще два томи цього словника, робота над яким продовжується й нині.

Найменші традиції в галузі сучасної слов'янської філології мала Македонія, хоч саме вона була одним з осередків зародження слов'янської писемності та культури. У другій половині XX ст. найпомітнішою тут була діяльність академіка Блаже Конескі (1921—1993), який досліджував історію македонської мови та її діалекти.

Проживання на території Югославії кількох слов'янських народів спричинилося до того, що більшість філологічних праць учених цієї країни була за своєю суттю славістичною. Зокрема, дослідники історії національних мов і діалектів часто змушені були залучати взаємопов'язані матеріали з інших мов і встановлювати їхнє походження. Це характерно для фонологічних, діалектологічних і лексикографічних праць П. Івича, граматичних досліджень М. Івич, топонімічних та історико-етимологічних студій В. Михайловича, діалектологічних, компаративістичних і лексикографічних видань Т. Лопаря та Я. Ріглера тощо.

Вивчаючи окремі південнослов'янські мови та зв'язки між ними, югославські філологи все більше уваги приділяли загальнослов'янським проблемам. Об'єктом досліджен-

ня в цей час вони обирали пам'ятки старослов'янської писемності (В. Мошин, Ф. Гривень, М. Павлович, Ф. Томшич, Й. Погачник, Я. Зор, Х. Поленакович та ін.), взаємодію слов'янських літературних мов (Д. Брозович, М. Кочиш), індоєвропейську та слов'янську компаративістику (С. Шкерль, К. Оштир, Б. Чоп, Х. Барич та ін.), структурні рівні слов'янських мов. Фахівцем у галузі порівняльної граматики слов'янських мов був професор Белградського університету Радосав Божкович (1907—1983). Йому належить монографія «Основи порівняльної граматики слов'янських мов: Фонетика й словотвір».

Активно в колишній Югославії вивчали східнослов'янські мови й літератури та зв'язки з ними південнослов'янських мов і літератур. Центром таких досліджень стало сербське місто Новий Сад. У місцевому університеті досліджують сербсько-українські зв'язки літературознавці В. Єрчич та С. Рашкович, мовознавці Б. Терзич, Б. Станкович, Л. Попович та ін. Загальнослов'янську проблематику досліджували літературознавці Й. Бадалич, Б. Крефт, А. Слодняк, Б. Марков, Б. Патерну та ін.

У сучасних південнослов'янських державах, що раніше входили до складу Югославії, славістика продовжує інтенсивно розвиватися в національних академіях наук та університетах. Прикладом активної участі мовознавців із цих країн у загальнослов'янських проектах є 2-томна енциклопедія «Слов'янська ономастика», співавторами якої стали П. Шимунович (Хорватія), М. Грկович, З. Павлович (Сербія), М. Коробар-Белчева (Македонія), С. Торкар та ін. (Словенія). Лише в Чорногорії, яка нещодавно набула статусу незалежної держави (2006), такі інституції ще не створено і славістичні дослідження належним чином не організовано.

Зарубіжна слов'янська філологія

У першій половині XX — на початку XXI ст. слов'янська філологія значно розширила свою географію. Вона традиційно розвивається в містах колишніх імперій (наприклад, у Відні), не втрачає актуальності в тих країнах, де слов'яни є автохтонами (наприклад, у Німеччині) або компактно проживають на землях інших народів (переважно в пострадянських країнах), зміцнює свої позиції в місцях еміграції слов'янських народів (США, Канада, Франція, Італія

та ін.), викликає інтерес у нових економічних і політичних партнерів слов'янських країн (членів ЄС, Японії тощо).

Історичне проживання на сучасних німецьких землях серболужичан і нащадків полаб'ян, а також демократизація суспільства спочатку у ФРН і НДР, а потім в об'єднаній Німеччині спричинилися до того, що тут сформувалося кілька центрів слов'янської філології і діяло багато славістів. Провідним німецьким славістом першої половини — середини XX ст. був мовознавець Макс Фасмер (1886—1962). Ще до Першої світової війни він викладав у кількох університетах Росії і вивчав слов'яно-грецькі міжмовні зв'язки. У міжвоєнний період учений працював у Німеччині. За редакцією М. Фасмера виходив аналогічний часопис німецькою мовою «Часопис із слов'янської філології», в якому друкували найрізноманітніші статті порівняльно-історичного, типологічного та описового характеру, пов'язані зі слов'янською проблематикою. Особливе місце у його працях займали питання походження лексики слов'янських мов, історії розселення слов'янських, іранських, балтійських та фінно-угорських народів у Центральній і Східній Європі. Досліджуючи їх, учений дійшов висновку про середньонаддніпрянську прабатьківщину слов'ян. Незважаючи на фашистську владу і перебування в стані війни Німеччини з іншими країнами, насамперед слов'янськими, філолог не припиняв займатися питаннями славістики, працював над збиранням матеріалів і підготовкою до видання етимологічного словника російської мови. Під час воєнних бомбардувань більшу частину цих матеріалів було знищено, і вченому довелося їх відновлювати в повоєнний період.

У повоєнні роки основні зусилля німецького мовознавця були пов'язані з підготовкою і виданням кількох фундаментальних словників російської мови: «Етимологічний словник російської мови» в 4-х т., «Словник російських назв вод» в 3-х т., а також підготовлений за його участю та виданий після смерті вченого «Словник російських географічних назв» у 10-ти ч.

Сучасниками М. Фасмера були німецькі компаративісти Рейнгольд Траутманн (1881—1951) і Пауль Дільс (1883—1963). Р. Траутманн — автор «Балто-слов'янського словника», в якому представлена спільна для слов'янських і балтійських мов лексика, 3-томного дослідження слов'янських місцевих назв на території Німеччини, книги «Слов'янські народи й мови», короткої граматики російської мови та ін. П. Дільс видав ґрунтовну граматику

старослов'янської мови, низку праць з історії слов'янських мов та їхньої взаємодії з іншими індоєвропейськими мовами.

У другій половині XX ст. питаннями слов'янської філології в НДР активно займалися: Г.-Г. Більфельдт, який вивчав слов'яно-германські міжмовні зв'язки, зокрема німецькі запозичення в серболужицькій мові та давні слов'янізми в німецьких говорах; Г. Шустер-Шевц, якому належать 2-томна граматика верхньолужицької мови, публікації писемних пам'яток серболужицької мови, «Історико-етимологічний словник верхньо- і нижньолужицької мови»; К. Гутшмідт, який у своїх порівняльно-історичних дослідженнях широко використовував матеріали слов'янських мов різних груп, активно вивчав етномовні процеси в карпатському регіоні; Р. Ружичка — фахівець з проблем старослов'янських дієприкметників та їх взаємовідношення з відповідними одиницями в грецькій мові, дослідник слов'янських мов з позицій структурної лінгвістики; Ф. Гінце, який вивчав кашубську й полабську мови, продовжив видання розпочатого Ф. Лоренцем «Поморського словника»; Л. Еккерт — дослідник давньослов'янського іменного відмінювання, походження праслов'янської мови та балто-слов'янських етномовних зв'язків; Е. Ейхлер — фахівець зі слов'янської ономастики і слов'яно-германських міжмовних зв'язків та ін. Провідними центрами слов'янської філології в НДР були університети Лейпцига, Берліна, Єни, Грейфсвальда.

У ФРН славістика розвивалася в Боннському, Кельнському, Мюнхенському, Гамбурзькому, Гейдельберзькому та інших університетах. У другій половині XX ст. проблеми слов'янських мов і літератур тут розробляли: Е. Кошмідер — дослідник граматичної структури слов'янського дієслова, фонетичної системи давніх слов'янських мов, давньослов'янських пам'яток музичної літератури; Р. Олеш — автор праць з полабської та кашубської мов, історії слов'янської філології; Л. Садник і Р. Айтцетмюллер, які після переїзду до Німеччини з Австрії видали старослов'янський словник, «Порівняльний словник слов'янських мов» (т. 1), сприяли перевиданню кількох пам'яток слов'янської писемності тощо; Е. Френзель — автор литовського етимологічного словника, в якому важливе місце займає спільна для балтійських і слов'янських мов лексика; Г. Бройєр, який продовжував розпочате М. Фасмером видання зводу російської ономастики й опублікував граматику слов'янських мов; Ф. Шульц — автор праць зі слов'янсь-

кої етимології та граматики, слов'яно-балтійських міжмовних і культурних зв'язків та ін.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. в об'єднаній Німеччині продуктивно діють старі славістичні центри, серед яких особливо помітними є університети в Берліні, Мюнхені, Лейпцигу, Сербський інститут у Будишині. Так, проблеми слов'янської ономастики в Німеччині продовжує досліджувати Е. Ейхлер, який разом з Ю. Удольфом, В. Вензелем і польською дослідницею Е. Жетельською-Фелешко підготував статті про власні назви лужичан, а Е. Фостер — полаб'ян до енциклопедії «Слов'янська ономастика» (т. 1—2). Ю. Удольф, крім того, є автором монографії зі слов'янської гідронімії карпатського регіону, в якій він висловлює думку про знаходження прабатьківщини слов'ян саме в цьому регіоні. Сучасні німецькі славісти беруть активну участь і в інших загальнослов'янських проектах, колективних монографіях, збірниках тощо. Зокрема, співавторами 1-го тому із серії «Компарація сучасних слов'янських мов» є К. Манневітц (Інститут славістики, Росток), А. Нагурко (Інститут славістики Берлінського університету), А. Погончова (Сербський інститут у Будишині), Й. Раеке (Тюбінген), Я. Шолцина (Сербський інститут).

Після завершення Першої світової війни значно ослабли позиції А в с т р і ї в різних сферах суспільної діяльності, в т. ч. і в славістиці. Однак закладені Ф. Міклошичем та В. Ягичем традиції слов'янської філології у Відні й досі підтримують в столиці та інших містах Австрії (Граці, Клагенфурті, Інсбруці). У Віденському університеті читав лекції зі слов'янських мов і досліджував проблеми слов'янської філології один з лідерів Празького лінгвістичного гуртка М. Трубецькой. Тут учений підготував старослов'янську граматику, у якій докладно проаналізував фонетичну й граматичну системи старослов'янської мови.

У другій половині XX ст. у Віденському університеті слов'янські мови досліджували Й. Хамм, В. Мареш, О. Ісаченко, Г. Невекловський, С. Хафнер, Й. Прунч, Г.-Х. Фольтер та ін. З 1950 р. виходить «Віденський славістичний щорічник», а з 1975 р. — «Віденський славістичний альманах». Інститут славістики ім. Ф. Міклошича при Віденському університеті періодично видає збірники наукових праць зі слов'янської філології, проводить семінари й конференції тощо. В Інсбруці проблемами слов'янської філології нині плідно займаються І. Онгайсер і Г. Вайнбергер.

Високий рівень розвитку слов'янської філології впродовж XX ст. зберігався і у Ф р а н ц і ї. У міжвоєнний період заявив про себе французький славіст Анре Вайян (1890—1977), видавши разом з А. Мейє сербохорватську граматику. А. Вайян досліджував також пам'ятки старослов'янської писемності, частину з яких у копіях XIII—XIV ст. видав. Протягом майже трьох десятиліть після Другої світової війни вчений працював над підготовкою і виданням багатотомної порівняльної граматики слов'янських мов, основу якої становить розгляд морфологічних особливостей слов'янських мов. У світ вийшло п'ять томів цієї капітальної праці у семи книгах.

У міжвоєнні та повоєнні роки над проблемами слов'янської філології продовжували працювати Л. Больо й А. Мазон, який мав широкий славістичний кругозір. Між двома світовими війнами у Франції розпочинав свою діяльність славіст Борис Унбегаун (1898—1973), більшу частину праць якого присвячено дослідженню історії антропонімів російської мови, відмінюванню першої половини XVI ст., історії слів та виразів, особливостям російського віршування, а також питанням розвитку слов'янських літературних мов і слов'янської ономастики. Історію польської мови у зв'язку з іншими слов'янськими мовами вивчав Анрі Граппен (1881—1959), а питання слов'янського синтаксису — Люсьєн Теньєр (1893—1953), який після Першої світової війни видав докладний атлас уживання двоїни в словенських діалектах.

У другій половині XX ст. французьку славістику розвивали: Ж. Лепісьє, який досліджував тексти давньослов'янських писемних пам'яток; Е. Деко — дослідник польської мови у зв'язку з іншими слов'янськими, фахівець із застосування в різних слов'янських мовах шрифту для сліпих; Р. Бернар — вивчав переважно болгарську мову та літературу; Ж. Вейран — дослідник болгарського й російського синтаксису; М. Вей — займався чеською та словацькою мовами; П. Гард — дослідник слов'янської акцентуації; Ж. Жоанне — вивчав проблеми історії слов'янських мов і питання давньослов'янських перекладів та ін.

Традиції вивчення слов'янських мов і літератур продовжують розвивати в Скандинавських країнах. У Ш в е ц і ї славістика стала важливою науковою галуззю в університетах Стокгольма, Гетеборга, Лунда, Уппсали. Так, шведський славіст Ріхард Екблом (1874—1959) у міжвоєнні та повоєнні роки активно займався вивченням

історичної фонетики слов'янських мов, зокрема звукосполук з плавними, балто-слов'янських міжмовних зв'язків.

У другій половині XX ст. одним з провідних слов'янських етимологів став Г. Якобсон, який вивчав також слов'яно-германські генетичні зв'язки, історію та сучасний стан слов'янських мов. Проблеми старослов'янської граматики, східнослов'янські писемні пам'ятки в цей час досліджував А. Шоберг. Загальні та часткові проблеми слов'янської філології розв'язували Г. Гуннарсон, Н.-А. Нільссон, Н. Телін, Ю. Трипуцька, К.-О. Фальк та ін.

Помітною в XX ст. є норвезька славістика. Її найяскравішим представником був компаративіст Християн Станг (1900—1977). Свою діяльність він розпочинав ще в 20-ті роки дослідженням окремих проблем балтійських мов. У 30-ті роки учений зосередив увагу на історії східнослов'янських мов і балто-слов'янських міжмовних зв'язків. Він видав кілька праць, присвячених західноруському діловому мовленню у Великому князівстві Литовському, які мали важливе значення для вивчення історії білоруської та української мов. У повоєнні роки вийшло його ґрунтовне дослідження російської друкованої книги середини XVII ст. «Учення й хитрість ратної будови». В останні два десятиліття життя вчений переважно досліджував проблеми слов'янської, балтійської та германської компаративістики. Ним видано низку статей, книгу про слов'янське й балтійське дієслово, «Порівняльну граматику балтійських мов», працю з лексичних відповідників у слов'янських, германських і балтійських мовах та ін. Проблемами слов'янської філології в Норвегії у цей період займалися також А. Галліс, Г. Хейтс, С.-С. Лунден та ін. З 1955 р. скандинавські славісти видають щорічник «Скандо-Славіка».

Зі Скандинавськими країнами пов'язана діяльність у роки Другої світової війни Р. Якобсона, який 1939 р. виїхав до Данії, потім Норвегії та Швеції, а звідти на постійне проживання перебрався до США.

Починаючи з першої половини XX ст., Данія стає одним із світових центрів структурної лінгвістики на чолі з Луї Єльмслевим (1899—1965), тому проблеми порівняльно-історичного мовознавства, зокрема слов'янської компаративістики, тут вивчали відносно мало. На цьому тлі у міжвоєнні й повоєнні роки продовжував свої дослідження з індоєвропейської компаративістики, порівняльної морфології та фонології індоєвропейських, семітських і фінно-угорських мов данський лінгвіст Хольгер Педерсен (1867—

1953). Адольф-Стендер Петерсен (1893—1963) є автором праць зі слов'янської етимології, германо-слов'янських мовних і культурних зв'язків. Серед інших данських славістів другої половини XX ст. відомі Г.-Х. Сьорьонсен — дослідник проблем слов'янського дієслова; К.-Р. Шмідт, який вивчав соціальну термінологію в давньоруських літописах; Г. Свене — автор перекладу «Повісті временних літ», праць зі словенської та сербсько-хорватської мов; К. Йордаль — дослідник грецизмів у старослов'янській мові; А. Кристнесен — фахівець з питань історії та теорії російської мови.

Славістичні проблеми досліджували і у Великій Британії. Закладені В.-Р. Морфіллом основи слов'янської філології в Оксфордському університеті в повоєнні роки розвивав переважно на російськомовному матеріалі Б. Унбегаун. Різні аспекти слов'янських мов і міжмовних зв'язків досліджували Г. Лімінг, Дж. Стоун, А. Мак-Міллін, С. Акінер, Дж.-Дж. Корбет та ін.

У повоєнні роки відбулося значне пожвавлення славістичних студій і зміцнення відповідних центрів у Румунії та Угорщині. У першій половині — середині XX ст. значну роль у становленні угорської славістики відіграли Янош Мелих (1878—1963) та Іштван Кнежа (1898—1965), які досліджували здебільшого слов'яно-мадярські міжмовні зв'язки. Зокрема, І. Кнежа є автором монографічного дослідження слов'янських елементів в угорській мові, вивчав міжмовну взаємодію в топонімії Угорщини, мову словацьких переселенців, а також проблеми, пов'язані зі створенням слов'янської писемності Кирилом і Мефодієм.

У другій половині XX ст. різні слов'янські мови й діалекти досліджували П. Кірай, Е. Балецький, Л. Гальді, Ф. Папп, М. Фогараші, Л. Хандрович та ін., основну увагу яких привертала історія слов'янських мов і слов'яно-угорські міжмовні та міжкультурні зв'язки. Ця проблематика залишається провідною і в сучасних славістичних дослідженнях Угорщини. Так, Мігай Кочиш (нар. 1955) досліджує історію української та інших слов'янських мов, міжмовну взаємодію на території Угорщини. Він автор праці «Мовні особливості українського Учительного Євангелія 1588 р.», повний текст якого вчений опублікував під назвою «Скотарське Учительне Євангеліє — український гоміліар 1588 р.», кількох досліджень з історії українсько-угорських лексичних зв'язків, співавтор багатотомного «Словника-індекса руської редакції давньоболгарської мови кінця XI — початку XII в.» (т. 1—3).

Традиції слов'янської філології в Румунії започатковано П. Могилою, за ініціативою якого в Яссах було засновано Греко-латино-слов'янську академію (1640), а в Києво-Могилянській академії навчалася значна частина румунської еліти. В XIX ст. серед засновників славістики в Румунії були вихованець Харківського університету Б. Хашлеу (1838—1907), І. Богдан (1864—1919), випускник Києво-Могилянської академії М. Штефенеску (1822—1892) та ін. У XX ст. румунську славістику розвивають: Е. Петрович, котрий вивчав слов'янську топонімію в Румунії, лексику українських говірок на її території, зібрану вченим особисто і включену до «Румунського лінгвістичного атласу»; А. Росетті, який у дослідженнях етномовної та культурної ситуацій на Балканах значне місце відводив слов'янській проблематиці; Д. Богдан — автор праць з палеографії та мови слов'яно-румунських грамот XIV ст.; Г. Міхаїле, який плідно займався етимологічними дослідженнями лексики румунської мови та слов'янських запозичень у ній, а разом з І. Петруцею видав працю про географію слов'янських запозичень у румунській мові; Е. Врабіє — автор праць «Місце слов'янських говорів на території РНР в системі слов'янських мов та їх значення для слов'янської діалектології», «Експресивність елементів слов'янського походження в румунській мові», карт слов'янських говірок Румунії тощо. Питання слов'янського мовознавства й румуно-слов'янських міжмовних зв'язків вивчали також Є. Федор, А. Врачіу, В. Васченко, М. Павлюк та ін. Нині цю проблематику, зокрема українсько-румунські мовні зв'язки, продовжують активно досліджувати: І. Лоб'юк — автор праць «Про так званий "румунський субстрат" гуцульських говірок у світлі даних топонімії», «Вплив української мови на румунську», «Загальне мовознавство» та ін.; І. Бобчук — автор праць «Румунські елементи в українській мові», «Румунсько-українські мовні взаємини. І Румунські елементи в українській мові» та ін., який також бере участь у підготовці до видання «Етимологічного словника румунської мови» та «Українсько-румунського словника»; А. Регуш — автор праць про українські говірки у Румунії, а також з історії слов'яно-румунських міжмовних зв'язків: «Словник румунських елементів у слов'яно-румунських грамотах (1374—1600)» (у співавторстві), «Складні слов'янські імена в румунській історичній антропонімії», «Жіноча антропонімія в історичних документах (XIV—XVI ст.)» (у співавторстві з К. Регушем) та ін.; К. Регуш — автор багатьох праць з діалектології румунської мови та українських говірок у Румунії, зокрема «Діалектного словника с. Іпотешті Сучавського повіту», румуно-українських міжмовних контактів («Вплив румунської мови на українські говори Румунії»), історичної антропонімії на основі слов'яно-румунських грамот тощо.

Інтерес до славістики виявляють в інших європейських країнах. Дослідження слов'янських мов і літератур (особливо проблем старослов'янської мови і слов'яно-візантійських стосунків) традиційно здійснюють у Греції, Бельгії, Іспанії, Голландії. Зокрема, компаративісту і славісту Ніколаасу Ван-Вейку (1880—1941) належать книги «Історія старослов'янської мови», «Слов'янські мови: від єдності до множинності», численні праці зі слов'янської та балтійської акцентології, фонетики й граматики праслов'янської, слов'янських і балтійських мов тощо. Інтерес до сучасних слов'янських мов і літератур значно зріс після Другої світової війни, розпаду соціалістичної системи і входження більшості слов'янських країн до загальноєвропейських структур та організацій.

В останні десятиліття слов'янська філологія поширилася за межі Європи. Наприклад, у США емігрували багато слов'янських філологів, створивши славістичні центри. Серед них представник Празької лінгвістичної школи Роман Якобсон (1896—1982). Він був серед організаторів Московського, Празького й Нью-Йоркського лінгвістичних гуртків. Як один із засновників структуралізму він увійшов в історію насамперед загального мовознавства, але вагомими є і його здобутки в галузі слов'янської філології та русистики. Р. Якобсон — автор кількох етимологічних досліджень слов'янської лексики, праць з фонології та граматичної системи слов'янських мов, типологічного зіставлення споріднених мов. Талант лінгвіста й літературознавця вчений виявив під час дослідження «Слова о полку Ігоревім», підтвердивши достовірність цієї пам'ятки давньоруської писемності. Славістичні традиції, які в США закладали Р. Якобсон, Б. Унбегаун, Г. Бірнбаум, К.-В. Схонефельдт, З. Голомб, Г. Кучера, Ю. Шевельов, О. Пріцак та інші філологи, успішно розвивають сучасні американські учені: Г. Галтон, К. Найлор, А. Тімберлейк, М. Флайєр, Дж. Феррел, К. Чвані, А. Шенкер та багато інших. Тут видають часопис «Folia Slavica» (з 1980), проводять наукові семінари й конференції з проблем слов'янської філології тощо.

У другій половині XX — на початку XXI ст. славістика розвивається в багатьох неєвропейських країнах: Японії, Китаї, В'єтнамі, Австралії, Новій Зеландії, Канаді, Мекси-

ці, Бразилії, Аргентині, країнах Африки та ін. Основну увагу в них приділяють практичному вивченню слов'янських мов і літератур. У місцях компактного проживання інших слов'янських народів розвивається відповідна галузь славістики (наприклад, українська — в Канаді, Аргентині, Австралії тощо).

Бурхливий розвиток людської цивілізації спричинився до демократизації сучасних суспільств, високого культурного та інтелектуального їх рівня. У цьому складному процесі гідне місце завжди займали слов'янські народи, значення яких у культурно-історичному розвитку Європи і світу різко зросло наприкінці XX — на початку XXI ст. Це зумовило значне загострення інтересу до культур і мов слов'ян, розгортання славістичних досліджень як усередині слов'янських країн, так і за їх межами в усьому світі. Увагу дослідників привертають питання розвитку окремих слов'янських народів, культур і мов, загальнослов'янські, міжслов'янські та слов'яно-чужорідні актуальні проблеми. Історія слов'янської філології свідчить, що найскладніші її наукові завдання й найширша проблематика знаходять розв'язання завдяки спільним зусиллям фахівців з різних галузей гуманітарних наук, які виробили методологію ефективного дослідження писемних текстів як квінтесенції культурного розвитку слов'ян. Провідне місце в цьому процесі належить мовознавству з його описовим, історико-порівняльним, порівняльно-зіставним, лінгвогеографічним, соціолінгвістичним та іншими методами й прийомами, які в поєднанні з літературознавчими, історичними, археологічними, етнографічними та іншими свідченнями формують системні знання про минуле й сучасне слов'янських мов і культур. Ознакою нового часу в славістиці стала консолідація діяльності вчених різних країн, що знайшло вияв у регулярному проведенні славістичних наукових форумів і випусках національних та міжнародних часописів, чільне місце з-поміж яких займають філологічні видання.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте процес зародження слов'янської філології. Назвіть її основні центри і засновників.
2. Які особливості становлення слов'янської філології у східних слов'ян? Опишіть внесок провідних українських учених у цей процес.

3. Охарактеризуйте становлення слов'янської філології в Росії.
4. У чому особливість становлення білоруської славістики?
5. Що характерно для становлення західнослов'янської філології?
6. З'ясуйте особливості становлення південнослов'янської філології. Охарактеризуйте діяльність її основних представників.
7. Опишіть процес становлення слов'янської філології в зарубіжних (неслов'янських) наукових центрах.
8. Охарактеризуйте розвиток слов'янської філології в Україні протягом XX — на початку XXI ст.
9. Вкажіть особливості розвитку слов'янської філології в Росії. Які основні результати досліджень російських славістів?
10. У чому полягають здобутки західнослов'янської філології першої половини XX — початку XXI ст.?
11. Вкажіть особливості й результати розвитку південнослов'янської філології протягом першої половини XX — на початку XXI ст.
12. Опишіть географію й основні досягнення сучасної слов'янської філології в зарубіжних країнах.
13. Які найактуальніші завдання стоять перед сучасною слов'янською філологією? У чому полягає перспектива її розвитку?

Короткий термінологічний словник

Адстрат *(лат. adstratum — нашарування)* — сукупність ознак мовної системи як результат впливу однієї мови на іншу за тривалого співіснування і контактів народів, що розмовляють цими мовами.

Аієрархізм — невідокремлювання органічної й неорганічної природи, живої й мертвої матерії, людського й нелюдського, відсутність характерної для світосприйняття сучасної людини ієрархії між «вищим» і «нижчим».

Аналіз *(грец. analysis — розкладання)* — метод дослідження, що полягає в розкладанні мовного цілого (тексту) на його складові з метою пізнання їх сутності.

Антропоніми *(грец. antrōpos — людина і onyma — ім'я)* — офіційні й неофіційні власні назви людини.

Антропоцентризм *(грец. antrōpos — людина і centrum— осереддя)* — світоглядний принцип, згідно з яким людина є центром і вищою метою світу; в сучасному мовознавстві визнається одним із найважливіших принципів організації та функціонування живої природної мови на всіх її структурних рівнях.

Апелятиви *(лат. appellativus — названий, від appellare — називати)* — див.: **Загальні назви.**

Ареальна *(лат. area — площа, простір)* **лінгвістика** *(лат. lingua — мова)* — розділ мовознавства, який на основі методу картографування мовних явищ вивчає їх територіальне поширення. Синоніми: лінгвогеографія, просторова лінгвістика, ареальне мовознавство.

Архаїзми *(грец. archaios — стародавній)* — застарілі слова, які вийшли з активного вжитку, але збереглися в пасивному словнику.

Архетип *(грец. archē — початок і typos — образ)* — див.: **Праформа.**

Астроніми *(грец. astron — зоря і onyma — ім'я)* — власні назви небесних тіл.

Астериск *(грец. astēr — зірка), або* **зірочка,** — спеціальний знак * на початку кожної окремо вживаної гіпотетичної одиниці (будь-який звук чи праформа (архетип) праслов'янської мови).

Білінгвізм *(лат. bi, від bis — двічі і lingua — мова)* — практика індивідуального або колективного використання двох мов у межах однієї державної чи соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах.

Бінарний *(лат. binarius — подвійний)* — елементарна опозиція у світосприйнятті чи в мові, основний системотворчий принцип у дослідженні.

Вірування — релігійні уявлення людини, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил, що панують над світом.

Власні назви (оніми) — індивідуальні найменування окремих одиничних об'єктів з ряду однорідних; протиставляються загальним назвам.

Внутрішня форма слова — семантична і структурна співвіднесеність морфем слова з іншими морфемами цієї ж мови; ознака, покладена в основу номінації при творенні нового лексичного значення слова.

Вогнепоклонництво — форма язичницького вірування, в основі якого лежить поклоніння вогню як божеству.

Водопоклонство — форма язичницького вірування, в основі якого лежить поклоніння воді як божеству.

Вуковиця (за іменем В. Караджича) — сербська кирилиця.

Гаєвиця (від прізвища Л. Гая, який остаточно закріпив латинську азбуку в хорватській мові) — хорватська латиниця, що ґрунтується на фонетичному принципі та включає літери з одним звуковим значенням.

Генеалогічна *(грец. genealogia — родовід)* **класифікація мов** — вивчення і групування мов світу на основі споріднених зв'язків між ними (спільного походження від прамови).

Гідроніми *(грец. hydōr — вода й onyma — ім'я)* — власні назви природних і штучних водних об'єктів.

Гіпотеза *(грец. hypothesis — основа, припущення)* — наукове припущення, яке висувається для пояснення певних явищ дійсності; будь-яке припущення, що потребує підтвердження.

Ґлаголиця — тип давньої слов'янської азбуки.

Говір — одиниця територіальної диференціації мови, що становить об'єднання говірок, близьких за фонетичними, лексичними та граматичними ознаками.

Гражданський шрифт («гражданка») — тип давнього східнослов'янського письма, який характеризувався заокругленим накресленням літер, відсутністю надрядкових знаків наголосу і титл.

Граматика *(грец. grammatikē — мистецтво читати і писати букви, від gramma — буква)* — будова мови, тобто система способів словотворення, морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій; розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови.

Графіка *(грец. graphikē, від graphō — пишу)* — сукупність усіх засобів письма (у звуковому письмі літер і допоміжних знаків), які використовують для передавання звукової мови; розділ мовознавства, що вивчає форми літер і співвідношення їх зі звуками мови.

Дамаскіни (за ім'ям грецького проповідника XVI ст. Дамаскіна Студита) — рукописні збірники релігійно-повчальних творів, написані найпростішою розмовно-діалектною мовою.

Дедукція *(лат. deductio — відведення)* — метод дослідження, який полягає у виведенні із загальних положень як істинних часткових нових положень.

Демонологія *(грец. daimon — божество і logos — слово, вчення)* — міфічні уявлення про злих духів (демонів), що виникли на основі первісної віри в них; сукупність демонів, що сформувалася в певному язичницькому середовищі.

Денотат *(лат. denotatus — позначений, визначений)* — предмет як об'єкт називання певним іменем.

Дивергенція *(лат. divergere — розходитися)* — історичний процес розвитку мови, внаслідок якого вона розпадається на дві або більше мов (перетворення її діалектів на окремі мови) або ж її мінімальні одиниці (фонеми) розпадаються на дві чи більше фонем (перетворення варіантів фонеми на окремі фонеми); те саме, що диференціація.

Діалект *(грец. dialektos — говір, наріччя)* — різновид певної мови, який є засобом спілкування людей, тісно пов'язаних територіально, соціально або професійно (територіальний діалект, соціальний діалект).

Діалектизми — фонетичні, морфологічні, синтаксичні й лексичні особливості, властиві окремим діалектам (і відсутні в літературній мові).

Діахронічне мовознавство — мовознавство, яке розглядає мову в її історичному розвитку. Синонім: історичне мовознавство.

Діахронія *(грец. dia — через і chronos — час, тобто різночасність)* — історичний розвиток мови; дослідження мови в часі, в її історичному розвитку. Антонім: синхронія.

Евфемізми *(грец. euphēmismos, від eu — добре і phemi — говорю)* — емоційно нейтральні слова або вислови, вживані замість синонімічних їм слів або висловів, які здаються мовцеві непристойними, грубими чи нетактовними.

Екстралінгвальний *(лат. extra — поза, зовні, крім і lingua — мова)* — такий, що стосується позамовних ознак, причин тощо.

Енантіосемія *(грец. enantios — протилежний і sema — знак)* — наявність у слові протилежних (антонімічних) значень; внутрішньослівна антонімія.

Ергоніми *(грец. ergon — робота і onyma — ім'я)* — власні назви виробничих об'єктів.

Етимологія *(грец. etymon — істина і logos — слово, вчення)* — розділ мовознавства, який вивчає первинну семантику, походження й етапи розвитку слів та морфем.

Етнолінгвістика *(грец. ethnos — народ і lingua — мова)* — напрям у мовознавстві, який вивчає мову в її зв'язках з культурою, взаємодію мовних, етнокультурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні та розвитку мови.

Жертвопринесення — принесення жертв богам за язичницькими релігійними обрядами.

Жрець — культова особа, що здійснювала богослужіння і жертвопринесення в язичницьких ритуалах.

Загальні назви (апелятиви) — спільні назви однорідних реалій; протиставляються власним назвам.

Закон відкритого складу — об'єктивно сформована фонетична закономірність, поєднання звуків в одному складі за принципом висхідної звучності, внаслідок чого всі склади виявляються відкритими (закінчуються на голосний або складотворчий сонант).

Запозичення — звук, морфема, слово або його окреме значення, фразеологізм, синтаксична конструкція, перенесені з однієї мови в іншу.

Звичай — традиційний порядок відзначення певних подій, свят, пов'язаний з виконанням ритуальних дій і використанням відповідних атрибутів, предметів тощо.

Звуження лексичного значення — розвиток значення слова, внаслідок якого слово називає лише частину предметів чи явищ, які відображало його попереднє значення.

Звук — найменша неподільна одиниця мовлення, яка утворюється апаратом мовлення, має фізичну природу і виконує в мові певну функцію.

Звукове письмо — тип письма, в якому графічні знаки позначають склади або окремі звуки.

Зіставне мовознавство — розділ мовознавства, який вивчає дві чи кілька мов незалежно від їхньої спорідненості з метою виявлення їх подібностей і відмінностей на всіх рівнях мовної структури (фонологічному, морфологічному, синтаксичному, лексико-семантичному). Синоніми: контрастивна лінгвістика, конфронтативна лінгвістика.

Зіставний метод — система наукових прийомів для синхронного порівняльного дослідження двох або кількох мов. Синоніми: контрастивний метод, конфронтативний метод, зіставно-типологічний метод, типологічний метод, синхронно-порівняльний метод.

Знак — матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який є представником іншого предмета і використовується для отримання, зберігання і передавання інформації.

Зооніми *(грец. zōon — тварина і onyma — ім'я)* — клички тварин.

Значення слова — відображення в слові певного явища об'єктивної дійсності.

Ідолопоклонство — форма язичницького вірування, пов'язаного з обожнюванням статуї, що зображує божество (ідола) і є об'єктом культу.

Ієрархія *(грец. hieros — священний і archē — влада)* — поділ на вищі й нижчі посади, чини, статуси та суворе дотримання його; розташування частин або елементів цілого в порядку від вищого до нижчого.

Індоєвропейські мови — родина споріднених мов, до якої входять індійська, іранська, слов'янська, балтійська, германська, романська, кельтська, грецька, албанська, вірменська групи мов.

Індукція *(лат. inductio — наведення, збудження)* — метод наукового дослідження способом логічного умовиводу, де на підставі знання про окреме робиться висновок про загальне.

Інкунабули *(лат. incunabula — колиска; початок)* — перші друковані видання в Європі, які вийшли у світ після винайдення книгодрукування в середині XV ст. до 1 січня 1501 року.

Інтернаціоналізми *(англ. international word)* — слова, наявні в багатьох мовах світу.

Історичне мовознавство — див.: **Діахронічне мовознавство**.

Капище — місце для виконання язичницьких обрядів.

Кирилиця — тип давньої слов'янської азбуки, що отримав назву від виникнення відповідної графіки.

Когнітивна *(англ. cognition — знання, пізнання; пізнавальна здатність)* **лінгвістика** — мовознавчий напрям, в якому функціонування мови розглядається як різновид когнітивної (пізнавальної) діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища.

Конвергенція *(лат. convergo — сходжусь, наближаюсь)* — збіг двох чи більше звуків мови в один звук; зближення і збіг двох мов унаслідок контактування. Синонім: інтеграція.

Конотативне значення слова — додаткове значення слова, відтінки, які накладаються на основне значення, оцінка денотата.

Конотація *(лат. co (n) — префікс, що означає об'єднання, сумісність, і notatio — позначення)* — додаткові семантичні й прагматичні особливості («співзначення») лексичного значення та значень інших мовних рівнів, які нашаровуються на їхній предметно-поняттєвий аспект.

Контекст *(лат. contextus — поєднання, зв'язок)* — мовне оточення або ситуація, в яких уживається лінгвальна одиниця.

Концепт *(лат. conceptus — думка, поняття)* — у когнітивній лінгвістиці — одиниця ментальних або психічних ресурсів свідомості й тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (lingua mentalis), усієї картини світу, відображеної в мозку людини; відомості про те, що індивід знає, припускає, думає, уявляє про об'єкти світу.

Культура *(лат. cultura — догляд, освіта)* — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людським суспільством протягом його історії.

Лексема *(грец. lexis — слово, вислів)* — слово як сукупність усіх його форм і значень, як структурний елемент мови.

Лексичне значення — вираження поняття, яке становить суть узагальнюючої функції слова.

Лінгвістична географія — див.: **Ареальна лінгвістика.**

Літературна мова — унормована форма загальнонародної мови, яка характеризується існуванням усного і писемного варіантів, розвинутої системи стилів і обслуговує усі сфери діяльності суспільства.

Метод *(грец. methodos — спосіб пізнання)* — спосіб пізнання об'єкта дійсності за допомогою узагальненої сукупності теоретичних засад, прийомів, методик дослідження.

Метод лінгвістичної географії — вивчають територіальне поширення діалектних та ономастичних явищ певної мови з нанесенням їх умовними знаками на окрему карту (прийом картографування).

Методологія *(грец. methodos — спосіб пізнання і logos — слово, учення)* — сукупність методів і прийомів дослідження, що їх застосовують у будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання, вчення про методи й прийоми пізнання світу.

Мінускул *(лат. minusculus — маленький)* — малі літери грецького алфавіту, які характеризувалися спрощеним написанням у рядок, тобто були прописними.

Мова — система фонетичних, лексичних та граматичних засобів, яка розвивається і є основним знаряддям спілкування між людьми, оформлення й вираження думки, пізнання навколишнього світу.

Мовна картина світу — спосіб відображення реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу, інтерпретація навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами.

Мовна політика — сукупність ідеологічних принципів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі.

Мовна сім'я — сукупність мов, основою яких є одна прамова.

Мовний союз — особливий тип ареально-історичної спільності мов, що характеризується певною кількістю подібних структурних і матеріальних ознак, набутих внаслідок тривалого й інтенсивного контактного й конвергентного розвитку в межах єдиного географічного простору.

Мовні контакти *(лат. contactus — дотик)* — взаємодія двох чи більше мов, яка впливає на структуру і словниковий склад однієї чи багатьох із них.

Мовознавство — наука про сутність, будову, функціонування і розвиток мови.

Назалізація *(франц. nasalisation — носовий, від лат. nasus — ніс)* — артикуляція звуків мовлення, при якій опускається увула і струмінь повітря виходить через рот і ніс.

Напівустав — письмо, яке розвинулося з уставу (але менш урочисте) і функціонувало до кінця XV ст.

Народна етимологія — надання слову генетично не виправданої внутрішньої форми.

Народний календар *(лат. calendae — перший день місяця)* — закріплені у традиціях давніх слов'ян народні обряди й звичаї, які пов'язані з природними явищами й порами року, а також із залежними від них хліборобськими заняттями та родинними звичаями.

Обряд — сукупність установлених звичаєм дій, пов'язаних із побутовими традиціями або з виконанням релігійних ритуалів.

Ономасіологія *(грец. onoma — найменування і logos — слово, вчення)* — теорія номінації; один із двох аспектів семантики (поряд із семасіологією), який вивчає природу, закономірності й типи мовного позначення елементів дійсності.

Ономастика *(грец. onomastikē — мистецтво давати імена)* — розділ мовознавства, який вивчає власні назви, їх будову, системну організацію, функціонування, розвиток і походження.

Описовий метод — метод планомірного аналізу мовних одиниць, їх інвентаризації та систематизації, з'ясування особливостей будови і функціонування з урахуванням різних перехідних випадків.

Орфографія *(грец. orthos — правильний і graphō — пишу)* — система правил відтворення звукового мовлення на письмі; розділ мовознавства, який розробляє і досліджує систему правил правопису.

Палаталізація *(лат. palatum — піднебіння)* — пом'якшення приголосних у певних фонетичних позиціях унаслідок додаткового підняття середини спинки язика до піднебіння.

Палеографія *(герц. palaios — давній, старовинний і graphō — пишу)* — історико-філологічна дисципліна, об'єктом якої є історія письма.

Пантеон — сукупність богів язичницького культу.

Пергамен (пергамент) *(лат. pergāmenus — «пергамський» від грец. pergamēnos — назва малоазійського міста Пергам, де в II ст. до н. е. винайшли матеріал)* — спеціально оброблена шкіра молодих тварин, яку застосовували як матеріал для письма.

Писемність — використання літерно-звукової (алфавітної) системи фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних знаків для впорядкованого передавання інформації на відстані й закріплення її в часі.

Письмо — знакова система фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних елементів для передавання інформації на віддалі і закріплення її у часі.

Порівняльно-історичне мовознавство — лінгвістичний напрям, який досліджує мови для встановлення їхньої спорідненості та вивчення історичного розвитку споріднених мов.

Порівняльно-історичний метод — система наукових прийомів визначення генетичних відношень між мовами і відтворення (реконструкції) доісторичного розвитку мов та їх праформ на підставі виявлених конкретних ознак звукової спорідненості семантично тотожних чи близьких морфем порівнюваних мов.

Прабатьківщина слов'ян — територія, де праслов'яни зародилися як окремий етнос, ймовірно, від Середнього Дніпра до басейну Вісли і від басейну Прип'яті до меж Правобережного Лісостепу.

Прамова — мова, з діалектів якої виникла група (сім'я) споріднених мов.

Праслов'янська мова — спільна для давньослов'янських племен мова-основа.

Праформа — вихідна для пізніших утворень мовна форма, реконструйована на основі закономірних відповідників у споріднених мовах. Синонім: архетип.

Предметне письмо — відображення мовленнєвої інформації за допомогою певних предметів.

Протослов'янська мова — сукупність індоєвропейських діалектів, які лягли в основу праслов'янської мови.

Редукція *(лат. reductio — повернення)* — ослаблення вимови ненаголошених голосних, результатом якого є їх якісна видозміна або повне зникнення.

Реприза *(франц. reprise — відновлення, повторення)* — повторна вказівка на об'єкт за допомогою спеціальних засобів у південнослов'янських мовах.

Розширення лексичного значення — розвиток значення слова, за якого кількість позначуваних ним предметів (явищ) зростає, а зміст значення збіднюється.

Рукопис — давня писемна пам'ятка; написаний від руки чи надрукований текст; поданий у видавництво авторський текст.

Синтез *(грец. synthesis — з'єднання, складання)* — метод вивчення об'єкта (тексту) в цілісності, єдності та взаємозв'язку частин, що забезпечує узагальнене його розуміння.

Синхронія *(грец. synchronos — одночасний)* — науковий розгляд мови як об'єкта дослідження на певному часовому зрізі у відриві від процесу мовного розвитку. Антонім: діахронія.

Слово — основна структурно-семантична одиниця мови, яка співвідноситься з предметами, процесами, явищами дійсності, їхніми ознаками та відношеннями між ними, вільно відтворюється у мовленні й служить для побудови висловлень.

Слов'янська демонологія *(грец. daimōn — божество, дух і logos — слово, учення)* — вірочення про злих духів, які сформувалися в уявленні давніх слов'ян і частково збереглися в сучасній слов'янській міфології.

Слов'янська філологія — сукупність гуманітарних наук, які вивчають культурне надбання слов'ян чи окремих слов'янських народів шляхом мовного й стилістичного аналізу писемних текстів.

Соціолінгвістичний метод — дослідження соціальних аспектів розвитку мови, її суспільних функцій у синхронії й діахронії, механізмів взаємодії мови й суспільства.

Субстрат *(лат. substratum — підстелене, покладене знизу)* — залишкові сліди мови місцевого населення в мові прийшлого населення, яка витіснила мову-попередницю.

Суперстрат *(лат. superstratum — настелене, покладене зверху)* — залишкові сліди мови прийшлого населення в мові місцевого населення.

Табу *(полінез. tabu)* — релігійна заборона певних дій, слів тощо, порушення якої, за упередженими уявленнями язичників, неминуче спричиняє тяжке покарання.

Текст *(лат. textum — зв'язок, поєднання, тканина)* — писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних смисловими і формально-граматичними зв'язками в межах спільної теми та сюжету.

Теоніми *(грец. theos — бог, божество і onyma — ім'я, назва)* — власні найменування божеств.

Типологічне мовознавство — напрям лінгвістики, що досліджує ступінь структурної близькості або розбіжності мов незалежно від наявності чи відсутності генетичних зв'язків між ними.

Топоніми *(грец. topos — місце, місцевість, країна і onyma — ім'я, назва)* — власні географічні назви, особливо назви великих річок (гідроніми) й важливих об'єктів рельєфу — гір, височин, балок, урочищ (ороніми), які зберігають відносну стабільність у мові як постійні знаки орієнтації в просторі, що здатні переходити від одного етносу до іншого без істотних змін у зв'язку з відсутністю лексичного значення.

Топоніміка — розділ ономастики, який вивчає власні назви будь-яких географічних об'єктів (топонімів).

Устав (унціал) — урочисте письмо, яке використовували до кінця XIV ст., що характеризувалося рівними великими літерами і рівними відступами між ними.

Філологія *(грец. philologia, від phileō — любити і logos — слово)* — сукупність гуманітарних наук, які вивчають духовну культуру людства чи окремих народів шляхом мовного і лінгвостилістичного аналізу писемних текстів.

Фонетична транскрипція *(лат. transcribo — переписую)* — спеціальна система письма, яку застосовують для точного відтворення звукового складу слів і текстів мови.

Фразеологізми *(грец. phrasis — зворот і logos — слово)* — неподільні, цілісні за значенням сполучення слів, які відтворюються в мовленні.

Фразеологія— розділ мовознавства, який досліджує фразеологізми; сукупність фразеологізмів певної мови.

Церковнослов'янська мова — писемно-літературна мова слов'янських народів, що виникла на основі старослов'янської мови під впливом живомовних середовищ, у яких нею користувалися.

Язичництво — релігія, що виникла стихійно і ґрунтувалася на обожнюванні природних явищ, тварин, рослин тощо.

Література

Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973. — 330 с.

Баран В. Д. Давні слов'яни. — К., 1998. — 335 с.

Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. — К., 1991. — 231 с.

Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. — М., 1961. — 350 с.

Бирнбаум X. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции / Пер. с англ.; вступ. статья В. А. Дыбо и В. К. Журавлёва. — М., 1987. — 512 с.

Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков: Фонетика и словообразование. — М., 1984. — 304 с.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. — К., 1998. — 152 с.

Брук С. И. Население мира: Этнодемографический справочник. — 2-е изд. — М., 1986. — 829 с.

Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Библиографический словарь: В 3-х т. — Минск, 1976—1978.

Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах: Слов'янська акцентологія. — К., 1980. — Т. 4. — 575 с.; 1983. — Т. 5. — 615 с.

Български етимологичен речник. — София, 1971—2002. — Т. 1—6 (видання не закінчене).

Ванагас А. П. Проблема древнейших балто-славянских языковых отношений в свете балтийских гидронимических лексем. — Вильнюс, 1983. — 31 с.

Ван-Вейк Н. История старославянского языка: Пер. с нем. В. В. Бородич. — М., 1957. — 368 с.

Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1966. — 595 с.
Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. — Тбилиси, 1984. — Кн. 1—2. — 1328 с.
Грунський М. К. Вступ до слов'янського мовознавства. — К. — Л., 1946. — 148 с.
Даниленко Л. І., Русанівський В. М., Федонюк В. Є., Чумак В. В. Українське мовознавство у західних і південних слов'ян. — К., 2005. — 178 с.
Державин Н. С. Славяне в древности: Культурно-исторический очерк. — М., 1946. — 215 с.
Дорошенко Д. Слов'янський світ у його минулому й сучасному: Т. І—ІІІ / Відпов. ред. Ю. Томаш; наук. ред. Л. Белей. — Ужгород, 2005. — 403 с.
Дуличенко А. Д. Славянские литературные микроязыки: Вопросы формирования и развития. — Таллинн, 1981. — 323 с.
Дьяков В. А., Мельников А. С. Об основных этапах истории развития славяноведения в дореволюционной России // Славяноведение в дореволюционной России. — М., 1979. — 409 с.
Енциклопедія українознавства. Загальна частина: В 3-х т. (перевидання в Україні). — К., 1994—1995; Словникова частина: В 11-ти т. (перевидання в Україні). — Львів, 1993—2003.
Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачёва. — М., 1974—2007. — Вып. 1—33.
Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак. — К., 1985. — 253 с.
Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Відп. ред. О. С. Мельничук. — К., 1982—2006. — Т. 1—5.
Желєзняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середнього Наддніпрянського Правобережжя. — К., 1987. — 204 с.
Зубов М. І. Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва. — Одеса, 2004. — 336 с.
Иванов В. В. Диалектное членение славянской языковой общности и единство древнего славянского мира // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М., 1982. — С. 219—285.
Илиади А. И. Основы славянской этимологии. — К., 2005. — 270 с.
Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А. С. Мельничука. — К., 1986. — 286 с.
Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): Курс лекцій / За ред. В. І. Ярового. — К., 2003. — 632 с.
История культуры Древней Руси / Под общ. ред. Б. Д. Грекова, М. И. Артамонова. — М. — Л., 1951. — Т. I. — 483 с.; Т. II. — 544 с.
История южных и западных славян: Курс лекций / Отв. ред. И. В. Созин. — М., 1979. — 429 с.

Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. — М., 1963. — 180 с.
Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза // Мовознавство. — 1993. — № 5. — С. 3—8.
Карпенко Ю. О. Чи існував скотарський період слов'янського язичництва? // Мовознавство. — 1996. — № 2—3. — С. 12—17.
Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. — М., 1979. — 494 с.
Карский Е. Ф. Труды по белорускому и другим славянским языкам. — М., 1962. — 712 с.
Козлова Р. М. Структура праславянского слова (Праславянское слово в генетическом гнезде). — Гомель, 1997. — 412 с.
Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. — Л., 1986. — 312 с.
Коломієць В. Т. Спорідненість слов'янських мов. — К., 1962. — 42 с.
Кондрашов Н. А. Славянские языки. — 3-е изд., доп. и перераб. — М., 1986. — 239 с.
Королюк В. Д. Славяноведение // Большая советская энциклопедия. — 3-е изд. — М., 1976. — Т. 23. — С. 546—550.
Кравчук Р. В. З історії слов'янського мовознавства. — К., 1961. — 140 с.
Кузнецов П. С. Очерки по морфологии праславянского языка. — М., 1961. — 148 с.
Леута О. І. Старослов'янська мова. — К., 2001. — 255 с.
Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). — К., 2000. — 370 с.
Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1996. — 235 с.
Лучик В. В. Топонімія як один з аргументів середньонаддніпрянської теорії прабатьківщини слов'ян // Cywilizacja — przestrzeń — tekst: Słowia-ńska topografia kulturowa w języku i literaturze. — Katowice, 2005. — С. 173—183.
Майборода А. В. Старослов'янська мова. — К., 1975. — 294 с.
Мартынов В. В. Лингвистические методы обоснования гипотезы о Висло-Одерской прародине славян. — Минск, 1963. — 42 с.
Мартынов В. В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. — Минск, 1963. — 42 с.
Мартынов В. В. Становление праславянского языка по данным славяноязычных контактов. — Минск, 1982. — 44 с.
Мартынов В. В. Язык в пространстве и времени: К проблеме глоттогенеза славян. — М., 1983. — 108 с.
Медвідь-Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. — Ужгород, 1999. — 248 с.
Мейе А. Общеславянский язык: Пер. со 2-го франц. изд. П. С. Кузнецова / Отв. ред. С. Б. Бернштейн. — М., 1951. — 491 с.
Мифологический словарь / Гл. ред. Е. М. Мелитинский. — М., 1990. — 672 с.

Мокиенко В. М. Славянская фразеология. — М., 1989. — 287 с.
Нахтигал Р. Славянские языки: Пер. со словенского Н. М. Елкиной. — М., 1963. — 342 с.
Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков / Отв. ред. С. Б. Бернштейн. — М., 1978. — 354 с.
Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. — К., 1979. — 183 с.
Непокупний А. П. Балто-севернославянские языковые связи. — К., 1976. — 227 с.
Нидерле Л. Славянские древности: Пер. с чеш. — М., 1956. — 450 с.
Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К., 1992. — 414 с.
Німчук В. В. Київські глаголичні листки. Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. — К., 1983. — 141 с.
Общая лексика германских и балто-славянских языков / А. П. Непокупный, Н. Н. Быковец, И. Р. Буниятова и др.; Отв. ред. А. П. Непокупный. — К., 1989. — 360 с.
Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови: Пам'ятки старослов'янської мови X—XI віків. — Варшава, 1929. — Т. 5. — 493 с.
Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Повстання церковно-слов'янської мови. Костянтин і Мефодій. Їх життя і діяльність. — Варшава, 1926. — 324 с.
Ономастика України першого тисячоліття нашої ери / Відп. ред. І. М. Желєзняк. — К., 1992. — 274 с.
Петров В. П. Етногенез слов'ян: Джерела, етапи розвитку і проблематика. — К., 1972. — 214 с.
Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». — К., 2001. — 152 с.
Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова? — К., 1993. — 200 с.
Попович М. В. Мировоззрение древних славян. — К., 1985. — 167 с.
Проблемы этногенеза славян / Отв. ред. В. Д. Баран. — К., 1978. — 144 с.
Прокопий из Кесарии. Война с готами: Пер. с греч. — М., 1950. — 513 с.
Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / Отв. ред. В. Д. Королюк. — М., 1982. — 357 с.
Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — 607 с.
Селищев А. М. Славянское языкознание: Западнославянские языки. — М., 1941. — Т. 1. — 449 с.
Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — 342 с.
Скляренко В. Г. Русь і варяги: історико-етимологічне дослідження. — К., 2006. — 120 с.
Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь / Отв. ред. В. А. Дьяков. — М., 1979. — 429 с.

Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5-ти т. / Под ред. Н. И. Толстого. — М., 1995—2003. — Т. 1—3.
Славянское языкознание: Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1960 гг. — М., 1963; 1961—1965 гг.; М., 1969; 1966—1970 гг. — М., 1973; 1971—1975 гг. — М., 1980—1981; 1976—1978 гг. — М., 1985; 1979—1981 гг. — М., 1989.
Слов'янська філологія на Україні (1977—1981): Бібліографічний покажчик. — Ч. І. Мовознавство. Фольклористика. — К., 1983. — 208 с.
Собинникова В. И. Введение в славянскую филологию. — Воронеж, 1979. — 83 с.
Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. — К., 1983. — 264 с.
Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. — К., 1991. — 224 с.
Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов. — М., 1996. — 296 с.
Супрун А. Е. Введение в славянскую филологию. — Минск, 1989. — 480 с.
Супрун А. Е., Калюта А. М. Введение в славянскую филологию. — Минск, 1981. — 432 с.
Тищенко О. В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі. — К., 2000. — 236 с.
Толстой Н. И. Избранные труды. Славянская литературная языковая ситуация: В 2-х т. — М., 1998. — Т. 2. — 544 с.
Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. — М., 1988. — 237 с.
Толстой Н. И. Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. — М., 1969. — 261 с.
Топоров В. Н. О космологических источниках раннеисторических описаний // Из работ московского семиотического круга. — М., 1997. — С. 455—515.
Третьяков П. Н., Козлов В. И. Славяне // Большая советская энциклопедия. — 3-е изд. — М., 1976. — Т. 23. — С. 543—545.
Трофимович К. К. Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов. — Л., 1960. — 227 с.
Трофимович К. К. Серболужицька мова. — Л., 1964. — 122 с.
Трубачёв О. Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. — М., 1968. — 289 с.
Трубачёв О. Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках. — М., 1960. — 115 с.
Трубачёв О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках. — М., 1966. — 416 с.
Трубачёв О. Н. Этногенез и культура древних славян: Лингвистические исследования. — М., 1991. — 271 с.
Українська мова: Енциклопедія. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — К., 2004. — 822 с.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва. — 2-е изд., стереотип. — М., 1986—1987.

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. — Л., 1972. — 665 с.

Хабургаев Г. А. Старославянский язык. — 2-е изд. — М., 1986. — 432 с.

Хижняк З. І. З історії Києво-Могилянської академії XVII—XVIII ст. — К., 2005. — 64 с.

Ходова К. И. Языковое родство славянских народов (На материале словаря). — М., 1960. — 64 с.

Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. — Дніпропетровськ, 1998. — 323 с.

Чекман В. Н. Исследования по исторической фонетике праславянского языка: Типология и реконструкция. — Минск, 1979. — 216 с.

Черепнин Л. В. Русская палеография. — М., 1956. — 616 с.

Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (Гніздовий підхід). — К., 2003. — 478 с.

Черных П. Я. Историко-этимологический словарь русского языка: В 2-х т. — М., 1993.

Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології: У 2-х ч. — К., 1988. — Ч. 1. — 78 с.; 1999. — Ч. 2. — 76 с.

Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. — Л., 2005. — 702 с.

Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). — К., 1998. — 368 с.

Языкознание: Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — 2-е изд. — М., 1998. — 685 с.

Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 2005. — 861 s.

Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1957. — 806 s.

Gołąb Z. O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych. — Kraków, 2004. — 401 s.

Horálek K. Úvod do studia slovanských jazyků. — Praha, 1962. — 187 s.

Języki słowiańskie dziś. Nowe fakty / Pod. red. H. Fontańskiego. — Katowice, 2001. — 255 s.

Kopečny F. Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zajmena: V 2 č. — Praha, 1973—1980.

Kopečny F. K otázce klasifikacé slovanských jazyků. — Slavia, 1949. — Č. 19. — S. 1—12.

Lehr-Spławiński T. O pochodzeniu i praojczyznie Słowian. — Poznań, 1946. — 237 s.

Lehr-Spławiński T. Studie i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego. — Warszawa, 1957. — 447 s.

Machek V. Etymologický slovník jazyka ceského a slovenského. — Praha, 1957. — 627 s.

Mały słownik kultury dawnych słowian / Pod red. L. Leciejewicza. — Warszawa, 1972. — 675 s.

Mańczak W. Wieża Babel. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1999. — 161 s.

Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. — Wien, 1886. — 547 s.

Moszyński K. Pierwotny zasiąg jęsyka prasłowiańskiego. — Wrocław — Kraków, 1951. — 447 s.

Moszyński L. Wstęp do filologii słowiańskiej. — Warszawa, 1984. — 344 s.

Rozwadowski J. Studia nad nazwami wód słowiańskich. — Kraków, 1948. — 344 s.

Słowiańska onomastyka: Encyklopedia w 2 t. / Pod red. E. Rzetelskiej-Feleszko i A. Cieślikowej przy wspyłudziale J. Dumy. — Warszawa — Kraków, 2002—2003.

Słownik prasłowiański / Pod. red. F. Sławskiego. — Wrocław, 1974—2001. — T. 1—8 (видання не закінчене).

Słownik starozytności słowiańskich: W 7 t. — Wrocław etc., 1960—1984.

Stieber Z. Swiat językowy Słowian. — Warszawa, 1974. — 499 s.

Stieber Z. Zarys gramatyki porównawczej językow słowiańskich. — Warszawa, 2005. — 265 s.

Udolf J. Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. — Heidelberg, 1979. — 640 s.

Лучик В. В.

Л87 Вступ до слов'янської філології: Підручник. — К.: ВЦ «Академія», 2008. — 344 с. (Альма-матер).

ISBN 978-966-580-262-4

У підручнику розкрито сутність, становлення й етапи розвитку слов'янської філології в її взаємозв'язках з історією, особливостями буття слов'янських народів, їх культурою, в тому числі писемністю, представлено різноманітні наукові теорії, що стосуються цієї проблематики. Філологічно цінними є відомості про лексичні, фонетичні, граматичні ознаки праслов'янської мови, про відображені в ній матеріальні й духовні цінності давніх слов'ян, а також про літературні мови, мікромови і діалекти сучасних слов'янських народів. Важливу для розуміння означеної проблематики понятійну основу подано у короткому термінологічному словнику.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів, учителів-словесників, усіх зацікавлених походженням, взаємозв'язками, характерними ознаками слов'янських мов і народів у давнину і сьогоденні.

ББК 80

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»
Заснована в 1999 році

ЛУЧИК Василь Вікторович

Вступ до слов'янської філології

Підручник

Спільний проект із видавництвом «Академвидав»

Редактор Г. А. Теремко
Коректор А. В. Кулачок
Комп'ютерна верстка Є. М. Байдюка

Підписано до друку з оригінал-макета 8.05.2008.
Формат 84x108/32. Папір офс. № 1.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 18,06.
Обл.-вид. арк. 21,19. Зам. № 8-247.

Видавничий центр «Академія»
04119, м. Київ-119, а/с 37.
Тел./факс: (044) 483-19-24; 456-84-63.
E-mail: academia-pc@svitonline.com
Свідоцтво: серія ДК № 555 від 03.08.2001 р.

ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.